

Het verlangen naar buiten: Amsterdam en het ommeland

Erfgoedstudies, studiejaar '09 – '10

Universiteit van Amsterdam

Amsterdams Historisch Museum

Staatsbosbeheer

Een rapport in het kader van de herinrichting van het Amsterdams Historisch Museum

Amsterdam, 2 juli 2010

Projectteam

Studenten:

Vera Driessen

Anna Rens Hoekstra

Merel de Kok

Lotte van de Voort

Erik van Kempen

David van Zeggeren

Emma van Oudheusden

Remco Vermeulen

Veronique Rap

Anna van der Molen

Dewi van Veldhuizen

Docenten:

dr. R. van der Laarse

dr. H. Ronnes

drs. A. Westra

Externe begeleiders:

dr. B. Vreeken (AHM)

drs. M. van Ool (Staatsbosbeheer)

Inhoudsopgave

1. Met de trekschuit naar Haarlem	5
2. Agnes Block	21
3. Leven op Elswout	411
4. In de ban van Amsterdam	67
5. Frankendael	86
6. De familie Willet en het notabele leven naar de seizoenen	104
7. De Stelling van Amsterdam	123
8. Volkstuinen in Amsterdam	154
9. BIO vakantieoord	172
10. We gaan Kamperen!.....	181

Ten Geleide

*Les soleils couchants
Revêtent les champs,
Les canaux, la ville entière,
D'hyacinthe et d'or;
Le monde s'endort
Dans une chaude lumière.
Là, tout n'est qu'ordre et beauté
Luxe, calme et volupté¹*

In februari 2010 kregen de auteurs² van onderstaande essays van het Amsterdams Historisch Museum en Staatsbosbeheer de opdracht verschillende onderwerpen binnen het thema *Het verlangen naar buiten: Amsterdam en zijn ommelanden* te onderzoeken. Dit onderzoek zal in de toekomst dienen als basis voor de tentoonstelling 'Stad en Land' die in het kader van de nieuwe opstelling van Amsterdams Historisch Museum in 2012 geopend zal worden. Na rijp beraad kwam men tot een scala van onderwerpen dat reikt van de late middeleeuwen tot in de toekomst. Zo werd de functie van de van origine middeleeuwse banpalen van de stad besproken maar werd er ook onderzoek gedaan naar een waarlijk twintigste-eeuws verschijnsel: kamperen. Er werd aandacht besteed aan een vroegmodern fenomeen als het 's zomers leven op de buitenplaats maar ook aan een moderne vorm daarvan: namelijk het hebben van een volkstuin aan de randen van de stad. Tot slot zijn er ook essays opgenomen met een meer structureel of ruimtelijk onderwerp als de trekvaart of de Stelling van Amsterdam die in de toekomst zal functioneren als groene ring rondom de stad. Een digitale groeikaart moet alle verhalen in hun ruimtelijk perspectief plaatsen.

De onderzoeken waren uitdrukkelijk bedoeld om zowel een historisch kader als een vertaling hiervan in een museale presentatie van de gekozen thema's aan te leveren. Op 25 juni 2010 werden de onderzoeken dan ook in deze vorm gepresenteerd. De presentaties en de lijsten met gevonden iconen zijn op cd-rom bij deze bundel gevoegd.

De auteurs hopen met deze essays en bijlagen een goede eerste stap te hebben gezet in de richting van wat ongetwijfeld een prachtige tentoonstelling zal worden. Tot slot hopen zij in hun zoektocht naar het verlangen naar buiten aansluiting gevonden te hebben bij de verwoording van het thema *Stad en Land*, hierboven zo mooi beschreven door Charles Baudelaire.

¹ Charles Baudelaire over Nederland in: *De bloemen van het kwaad* (155-156). Nederlandse vertaling: De zonsondergang/ Bekleedt er het land/ De hele stad en haar grachten/ Met goud en hyacinth/ De wereld slaapt in/ Bij een licht waar wij warmte van wachten/ 't Is daar al regelmaat en rust/ Schoonheid, weelde, zinnelust.

² Studenten uit de Master Cultureel Erfgoed, traject Erfgoedstudies die hun masteropleiding aanvingen op 1 september 2009.

1. Met de trekschuit naar Haarlem

De trekvaartverbinding tussen Amsterdam en Haarlem

Vera Driessen

Introductie

De bezoekers van het Amsterdams Historisch Museum leggen een korte of lange reis af om het museum te bereiken. Je komt niet zomaar van A naar B. Naar school, op vakantie, naar vrienden of het werk; reizen is een universele bezigheid. We worden er continu mee geconfronteerd. Binnen het thema 'Amsterdam en haar ommelanden' mag het onderdeel vervoer dan ook niet ontbreken. We focussen ons echter niet op de actuele vervoersproblematiek; het fileleed, en de Noord-Zuidlijn, CO2-uitstoot of milieuverontreiniging. Om te beseffen hoe gemakkelijk het voor de Amsterdammer is de stad te verlaten voor een treinreisje naar zee, richten we ons op een vervoermiddel dat het reizen in west- en noord Nederland bijna twee eeuwen domineerde. Dit is een lange, ondiepe schuit die wordt voortgetrokken door een paard: de trekschuit

We gaan terug naar Amsterdam, het jaar 1631. Een groot deel van Noord-Holland bestaat uit water. De Zuiderzee stroomt ver land inwaarts en nog maar een paar meren zijn ingepolderd. De wegen zijn slecht en veranderen in de herfst in grote modderpoelen. Het is daarom niet gemakkelijk en snel om over land te reizen. Daarom gebruikt men voornamelijk rivieren, meren en open wateren om te kunnen reizen. Vele schepen varen dagelijks vanaf Amsterdam naar verschillende steden om mensen en goederen te verplaatsen. Op de binnenlandse rivieren gebruikt de reiziger vooral de trekschuit. Het door het paard voortgetrokken schip is niet afhankelijk van stromingen of de wind. De rivieren zitten echter vol kronkels en bochten. In 1631 gaan Haarlem en Amsterdam een alliantie aan om een trekvaart te graven tussen beide steden, speciaal voor personenvervoer. Ze zetten daarmee aan tot een van de belangrijkste ontwikkelingen op gebied van vervoer in de 17de eeuw: het ontstaan van een landelijk netwerk van trekvaarten.

Door te focussen op de trekvaart tussen Amsterdam en Haarlem krijgt de bezoeker van het museum inzicht in een veel groter fenomeen, namelijk het gemak van het reizen. De trekvaartverbinding kan gekoppeld worden aan verschillende ontwikkelingen, wanneer het contrast tussen reizen in de 17de eeuw en nu gemaakt wordt. Allereerst is het Noord-Hollandse polderlandschap tussen Amsterdam en Haarlem sterk veranderd in de afgelopen eeuwen. Wat zag de reiziger destijds als hij over het kanaal voer? En wat is er nu te zien? Daarnaast bevat het thema ook

sociale en culturele elementen. We vragen ons af wie er met de trekschuit reisden, wat het kostte, wat de mensen in de schuit deden en waar ze naar toe gingen. Bovenal is het interessant stil te staan bij de beleving van de reiziger van weleer. Hoe ervoeren zij het reizen, en wat vonden ze van het polderlandschap?

Interpretatie

Een Trekschuit is een Kunstwerktuig dat de Reizigers van de eene Plaats transporteert na de andere, en dat in de Lengte van een Kaarslaade³, en in de Breete een Lynbaan⁴ verbeelt. In dat Kunstwerktuig verzaamen allerlei Soort van Kreeften; men ontmoet 'er Heeren van 't eerste en ook van 't achterste fatsoen; en men ziet 'er Dames van een beproefde, en ook van een wankelende Deugd.

Jacob Campo Weyerman (1724)

Op het moment dat bovenstaand citaat in een 18de-eeuws satirisch weekblad verschijnt, is de trekschuit het belangrijkste middel voor personenvervoer. De boten varen dagelijks volgens een vast schema, in een netwerk dat een groot aantal steden in de Nederlanden met elkaar verbindt. Deze vorm van gestructureerd en grootschalig openbaar vervoer is uniek in Europa.

Het graven van kanalen of het vervoer per trekschuit is in 1631 niet per se bijzonder. Het trekken van schuiten door mens of paard kende toen al een lange traditie, en de trekschuit op zich was geen nieuwe boot. In 1618 werden er in Vlaanderen al trekschuiten ingezet op trajecten om slechts personen te vervoeren.⁵ Ook werden er op meer plaatsen in het land kanalen gegraven voor een betere handelsverbinding of het vervoeren van turf.⁶ Wat de trekvaartverbinding tussen Amsterdam en Haarlem echter uniek maakt, is dat er een kanaal gegraven is dat uitsluitend dient om personen te vervoeren. Dit impliceert een buitengewone behoefte aan 'reizen', aangezien een dergelijke investering zichzelf ook dient te bekostigen. De aanleg blijkt een groot succes. De verbinding Amsterdam – Haarlem was het meest populair van alle trekvaarten: enkele decennia na de opening in 1632 maakten er jaarlijks meer dan 250.000 mensen gebruik van.⁷

Aanleg

Er zijn verschillende ontwikkelingen die tot de aanleg van de Haarlemmertrekvaart leidden. Eén daarvan is de hoge mate van verstedelijking in Holland. In 1514 woonde al meer dan 50% van de

³ Bepaald type schip.

⁴ Lange, smalle strook land waar touw werd opgehangen voor de touwfabricage

⁵ De Vries, 1981: 26.

⁶ Brouwer en Van Kesteren 2008: 51.

⁷ Gelder en Kistemaker, 1982: 146-147.

bevolking in steden.⁸ Tussen 1622 en 1660 verdubbelde het aantal inwoners van Amsterdam van 105.000 naar 200.000 personen.⁹

Door de sterke groei van de economie eind 16de eeuw werd het transport van handelsgoederen tussen steden uitgebreid, wat de noodzaak tot een goed georganiseerd waterwegennet vergrootte.¹⁰ Dit had met name te maken met de marktfunctie van de steden. Vooral door vaste week- en jaarmarkten was goed en geregeld vervoer noodzakelijk.¹¹ Een oproep van Amsterdamse en Haarlemse handelaren droeg bij aan de feitelijke aanleg van de trekvaartverbinding. Zij hadden behoefte aan een onafhankelijk, frequent en relatief snel vervoersmiddel, het hele jaar door.¹² Een directe verbinding tussen de twee steden kon handel en industrie verder stimuleren.

Ook bestond er een wens voor veilig, betrouwbaar en voordelig vervoer.¹³ De trekschuit voer over rustige kanalen, en men was nooit alleen op reis. Ook diende de schipper zich aan de dienstregeling en de regels van het schippersgilde te houden, waardoor men er vrijwel zeker van kon zijn op het geplande tijdstip op de plaats van bestemming te arriveren. Verder was het vanwege de voordelige kosten aantrekkelijk om met de trekschuit te reizen. De ritprijs lag vast en was inclusief reisbelasting. Ook hoefde de reiziger nooit méér te betalen als er maar weinig passagiers waren.¹⁴ Het trekvaartstelsel wat zich in de 17de eeuw ontwikkelde in heel west- en noord Nederland wordt daarom ook gezien als het eerste goed ontwikkelde openbaar vervoer. Voor een enkeltje Amsterdam – Haarlem betaalde de passagier in 1660 ongeveer 16 stuivers, wat nu neerkomt op ongeveer veertig eurocent.¹⁵ In vergelijking met personenvervoer in andere landen van Europa was het erg voordelig. Elders lagen de prijzen vaak driemaal zo hoog.¹⁶

In 1631 kregen Amsterdam en de Staten van Holland en West-Friesland toestemming voor de aanleg van de trekvaart.¹⁷ Haarlem en Amsterdam trokken allebei 30.000 gulden uit voor de onteigening van de percelen die op de geplande route lagen, de totale kosten voor de aanleg bedroegen 266.000 gulden.¹⁸ Een jaar later maakten de eerste passagiers gebruik van de verbinding Haarlem – Amsterdam. Met een snelheid van 7 kilometer per uur duurde de reis van 17 kilometer twee uur en een kwartier.¹⁹

⁸ Gelder en Kistemaker, 1982: 146-147.

⁹ De Vries, 1981: 249.

¹⁰ Gelder en Kistemaker, 1982 146-147.

¹¹ Brouwer en Van Kesteren, 2008: 15.

¹² Nieuweboer, 1984: 57.

¹³ Nieuweboer, 1984: 57.

¹⁴ Dat was anders bij de beurtschepen. Dat waren zeilschepen die over rivieren en open water voeren om personen en goederen te vervoeren.

¹⁵ Het gemiddelde per kilometer lag rond de vijf cent. De Vries, 1981:76.

¹⁶ Nieuweboer, 1984: 58.

¹⁷ Bakker en Hoek, 1988: 34.

¹⁸ Van der Ham, 1989: 22.

¹⁹ Brouwer en Van Kesteren, 2008: 54.

De aanleg van het trekvaartnetwerk was geen van rijkswege opgelegd plan. Iedere stad en vorst had een vinger in de pap en kon regels en wetten opstellen om verbindingen te waarborgen, en bijvoorbeeld extra geld te innen door middel van tolheffingen en monopolies.²⁰ Het was daarom ook meer een organisatorische dan een technische prestatie.²¹ Door de noodzaak van een goed functionerend vervoerssysteem voor de vele reizigers en het geld dat voor handen was, konden de twee steden de grootse onderneming mogelijk maken. Dat gedurende de 17de eeuw bijna veertig steden door het trekvaartstelsel met elkaar in verbinding stonden, is een knap staaltje.

De reis van Amsterdam naar Haarlem

Als de Haarlemmerpoort 's ochtends open ging, vertrok er ieder uur een trekschuit naar Haarlem. In de zomer was dat vanaf half vier, in de winter half vijf in de ochtend. Om zes uur 's avonds vertrok de laatste schuit.²² Dat ging door tot stadspoorten weer werden gesloten.²³ De schuit voer langs verschillende herbergen, molens en buitenplaatsen, net buiten Amsterdam. Het overgrote deel van het landschap bestond uit water en polders. De passagiers konden echter niet in één zit naar Haarlem. Halverwege de vaargeul, op de plek waar het Haarlemmermeer en het IJ samenkwamen, moesten de passagiers een stukje lopen over de dijk tussen de twee wateren. Deze plek kreeg de toepasselijke naam Halfweg.

Halfweg is om verschillende redenen een bijzondere plek. Er bevonden zich daar grote sluizen die de dreiging van het IJ moesten verminderen. Ook huis Zwanenburg was er te bezichtigen. In dit huis werd de waterhuishouding van Holland georganiseerd. Het Hoogheemraadschap van Rijnland hield er zitting.²⁴ Zwanenburg was een imposant gebouw, ontworpen door de bekende zeventiende-eeuwse architect Pieter Post en gebouwd rond 1646.²⁵ Net voor Halfweg passeerde de reiziger huis Polanen, ofwel 'De Lustplaats van den Heer Niclaas Calff'.²⁶ Hij stond bekend om zijn rijke verzameling aan kunstschaten.

In de loop der eeuwen is het landschap flink veranderd. Het IJ is versmald en het Haarlemmermeer met stoomgemalen drooggelegd. Nu rest er van Halfweg slechts de plaatsnaam en huis Zwanenburg.

Een dergelijke 'drempel' als Halfweg werd soms met opzet aan een traject toegevoegd, omdat de vaarroute op die manier niet voor alle soorten schepen geschikt werd en een stad daar

²⁰ Brouwer en Van Kesteren, 2008: 16-17.

²¹ Gelder en Kistemaker, 1982: 146-147.

²² Brouwer en van Kesteren, 2008: 54.

²³ Er waren ook nachtschuiten, maar hoe vaak en wanneer deze tussen Amsterdam en Haarlem voer, is onduidelijk.

²⁴ Glauemans, 2000: 118.

²⁵ Idem.

²⁶ Rademaker, *Hollands Tempe*, plaat 8

vervolgens voordeel uit kon halen.²⁷ Door de drempels konden niet alle schepen over bepaalde trajecten en werden ze omgeleid. Zodoende kon er bijvoorbeeld meer tol geïnd worden. Op meerdere trajecten binnen het trekvaartnetwerk bevindt zich een ‘Halfweg’ of ‘Overtoom’. Dit laatste is een overhevelsysteem waar een schip naar een hoger of lager gelegen vaargeul verplaatst kan worden.²⁸

Beleving van reizigers

Het overstappen op halfweg heeft indruk gemaakt op vele reizigers. In reisverslagen van buitenlandse reizigers staat algemene informatie over het afgelegde traject, maar ook uitleg bij bijzondere bezichtigingen en persoonlijke belevenissen worden genoemd. Het traject Amsterdam – Haarlem inspireerde verschillende heren wat te vertellen over de lengte en karakteristieken van de vaart, de sluizen bij Halfweg en het uitzicht.

Het eerste verslag is van de Zweed Bengt Ferrner, die Nederland halverwege de 18de eeuw bezoekt.²⁹ Hij zit niet in de schuit, maar reist over de weg die er parallel naast ligt. In zijn dagboek bespreekt Ferrner het traject vrij neutraal en objectief. Hij zegt hoelang het traject is en hoe de afstanden worden aangegeven met verschillende kleuren paaltjes. Ook geeft hij zijn mening over het landschap dat hij ziet.

“De weg van Amsterdam naar Haarlem liep in een rechte lijn langs de vaart. Waarin een groot aantal trekschuiten deels naar Den Haag³⁰ voeren en deels vandaar terugkwamen. Op eenigen afstand van den weg hadden wij hier aan onze linkerhand het Haarlemmermeer en aan onze rechter het IJ. Zoowel de weg als de weilanden tusschen evengenoemde wateren waren versierd met boomen; maar omdat alles zoo eentonig was, duurde het genoeg om er naar te zien maar kort.”

Later gaat hij terug over het traject, speciaal om de sluizen bij Halfweg te bekijken. Ook hier geeft hij een objectieve weerspiegeling, waardoor de lezer een beeld krijgt van het nut en de noodzaak van de sluizen en dammen in het gebied. Ferrner maakt werk van het dagboek, en verwerkt historische feiten in zijn verslag.

“Den 7den Juni trok ik naar buiten om den dam te bezien tusschen het IJ en het Haarlemmermeer, die heel sterk is gemaakt van groote, vierkante, gehouwen steenen, met cement verbonden. Het IJ, dat een inham van de zee is, ligt zooveel hooger dan het Haarlemmermeer, dat niet alleen al het land tusschen Amsterdam en genoemden plas, maar nog veel meer onder water zou loopen, wanneer het IJ vrijen toegang tot het meer kreeg. De

²⁷ Brouwer en Van Kesteren, 2008: 53, Heinemeijer, e.a., 1987: 28-29.

²⁸ Heinemeijer, e.a., 1987: 28-29.

²⁹ G.W. Kernkamp (1910) ‘Bengt Ferrner’s dagboek van zijne reis door Nederland in 1759’. In: *Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap* (gevestigd te Utrecht). Een en dertigste deel. Amsterdam: Johannes Müller.

³⁰ Om van Amsterdam naar Den Haag te reizen, voer men over Haarlem.

heele zekerheid van dat land bestaat dus in dien dam, zoodat het niet te verwonderen is dat deze sterk is. Alleen hier komen het IJ en het Haarlemmermeer dicht bij elkaar. Elders worden zij gescheiden door land en breede aarden wallen, zooals het vroeger ook hier geweest is; maar toen het water (ik meen in 1644) den kleinen aarden wal op deze plek doorbraken groote schade aanrichtte, werd in 1645 deze steenen wal gebouwd, die er nu is.“

Een andere reiziger is Samuel Ireland³¹, die aan het einde van de 18de eeuw door Nederland reist. Hij neemt de trekschuit van Haarlem naar Amsterdam. Terwijl Ferrner aangeeft de rechte lijnen in het landschap eentonig te vinden, ziet Ireland het nog wel redelijk positief. Het heeft volgens hem een ‘charming effect’.

“We left Haerlem on Sunday, with every additional pleasure that a fine morning and a picturesque scenery could afford. The canal is spacious and runs in a straight line for the first three or four miles; and though straight lines cannot be deemed beautiful in landscape, yet there the tout ensemble has a charming effect.”

Ireland wil zijn lezers niet te veel historische feiten meegeven. Wat meer indruk wekt bij hem is de plek zelf. Hij beschrijft de sluizen, dijken en het grote ‘Castle Zwanenburg’. Maar vooral de verwondering over het feit dat Halfweg tussen twee wateren met elk een ander peil ligt, dringt door zijn tekst heen.

“At Haerlem-Meer, about midway to Amsterdam, we changed boats, and crossed the sluices, which are enormously large. Here is a spacious mansion, called the Castle Zwanenburg, occupied by the directors of the dykes and water-works of Rhineland. It is the finest situation imaginable; behind it lies Haerlem-Meer, and in the front the river Y, so called from its form; it is an arm of the Zuyder Zee. The high road runs between the two water, and you may judge of its beauties, when I tell you that it overlooks a lake of prodigious extent, on the side, and on the other a river of the first consequence in Holland, the water of which, it is worthy of remark, generally rises (to appearance) four or five feet higher than the country around it.”

Het laatste reisverslag dat hier wordt meegenomen is van Paul Hubert Adriaan Johan Strick van Linschoten, onder het pseudoniem Eleutherophilos.³² Zijn brieven dateren weer enkele decennia later. De bewondering over de sluizen en de verwondering over Halfweg wordt door Eleutherophilos in overtreffende trap beschreven. Het leest althans niet als een neutrale beschrijving. De auteur is van mening dat Halfweg voor iedere toeschouwer zeer indrukwekkend moet zijn. Bij hemzelf is dat in ieder geval zo, wat blijkt uit zijn emotionele relaas.

³¹ Samuel Ireland (1790) *A picturesque tour through Holland, Brabant and part of France*. Londen.

³² Eleutherophilos, (1818) *Vertraute Briefe während eines Durchflugs durch einen Theil der nördlichen Provinzen des Königreichs der Niederlande im Sommer des Jahres 1817 in topographischer, historischer, politischer, literarischer und religiöser Hinsicht an einem Freund geschrieben*. Germania, Mannheim.

“Sie besteht in dem Unblick, welchen man auf dem halben Wege bei dem Hause Zwanenburg hat, wo es den Seedam hinan geht, und die Trekschuit nicht weiter kann, sondern übergeladen werden muss. Dieser Unblick hat wirklich etwas Grosses. Nur der Damm trennet hier die grosse Wassermasse des Haarlemmermeers von dem kaum überfehbaren. Eine gigantische dreifache Schleuse, ein Meisterstück der Wasserbaukunst, hält beider Ungestumm in Schranken, setzt sie nach Belieben in Verbindung mit einander, oder verammelt ihr den Weg. Obleich man beinahe nichts als Luft und Wasser und vor und hinter sich bis in weiter Entfernung bloß schmale und platte Landsteifen erblickt; macht dennoch das Ungewöhnliche und Unerwartete dieses Unblicks einen tiefen Eindruck auf den Zuschauer, der sich auf einer in Holland ungewöhnlichen Höhe, oben auf der Damme, bei der grossen Schleuse befindet, und vermittelt dieser beiden sich mitten zwischen den zwei mächtigen Wasserbehältern und über sie erhaben sieht. “

In veel reisverslagen valt te lezen dat de reizigers op zoek gingen naar grote menselijke kunstwerken. Ze bezochten bijzondere kerken of andere architectonische hoogstandjes. Op de route naar Haarlem werd iedere reiziger echter automatisch geconfronteerd met de kunsten van de mens, door op Halfweg over te stappen. Iedere reiziger moest de dijk met de sluizen over, en werd weer op het feit gedrukt dat de Nederlanders continu tegen het water moeten vechten.

Samen in de roef

In de begintijd van de vaart zaten alle passagiers in één en dezelfde ruimte. Begin achttiende eeuw kregen de schuiten aparte ruimtes voor de eerste en tweede klas, oftewel ‘ruim’ en ‘roef’.³³ Een plaatsje in de roef kon men reserveren en kostte de helft van de ritprijs extra.³⁴ Deze verdeling werd op de verbinding Amsterdam – Haarlem pas in 1752 toegepast.³⁵ Hoewel de vorm van de trekschuiten niet precies vastlag (wat het reconstrueren van en strekschuit bemoeilijkt), kan toch een beeld geschetst worden van het uiterlijk van een trekschuit. De zijwanden van het schip waren van binnen groen en aan de buitenkant rood en groen geschilderd. De bovenkant was bedekt met vernis en geplette mosselschelpen.³⁶ De inrichting in het ruim bestond uit banken aan weerszijden. De vensters hadden geen glas, maar leren gordijnen. In de roef stond een tafel met kwispedor³⁷, en daarnaast hingen er vaak een spiegel en wandluchters.

De schuit werd bestuurd door een schipper en voortgetrokken door een jager te paard. Een lijn van 20 tot 70 meter verbond het trekdier met de mast van de schuit.³⁸ Om schipper te worden op

³³ Het is onduidelijk of men ook een zeer voordelig kaartje kon kopen door te reizen over het dak. Waarschijnlijker is dat men vrij was om buiten plaats te nemen.

³⁴ Nieuweboer, 1984: 58 – 60.

³⁵ Brouwer en Van Kesteren, 2008: 74.

³⁶ Details over de inrichting: Nieuweboer, 1984, 58.

³⁷ Potje om in te spugen, onmisbaar voor pruimtabak

³⁸ De Vries, 1981: 50.

het traject Amsterdam – Haarlem moest je vermogend zijn. Intreden in het schippersgilde kostte 2000 gulden. Het gilde bezat paarden, schuiten, een stal en stukken grond.³⁹

De schuit tussen Amsterdam en Haarlem in 1663 bood ruimte aan 28 passagiers.⁴⁰ Deze konden niet veel bagage meenemen. Zoals Jacob Weyerman aangaf in zijn weekblad vormden de passagiers een zeer gevarieerd gezelschap. Hoewel hij het enkel heeft over 'Heeren' en 'Dames', was de trekschuit toegankelijk voor iedereen. De groep die het minst met het openbaar vervoer ging, was de rijkste elite. Aristocratische families, hoge politici en regenten hadden hun eigen koetsen met paarden en vaak ook hun eigen jachten.⁴¹ Voor de rest kon iedereen gebruik maken van de trekschuit. Bedelaars, matrozen en soldaten mochten zelfs gratis mee.⁴² In sommige steden betaalden kinderen tussen vier en twaalf jaar de helft van het tarief.⁴³

Het trekvaartstelsel was een product van economische voorspoed en werd veel voor zakelijk verkeer gebruikt. De Oost-Indische en West-Indische Compagnieën hadden bijvoorbeeld kantoren in Hoorn en Enkhuizen, waardoor er veel tussen Amsterdam en die plaatsen gereisd werd.⁴⁴ Daarnaast was het niet gek om bestuurders tegen te komen, of koopmannen en officieren. Dit lijkt te insinueren dat er geen vrouwen met de schuiten reisden, maar dat is onjuist. De trekschuit was een vervoermiddel voor iedereen die geen privékoets of jacht had. Dat was 99 procent van de bevolking. De trekschuit was goedkoper en comfortabeler dan een koets.⁴⁵ En zelfs reizen te voet kostte geld. Over de weg naar Haarlem kostte voor een voetganger twee stuivers aan tolgelden, terwijl in de ritprijs van de trekschuit maar liefst vijf stuivers aan belasting zat.⁴⁶ De gewone reizigers gingen met de trekschuit op familiebezoek of bijvoorbeeld op een mooie dag naar de duinen bij Haarlem. Kermis en jaarmarkten betekenden echter topdagen voor de schippers.⁴⁷ De roef mocht met dit soort dagen voor de dubbele prijs worden verhuurd.

Schuitepraatjes

Omdat de schuit vrij traag was, maar wel comfortabel en stil voortgleed over het water, konden de passagiers zichzelf bezighouden met allerlei zaken. Terwijl het landschap rustig voorbijkwam hielden de meeste reizigers zich bezig met roken en praten over de politiek, de oogst of werden de nieuwste roddels besproken. In de trekschuit werd vrijelijk gesproken over actuele politieke zaken en

³⁹ De Vries, 1981: 121-126.

⁴⁰ Van de Ham, 1989: 27.

⁴¹ De Vries, 1981: 81.

⁴² De Vries, 1981: 82-83.

⁴³ Nieuweboer, 1984: 60.

⁴⁴ Nieuweboer, 1984: 60.

⁴⁵ De Vries, 1981: 81.

⁴⁶ De Vries, 1981: 82.

⁴⁷ Brouwer en Van Kesteren, 2008: 79.

maatschappelijke kwesties. Daarnaast werden er veel verhalen verteld aan elkaar en schreef of tekende men. Op een reis naar Zuid- Holland konden de passagiers al snel zo'n 10 uur samen op weg zijn. Het reisverslag was niet het enige genre wat verbonden kan worden met de trekschuit. De vele en lange gesprekken hebben wellicht menig reiziger aangezet tot het schrijven van 'Schuitempraatjes' en politieke pamfletten. Schuitempraatjes waren (deels) fictieve conversaties met een diepere politieke laag, die als het ware in de trekschuit worden verteld.⁴⁸ Deze verhalen hebben wonderlijke titels⁴⁹, zoals:

t'Samenspraak, gehouden in de Delftsche trekschuit, tusschen een heer uit Middelburg en een heer uit 's Hage. Behelzende een authenticq verhaal van het voorgevallene in 's Hage, op maandag avond van den 31 december 1781, de bepaalde tyd tot het begraven van den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot. (1782)

Of:

Zamenspraak tussen Eelhart, een officier in 't Hollands artillerie corps, Adelaer, een capitein onder een Hollands regiment infanterie, Burgerhart, een coopman te Rotterdam, Norskop, een wynkooper te Delft, een hospes te Delft, een hospes aan den Leidsendam, en een schipper van Delft, voorgevalle in de trekschuit, des namiddags ten half drie uren van Delft op Leiden varende. (1748)⁵⁰

Ook inspireerde de trekschuit uitgevers tot het drukken van tijdschriften. Zo werd in 1825 het wekelijkse *magazijn* 'Trekschuit' uitgegeven door de gebroeders van Arum uit Amsterdam. Hierin werden kritische visies op een vermakelijke manier verpakt door ze te laten vertellen door passagiers in een trekschuit. Dit was als het ware een verkorte, maar meer kritische variant op de zogenaamde 'samenspraken'.

Einde van de trekvaart

De trekvaart tussen Amsterdam en Haarlem was in 1825, ten tijde van het tijdschrift 'Trekschuit', niet meer wat het geweest was. Het bleef vooral als fenomeen voortbestaan. Vanaf het midden van de 18de eeuw daalden de reizigersaantallen gestaag. Dit had verschillende oorzaken: de grootschalige handel stagneerde, waardoor personenvervoer minder noodzakelijk was, maar ook kozen steeds meer welgestelde mensen voor vervoer per koets of rijtuig.⁵¹ Het wegensstelsel in Nederland was sterk verbeterd, evenals de koets met vering, waardoor men sneller en beter kon reizen over land.

⁴⁸ Bakker en Hoek: 35

⁴⁹ Helaas heb ik geen Amsterdams voorbeeld kunnen vinden, waarschijnlijk zijn die er wel.

⁵⁰ Deze schuitempraatjes bevinden zich in het magazijn van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. De auteurs en uitgeverij zijn onbekend in het systeem.

⁵¹ Brouwer en Van Kesteren, 2008: 81-82.

De zandweg naast de trekvaart werd in 1762 bestraat⁵², waardoor de koetsen zich veel sneller konden verplaatsen. De schuiten zijn allemaal verdwenen, geen enkel origineel exemplaar is bewaard gebleven. In het landschap zijn af en toe nog sporen van het trekvaartstelsel te vinden, zoals de vaarten zelf, en de zogenaamde rolpalen, die de schuit in een bocht begeleidden.

De nekslag voor de trekschuit tussen Amsterdam en Haarlem was de trein. Deze kwam aan de noordzijde van de vaart te liggen, de zuidzijde was voor het wegverkeer.⁵³ De trein ging uiteraard veel sneller. Ook de aanleg van het treinspoor tussen Amsterdam en Haarlem was een primeur, evenals de trekvaart destijds in 1631. Het was de eerste treinverbinding in Nederland en werd op 26 september 1839 officieel geopend. De ontwikkelingen gingen sindsdien in stoomtreinvaart. Op hetzelfde traject volgden de paardentram, elektrische tram, de autobus en de auto.

Hoewel de trekschuit niet meer past in het hedendaagse openbaar vervoer, is er nieuw leven geblazen in het schip, dat de reizigers traag door het landschap sleept. Sinds 6 mei 2010 kunnen toeristen gebruik maken van de trekschuit tussen Delft en Leiden. De schuit heeft een toeristische functie gekregen, en laat de hedendaagse passagier de schoonheid van het reizen opnieuw beleven.

Representatie

Reizigers konden vanuit Amsterdam niet alleen de trekschuit naar Haarlem nemen. Zij konden ook naar het noorden, (onder andere Alkmaar en Enkhuizen), het oosten (Muiden, Naarden en Weesp) en het zuiden (richting Utrecht, Gorichem of richting Gouda, Rotterdam). Daarnaast lagen er schepen gereed die de reiziger naar Kampen of Workum bracht, om daar weer een volgende trekschuit te nemen. De focus op de trekvaartverbinding van Amsterdam naar Haarlem representeert de totstandkoming en werking van het reizen met het openbaar vervoer in de 17e en 18de eeuw vanuit Amsterdam.

Wat de trekvaart bijzonder maakt, is dat het de gehele bevolking uit de 17e en 18e eeuw trof. Het is daarom niet het verhaal van de reizende elite met privéjachten en -koetsen, maar het verhaal van de gewone man zoals die vandaag de dag de trein of bus neemt. De bezoekers van het Amsterdams Historisch Museum kunnen zich juist met de reiziger van de trekschuitperiode identificeren, omdat het principe openbaar vervoer nog steeds van alle dag is.

Het reizen was destijds natuurlijk niet hetzelfde. De grenzen rondom een stad waren veel strenger, en zelfs om te voet te reizen moest belasting worden betaald. Het thema laat de bezoeker confrontaties aangaan met wat reizen is, en wat vrijheid om te reizen is.

⁵² Brouwer en Van Kesteren, 2008: 95.

⁵³ Brouwer en Van Kesteren, 2008: 174.

Daarnaast is de verbinding Amsterdam – Haarlem herkenbaar voor bezoekers uit de regio. Velen zullen nu nog met de trein of auto richting Haarlem gaan, of naar het strand. De tentoonstelling zal hen daarom meer bewust maken van het veranderende landschap, als zij weten dat waar nu industrie ligt, vroeger het Haarlemmermeer en het IJ samenkwamen.

Het thema ‘de trekschuit tussen Amsterdam en Haarlem’ zal dan ook verschillende doelgroepen aanspreken. Het is een educatief, herkenbaar en beleefbaar thema in het kader ‘Amsterdam en haar ommelanden’. Door de representatieve functie spreekt het dan ook niet alleen Amsterdammers aan, maar ook andere Nederlandse en buitenlandse bezoekers.

Betekenis van het onderwerp

De trekschuit representeert verschillende aspecten van de relatie stad – land. Deze kunnen aan vier invalshoeken worden gekoppeld.

1. **Historisch:** De opkomst van de trekvaart hangt samen met de rijkdom van de Nederlanden in de 17de eeuw. Het toont aan waar de machtscentra lagen en hoe het geld gebruikt werd voor prestigeprojecten. Deze invalshoek focust op de ontwikkeling van het openbare vervoer in Nederland.
2. **Topografie:** De trekschuit is eeuwenlang een van de belangrijkste vervoersmiddelen geweest om buiten de stad te komen. Ook al werd de schuit sinds begin van de 19de eeuw steeds minder gebruikt, het heeft veel invloed gehad op het landschap rondom Amsterdam. Plaatsnamen en andere landschapselementen verwijzen nog steeds naar die geschiedenis.
3. **Sociaal:** De trekvaart was een vervoermiddel dat voor iedereen te gebruiken was, van de allerarmsten tot de elite van het land. Zij zaten samen in de trekschuit.
4. **Cultureel:** De trekschuit was voor vele dichters, schrijvers en kunstenaars een inspiratiebron. Reizigers, voornamelijk afkomstig uit het buitenland, bundelden hun belevenissen in reisverslagen. Verder zijn er tekeningen en schilderijen van het landschap vanuit de schuit en van de schuit.

Presentatie

In de expositie van de trekvaartverbinding Amsterdam – Haarlem gaat de bezoeker naar buiten, de ommelanden in. Hij maakt de reis tussen de twee steden aan de hand van tekst, beeld en geluidsmateriaal. Er zijn vele mogelijkheden om de reis te verbeelden. Belangrijk is dat de bezoeker inzicht krijgt in het onderwerp, maar tegelijkertijd de relatie en het contrast met het hedendaagse reizen en het hedendaagse landschap inzielt.

De expositie draait om drie belangrijke iconen, de het begin, het midden en het einde van de reis met de trekschuit letterlijk en figuurlijk weergeven. Het eerste icoon is het schilderij 'Gezicht op de Haarlemmerpoort' van H.C. Vroom uit 1615. De stadspoort en de stadswallen op de kaart laten zien dat de reiziger in die tijd altijd door een poort moest, een grens moest overschrijden, om te kunnen reizen. Buiten de stadspoorten begint direct het achterland. De trekschuiten liggen gereed voor vertrek. De ruimte tussen de drie iconen kan gevuld worden met verschillende schilderijen en tekeningen, die de bezoeker laten zien wat de trekschuitreiziger vanuit de schuit zag. Dit zijn bijvoorbeeld tolhekken, buitenplaatsen, boerderijen en het dorp Sloterdijk.

Het tweede icoon toont Halfweg, de plek waar de passagiers moeten overstappen. Dit schilderij wordt toegeschreven aan H. Keun en dateert uit 1750-1799. Door dit icoon te verrijken met afbeeldingen van de sluizen en geluidsfragmenten, laat het de bezoeker kennis maken met de ervaringen en belevingen van de reiziger van toen.

Het laatste icoon is een tekening van J. van der Sprang: 'Gezicht buyte de Amsterdamse Poort der Stad Haarlem' uit 1793. Weer is duidelijk de begrenzing van de stad te zien, en het contrast met achterliggende land. De laatste fase van de reis draait om het landschap. Er zijn een aantal schilderijen bewaard gebleven die specifiek het polderlandschap tussen Amsterdam en Haarlem verbeelden. Dit is visueel sterk materiaal en kan gemakkelijk in contrast worden gebracht met huidige foto's van het traject. Het dwingt de bezoeker na te denken over wat het typisch Hollandse polderlandschap is, en hoe sterk het landschap verandert in de loop der tijd.

Kaartmateriaal en symbolen

Om de topografische lijn te kunnen verbeelden, is een horizontale presentatie op één wand gewenst. De bezoeker begint bij Amsterdam en loopt door het landschap naar Haarlem. De beleving van de snelheid die de trekschuit had, is mogelijk te maken door met symbolen aan te geven welke afstand een auto, vliegtuig en fiets afleggen in dezelfde tijd. Dat kan met horizontale lijnen op dezelfde wand. Door het oude en het recente materiaal in twee stroken boven elkaar te plaatsen, is het voor de bezoeker direct duidelijk wat de relatie is.

Het is belangrijk niet te veel tekstuele informatie te verschaffen. Met kleine informatiebordjes naast de iconen en het overige beeldmateriaal kan een historisch feit of ontwikkeling toegelicht worden. Kaartmateriaal van het traject en het trekvaartstelsel rondom Amsterdam is onmisbaar om de relevantie van het onderwerp te benadrukken. Deze kaarten worden in de groengroeikaart toegevoegd, die alle onderwerpen van de tentoonstelling behapt.

Iconische objecten:

H.C. Vroom 'Gezicht op de Haarlemmerpoort' 1615

H. Keun 'Gezicht op Halfweg' 1750-1799

J. van der Sprang 'Gezigt buyte de Amsterdamse Poort der Stad Haarlem' 1793 Noord-Hollands archief

Beleving

De belevingsfactor van het thema wordt gerealiseerd door verschillende objecten. Er is voldoende beeldmateriaal om een indruk te geven van het uiterlijk en de binnenkant van een trekschuit. Daarnaast kunnen aaneengesloten schilderijen en tekeningen van het landschap en bouwwerken op het traject een sfeerbeeld vormen van het uitzicht vanuit de schuit. Het is niet mogelijk een voortschuivende collage te maken, want er zijn te weinig originele afbeeldingen van een mogelijk landschap vanuit de trekschuit op het traject.

Door beeld, geluid en tekst te combineren, kan de beleving van de bezoeker geoptimaliseerd worden. Er zijn verschillende pogingen gedaan om een waarheidsgetrouwe replica te maken van een trekschuit, maar (tot nu toe) heb ik geen versie gevonden die mogelijk geschikt is voor in het museum. Een miniatuurtrekschuit levert niet de gewenste belevingsfactor. Daarom richt ik mij voornamelijk op beeldmateriaal.

Het is van belang dat er in de tentoonstelling duidelijk naar voren komt waar de trekvaarten in Nederland lagen, hoe deze er van buiten en van binnen uitzagen en als laatste hoe het landschap vanuit de schuit eruit zag in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit kan vergeleken worden met de huidige situatie.

Bibliografie - Met de trekschuit naar Haarlem

Bakker, B. en Hoek, J.H. van den (reds.) (1988) 'Zeven eeuwen Amsterdam, de Amsterdammers en hun reizen', in: *Ach lieve tijd. Deel 2*. Zwolle: Waanders. Pp. 29-50.

Brouwer, Piet, Kesteren, Gerard van en m.m.v. Antia Wiersma (2008) *Berigt aan de heeren reizigers: 400 jaar openbaar vervoer in Nederland*. Den Haag: Sdu.

Gelder, Roelof van, en Kistemaker, Renée (1982) *Amsterdam 1275-1795: De ontwikkeling van een handelsmetropool*. Amsterdam: Meulenhoff Informatief.

Glaudemans, Marc. (2000) *Amsterdams Arcadia: De ontdekking van het achterland*. Nijmegen: SUN.

Ham, W. van der (1989) *Tot gerief van de reiziger, vier eeuwen Amsterdam – Haarlem*. 's Gravenhage: Sdu Uitgeverij.

Harten, J.D.H. (1978) 'Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw. En: Ellinoor Bergvelt (1978) 'Het Hollandse landschap in de kunst. In: Berkhout, J.G. en Carasso, D.G. (reds.) *Holland. Het land van Holland: Ontwikkelingen in het Noord- en Zuid-Hollandse landschap*. 10de jaargang, no. 3, juni 1978.

Heinemeijer, W.F. Wagenaar, M.F. e.a. (1987) *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede / Antwerpen: Zomer en Keuning.

Nieuweboer, Adèle (1984) *Schuitje varen, theetje drinken: reizen en vertellen in achttiende-eeuws Nederland*. Culemburg: Educaboek.

Sillevis, John (1976) *Door Holland met de Trekschuit: Een tocht langs Hollandse steden en dorpen met de 18de eeuwse kunstenaarsfamilie La Fargue*. Utrecht: Uitgeverij Westers.

Vries, Jan de (1981) *Barges & Capitalism: Passenger transportation in the Dutch Economy (1632-1839)* Utrecht: HES Publishers.

Website met informatie over de huidige trekvaart tussen Delft en Leiden: <http://www.zuid-holland.nl/contentpagina.htm?id=65134>

Reisverhalen en andere primaire bronnen

Eleutherophilos, *Vertraute Briefe während eines Durchflugs durch einen Theil der nördlichen Provinzen des Königreichs der Niederlande*.

Gouw, Jan ter, en Jacob van Lennep (1868) *De Uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*. Amsterdam, gebroeders Kraay.

l'Honoré, Samuel François, *La Hollande au dix-huitième siècle ou nouvelles lettres contenant des remarques et des observations de cette province*.

Ireland, Samueal (1790) *A picturesque tour through Holland, Brabant and part of France, made in the Autumn of 1789, illustrated with Copper Plates in Aqua Tinta from Drawings made on the Spot*. Vol. I, II, London.

Kernkamp, G.W. *Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759*. In: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap (gevestigd te Utrecht). Een en dertigste deel. (1910) Amsterdam: Johannes Müller.

Weyerman, Jacob Campo (1724) *Den ontleender der gebreeken Deel 1*. Amsterdam: Hendrik Bosch.

Witsen Geysbeek, P.G. (1 mei 1799) *Loflyk voorbeeld van menschlievende hulpvaardigheid, aan de huisvrouw van P.G. Witsen Geysbeek betoond*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Amsterdam: A. van de Kroe en de Wed. J. Yntema en zoon.

'Een dagje naar Y-Muiden', in: *De Gids* (1848) Amsterdam: P.N. van Kampen, pp. 667-683.

De Trekschuit. Nr. 1 – 24. Wekelijks tijdschrift in 1825. Amsterdam: Gebroeders van Arum

t'Samenspraak, gehouden in de Delftsche trekschuit, tusschen een heer uit Middelburg en een heer uit 's Hage. Behelzende een authentica verhaal van het voorgevallene in 's Hage, op maandag avond van den 31 december 1781, de bepaalde tyd tot het begraven van den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot. (1782) Aanwezig bij de afdeling bijzondere collecties UvA

Zamenspraak tussen Eelhart, een officier in 't Hollands artillerie corps, Adelaer, een capitein onder een Hollands regiment infanterie, Burgerhart, een coopman te Rotterdam, Norskop, een wynkooper te Delft, een hospes te Delft, een hospes aan den Leidsendam, en een schipper van Delft, voorgevalle in de trekschuit, des namiddags ten half drie uren van Delft op Leiden varende. (1748) Aanwezig bij de afdeling bijzondere collecties UvA

2. Agnes Block

Botanie en verzamelen in de zeventiende eeuw

Anna Rens Hoekstra

Introductie

Agnes Block, een welgestelde dame uit Amsterdam, bezat vanaf 1670 tot aan haar dood in 1704 de buitenplaats Vijverhof bij Loenen aan de Vecht. Zij was daarmee niet de enige Amsterdammer die destijds een buitenplaats bezat aan deze rivier. Bijna alle eigenaren van de ongeveer 150 buitenverblijven aan de Vecht tussen Nieuwersluis en Utrecht, waren uit Amsterdam afkomstig.⁵⁴ R. van Luttervelt noemt deze streek zelfs een 'dependance van Amsterdam'.⁵⁵ Ook in andere gebieden rond Amsterdam, zoals de Beemster, 's Graveland, Kennemerland en langs de Amstel, regen de buitenplaatsen van de welgestelde Amsterdamse stedelingen zich aaneen. De stad Amsterdam hield niet op bij haar stadsmuren, maar de stedelijke ruimte liep door tot ver in het achterland die zij dan ook als ware claimde. Het onderzoek over naar Agnes begon met een schilderij dat in het bezit is van het Amsterdams Historisch Museum (AHM). Het gaat om het hieronder afgebeelde schilderij van Jan Weenix, 1684-1704. Op het schilderij staan afgebeeld Agnes Block (1629-1704), haar man Sybrand de Flines (1623-1697) en twee kinderen op haar buitenplaats Vijverhof (Afbeelding 1). Het schilderij is het sleutelstuk van dit onderzoek. Het bevat verschillende thema's die centraal staan in dit onderzoek: de buitenplaatsencultuur en de omgang met de natuur, botanie en verzamelen in de zeventiende eeuw. Deze thema's worden nader belicht aan de hand van het verhaal van Agnes Block.

⁵⁴ Glaudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*, 2000, p. 98.

⁵⁵ Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, 1948, pp. 7-8.

Afb.1. Jan Weenix, Block (1629-1704), haar man Sybrand de Flines (1623-1697) en twee kinderen op haar buitenplaats Vijverhof, 1684-1704

Interpretatie

Levensloop

Agnes Block werd in 1629 geboren in het Duitse Emmerik in een doopsgezinde familie. Na de dood van haar ouders werd zij met haar broertjes en zusjes ondergebracht bij de eveneens doopsgezinde familie aan moeders kant, de familie Rutgers-De Flines. Zij woonden aan de Singel in Amsterdam. Zo ging Agnes deel uitmaken van een netwerk van rijke doopsgezinde families in Amsterdam. In de stad kenden alle vooraanstaande doopsgezinden elkaar en waren ze veelal nauw verwant omdat zij meestal in eigen kring trouwden.⁵⁶ Tot deze elite behoorde ook de beroemde dichter Joost van den Vondel (1587-1697); hij werd een goede vriend van Agnes en schreef enkele lofdichten over haar.

Doopsgezinden werden vanwege hun geloof geweerd uit openbare ambten en daarom waren zij aangewezen op vrije beroepen. Veel doopsgezinden waren actief in de textielindustrie en handel, voornamelijk in de laken- en zijdehandel.⁵⁷ Zo ook Agnes' eerste echtgenoot Hans de Wolff, een rijke zijdehandelaar met wie zij op haar negentiende trouwde. Met hem vestigde zij zich eerst aan de Warmoesstraat en later aan de Herengracht. Zijn familie bezat, zoals veel vermogende Amsterdammers uit die tijd, een buitenplaats genaamd de Purmer. In de jaren 1662-1670 werd deze

⁵⁶ Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, p. 22; en Website WUR, *Agnes Block (1629-1704), een Flora Batava*. URL: http://library.wur.nl/alida/Alida_Frameset/alidaframeset_h3_1.htm

⁵⁷ Website WUR, *Agnes Block (1629-1704), een Flora Batava*. URL: http://library.wur.nl/alida/Alida_Frameset/alidaframeset_h3_1.htm

buitenplaats in de Purmerpolder beroemd vanwege de cultuur van gekweekte limoenen- en oranjebomen. Het is denkbaar dat Agnes in dit milieu haar liefde voor de tuinkunst en het zelf kweken van planten heeft opgedaan.⁵⁸

Na de dood van haar echtgenoot in 1670 kocht Agnes op veertigjarige leeftijd haar eigen buitenplaats bij Loenen aan de Vecht. Aan de Vecht investeerden veel doopsgezinde families in een buitenplaats; de streek tussen Breukelen en Nieuwersluis werd ook wel de 'Menistenhemel' genoemd.⁵⁹ Agnes liet hier een statig huis met een theekoepel, koetshuis en tuinmanswoning bouwen en boomgaarden, tuinen, lanen en vijvers aanleggen. Het is op deze buitenplaats dat Agnes zich ontwikkelde tot verzamelaar, mecenas, tekenaar, kunstenaar en bovenal als botanist. Agnes bekwaamde zich in het kweken van exotische gewassen. Ze nodigde kunstenaars uit op haar buitenplaats om haar collectie van exotische planten en vogels te laten schilderen. Onder deze kunstenaars zijn niet de minste namen, zoals: Ferdinand Bol, Maria Sibylla-Merian en haar dochter Johanna Helena Herolts-Graff, Jan Moninckx en zijn dochter Maria, Herman Saftleven, Pieter Withoos en zijn dochter Alida Withoos. De prenten verzamelde ze in zogenaamde 'konstboeken', drie bloemenboeken en één vogelboek.⁶⁰ In 1700 liet Agnes een portrettekening maken door J. Tideman, ze was toen eenenzeventig jaar oud (Afbeelding 2).

Afb.2. Agnes Block door J. Tidemans, anno 1700

⁵⁸ Hunt, & De Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary*, 1988. p. 121.

⁵⁹ Een menist is een doopsgezinde, naar de leer van de Friese predikant Menno Simonsz 1496-1561. Informatie van URL: <http://www.encyclo.nl/begrip/Menist>

⁶⁰ Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, p. 116. Van de Graft geeft overigens niet de locatie van deze tekening aan.

Agnes overleed op 20 april 1704 en werd vijf dagen later begraven in de Oude Kerk in Amsterdam.⁶¹ Agnes heeft gedurende haar leven zorgvuldig haar nalatenschap geregeld, in totaal maakte ze elf codicillen en testamenten op.⁶² Uit haar derde testament van 18 december 1694 blijkt wel hoe belangrijk zij het vond dat haar verzameling bewaard zou blijven; wie Vijverhof kreeg zou ook erven 'alle haar, Testatrices, konst van vogeltjes, planten, kruiden ende andere gewassen, met waterverf gedaan of geschildert, om bij de voors. hoffsteede te verblyven'.⁶³ Geen van haar neven en nichten wilden echter het buitenverblijf, dus volgde in juli 1704 een publieke verkoop. De volgende honderd jaar bleef Vijverhof bewoond door verschillende rijke Amsterdamse kooplieden. Agnes' zorgvuldig aangelegde tuinen verdwenen en op 18 januari 1813 werd het huis verkocht aan Anthony Hendrik van den Bergh. Deze rijke koopman uit Amsterdam sloopte Vijverhof en betrok het land bij zijn aangrenzende buitenplaats Over Holland. Tegenwoordig staat er op het land weer een buitenplaats genaamd Vijverhof, gebouwd in 1867 door Pieter Clifford, kleinzoon van Van den Bergh.⁶⁴ Agnes' verzameling raakte verspreid. Valerius Röver, een verzamelaar die de buitenplaats Vlietlust tussen Den Haag en Delft bezat, kocht een belangrijk deel ervan.⁶⁵ De verzameling is echter, net als alle andere Nederlandse zeventiende-eeuwse verzamelingen, niet integraal bewaard gebleven.⁶⁶

Buitenplaatsen en tuinen

In de tweede helft van de zestiende eeuw kwam onder rijke stedelingen in Amsterdam en andere Hollandse steden 'het verlangen naar buiten' langzaam op. Men kocht stukken grond buiten de stad en stichtte er zogenaamde lusthoven; dit waren 'ontspanningsoorden voor de burgerij' met

⁶¹ In geen van de bronnen over Agnes Block wordt genoemd of haar graf nog bestaat. Daarom heb ik gekeken in het boek: Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*, 2004. In Janse's omschrijving van (belangrijke) grafzerken, komt de naam Agnes Block niet voor. Het is goed mogelijk dat Agnes' graf niet meer bestaat; volgens Janse is geen van de kerken ongeschonden de tijd doorgekomen. Redenen hiervoor zijn voortdurende slijtage en verzakkingen waardoor kerken zijn gebroken. Ook werden kerken verlegd, tweedehands gebruikt, uit de loop gelegd of geruimd indien er door de familie geen geld werd betaald voor het graf. pp. 337-338.

⁶² Zie voor een beschrijving van deze documenten: Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, hoofdstuk 6: Petekinderen en testamenten, pp. 85-102.

⁶³ Notaris Jac. Van den Ende. 18 december 1694. Testament van Juffrouw Agneta Block, huisvrouw van den Heer Sijbrand de Flines, woonende aan de Vecht, onder het gerecht van Loenen. In: Van de Graft, 'Agnes Block en haar liefde voor tropische gewassen', in: *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1962, pp. 121-122.

⁶⁴ Volgens Van de Graft is van Agnes' buitenplaats bewaard gebleven: (gedeeltes van) vijvers, een boomgaard en een smeedijzeren hek van een 'warm' donkerblauw, 'waartegen zich speels afteekenen de vergulde krulletters van het opschrift: Vijverhof'. Deze informatie dateert echter uit 1941 en kan dus verouderd zijn. In: Van de Graft, 'De buitenplaats Vijverhof aan de Vecht', in: *Historia*, 1941, pp. 169-174.

⁶⁵ Hij liet in 1730 een catalogus opmaken van zijn verzameling; van de 42 portefeuilles die hij bezat, bevatten de portefeuilles 28, 29, 30 en 31 de kunstboeken van Agnes.⁶⁵ Na het overlijden van Röver verkocht zijn weduwe zijn gehele kunstkabinet, inclusief de kunstboeken van Agnes, aan de landgraaf Willem VIII van Hessen-Kassel voor 40.000 gulden. Volgens Van de Graft vormt Rövers' verzameling het hoofdbestanddeel van de collectie van het museum in Kassel, maar zijn Agnes' kunstboeken daarin niet meer aanwezig. Zie: Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, pp. 116-117. Of dit nog steeds het geval is, heb ik niet kunnen achterhalen. Een kunstboek van Agnes bevindt zich in ieder geval in het Rijksprentenkabinet. Hierover meer in mijn iconenlijst.

⁶⁶ Bergvelt en Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*, 1992a, p. 11.

geometrische siertuinen, speelhuizen en lustprieëlen.⁶⁷ In de zeventiende en achttiende eeuw kreeg deze trek naar buiten een massaler karakter onder de welgestelde stedelingen; Amsterdam kende in deze eeuwen een bloeiende buitenplaatsencultuur. Dit verschijnsel begon in eerste instantie als investering in onroerend goed; welgestelde Amsterdammers belegden hun kapitaal in het droogleggen van de Noord-Hollandse polders. De landerijen hadden een agrarisch karakter; er stond vaak een hofstede en ze waren ingericht op landbouwproductie en winst.⁶⁸ In de loop van de zeventiende eeuw begon de trek naar buiten steeds meer te draaien om ontspanning. De behoefte aan rust, liefde voor de natuur en opvatting dat het gezond was om naar buiten te gaan, zorgden voor een explosieve groei van het aantal buitenplaatsen. Eigenaren wensten op hun buitenplaatsen dezelfde mate van comfort te hebben als in de stad. Het buitenverblijf als onderdeel van een hofstede verdween langzamerhand om plaats te maken voor blokvormige huizen in classicistische stijl. Vanaf ongeveer 1640 werden de buitenplaatsen speciaal gebouwd voor dit doel, het waren stadshuizen in het groen met meer ruimte, luxe en overdadige interieurs en tuinen.⁶⁹ Het bezit van een buitenplaats met een fraai aangelegde tuin werd onmisbaar voor de Hollandse elite in de zeventiende en achttiende eeuw. Het was een van de manieren om blijk te geven van de verworven positie in de maatschappij en om deze te bevestigen.⁷⁰

Op 16 juni 1670 kocht Agnes in het oude Heerenlogement te Loenen tijdens een publieke verkoop een 'hofsteede groot omtrent veertien en een halve morgen, leggende aan de Vecht in de jurisdictie van Loenen'. Zij werd daarmee eigenaar van 'seeckere huijsingen' (gebouwen), 'hoff', 'berghen' (bewaarplaatsen voor hooi of graan), 'schuere', 'staligen ende vordere getimmert ende plantegie'.⁷¹ Er bestaan voor zover bekend geen afbeeldingen van Vijverhof ten tijde dat Agnes er woonde. De meest bekende afbeelding van de buitenplaats is de ets gemaakt door Daniël Stoopendaal voor zijn boek *de Zegenpralende Vecht* uit 1719. De ets is waarschijnlijk gemaakt tussen 1710 en 1719 (Afbeelding 3).

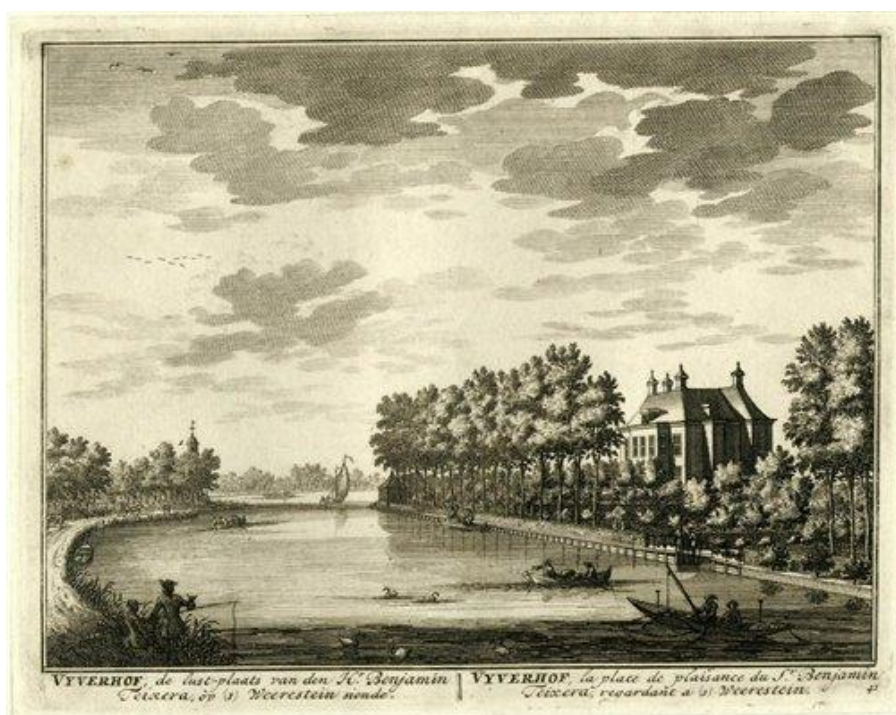
⁶⁷ Ool, *Het verlangen naar buiten. De Nederlandse geschiedenis van het buitenleven*, 2008, p. 62.

⁶⁸ Hunt & De Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary*, 1988, p. 21.

⁶⁹ Stichting Familiearchief De Flines. *Geschiedenis, buitenplaatsen, inleiding*. URL: <http://www.familiedeclercq.nl/nl/geschiedenis/buitenplaatsen/inleiding.html>

⁷⁰ Wijnands et. al., *Een sieraad voor de stad: de Amsterdamse Hortus Botanicus*, 1994. p. 33

⁷¹ Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, p. 64.

Afb.3. Gezicht op de Vecht bij Loenen met rechts het huis Vijverhof

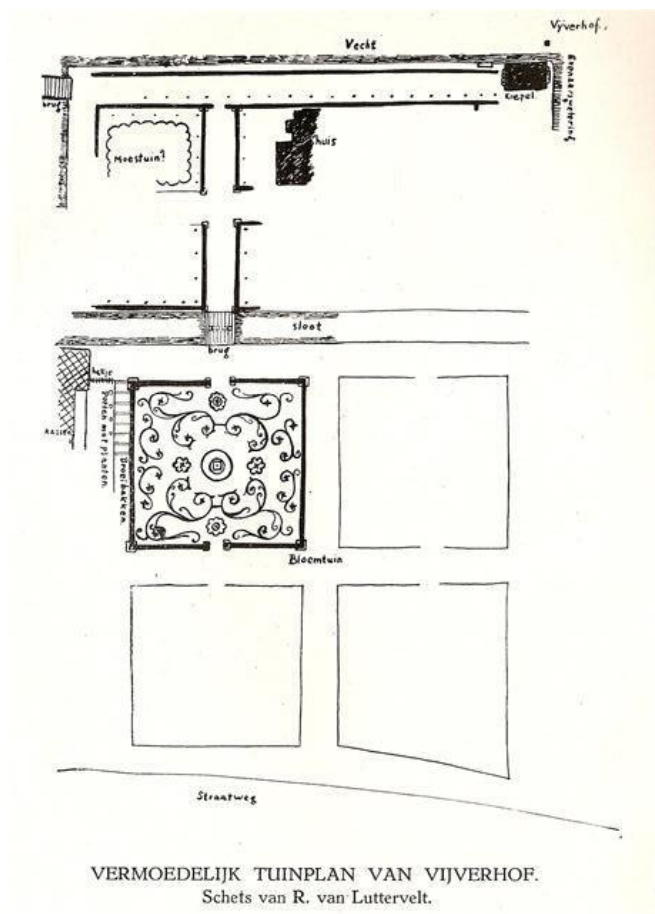
Agnes begon spoedig na de aankoop met het aanleggen van boomgaarden, moes- en bloementuin, aanplanting van plantsoen en bos, de bouw van het huis en een theekoepel, orangerie en speelhuizen, en het graven van de vijvers waar de buitenplaats haar naam aan heeft ontleend.⁷² Van de Graft geeft een omschrijving van het huis en de tuin in haar biografie over Agnes Block. Het huis moet een kwadraat-vormige plattegrond hebben gehad, was zonder topgevel en had rondom schilddaken.⁷³ Van het vermoedelijke tuinplan is een schets van R. van Luttervelt opgenomen in de biografie (Afbeelding 4). In het plan overheersen geometrische patronen. Het huis grensde aan de achterzijde aan de Amsterdamsestraatweg, aan deze kant lag de bloementuin die uit een vierkante vierdelige parterre bestond. De patronen van deze bloemperken waren streng symmetrisch, en toch onderling verschillend. Links naast de bloemperken staat haar orangerie met waarschijnlijk aan weerszijden uitgebouwde kassen (Afbeelding 5).⁷⁴ Agnes moet een kas hebben gehad, anders kon het haar nooit gelukt zijn om als eerste botanist in de Republiek een vruchtdragende ananasplant te kweken. Ze liet naar aanleiding van de voor haar belangrijke gebeurtenis in 1700 een penning slaan. Op deze penning staat aan de ene kant 'Agneta Blok Flora Batava' en aan de andere kant: 'Fert arsque laborque quod natura negat'. Ofwel: 'kunst en arbeid brengen tot stand waar de natuur niet toe in staat is'.⁷⁵

⁷² Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, p. 65.

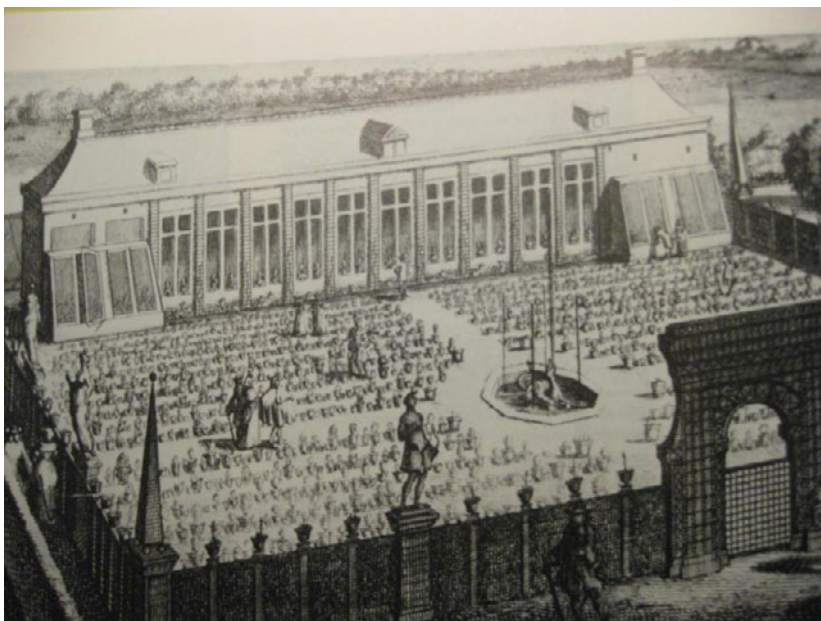
⁷³ Van de Graft, 'Agnes Block en haar liefde voor tropische gewassen', in: *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1962, p. 118.

⁷⁴ Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, pp. 126-127.

⁷⁵ Hunt & De Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary*, 1988, p. 18

Afb.4. Vermoedelijk tuinplan van Vijverhof

Afb.5. Oranjerie met kassen van Magdalena Poulle

Het idee dat de kunst de natuur vervolmaakte, was een algemene opvatting in de zeventiende eeuw. Volgens Jan van der Groen in *Den Nederlandtsen Hovenier* dat in 1669 in Amsterdam verscheen, diende de natuur te worden 'opgeschikt, opgepronkt, in goede orde, cierlijk en vermakelijk gemaekt'.

Planten en zaden konden pas groeien en bloeien met behulp van kunst en techniek in kassen, en met veel zorg van de eigenaar.⁷⁶ Een tuinaanleg kon pas gestalte krijgen door de natuur te onderwerpen aan de wetten en regels van de mathematiek en kunst.⁷⁷

Aan het einde van de zeventiende eeuw was er in de Republiek een uitgebreid netwerk van particuliere tuinliefhebbers ontstaan, waaronder een belangrijk aandeel welgestelde kooplieden. De voornaamste bron voor de aanvoer van uitheemse planten waren de gebieden van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC). Men bezocht elkaars tuinen en huizen en er werden zaden, bollen en ervaringen uitgewisseld. Veel tuinliefhebbers hadden verder geen diepgaande interesse in plantkunde of tuinbouw. Er was echter een kleine groep die de botanie zeer serieus nam en steeds op zoek was naar de nieuwste en bijzondere gewassen. Zij kunnen dan ook beter verzamelaars van planten genoemd worden.⁷⁸

De interesse in exotische gewassen was in de Republiek een wijdverbreid verschijnsel. Dit blijkt onder andere uit de hernieuwde oprichting van de Hortus Botanicus in 1683 in Amsterdam. De Hortus was allereerst een wetenschappelijk instituut, maar werd ook als 'sieraad' van de stad beschouwd.⁷⁹ Er kunnen voor de fascinatie voor exotische gewassen een viertal redenen genoemd worden die allen samenhangen met de internationale handel waar Nederland in de zeventiende eeuw in floreerde. Zo bestond een sterke *medische* interesse in exotische gewassen. Toen bleek dat Europese geneesmiddelen hun werking niet lang behielden op lange zeereizen naar de tropen, kregen apothekers en chirurgijns van de VOC de opdracht om planten te verzamelen en bij de inheemse bevolking te informeren naar hun geneeskrachtige werking. Daarnaast waren de tropische planten ook interessant vanuit *commercieel* opzicht. Door de VOC en de WIC werden exotische producten, zoals kaneel, kamfer, thee en ananas ingekocht en verhandeld en de verbouwing van lucratieve gewassen bevorderd. Verder bestond er van oudsher ook een *wetenschappelijke* interesse in tropische planten. Er werd door botanici veel moeite gedaan om de vele nieuwe soorten planten in te passen in de bestaande systematische ordeningen van het plantenrijk. Een algemeen geaccepteerd taxonomisch systeem was dat van Caspar Bauhin. Deze Zwitserse botanicus had zijn systeem in 1623 gepubliceerd onder de naam *Pinax theatri botanici*. Deze en andere taxonomische systemen waren gebaseerd op Europese soorten. Vooral na het midden van de zeventiende eeuw, met de groei van de import en het onderzoek ter plaatse, bleek dat de Europese systemen niet meer toerijkend waren. Voor particuliere verzamelaars van planten, waarvan Agnes er één was, hing de

⁷⁶ Glaudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*, 2000, p. 174

⁷⁷ Hunt & De Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary*, 1988, p. 18

⁷⁸ Wijnands et. al., *Een sieraad voor de stad: de Amsterdamse Hortus Botanicus*, 1994. p. 40

⁷⁹ Wijnands et. al., *Een sieraad voor de stad: de Amsterdamse Hortus Botanicus*, 1994. p. 33-34.

fascinatie voor exotische gewassen vooral samen met nieuwsgierigheid naar nieuwe, onbekende planten en het verlangen naar schoonheid. Tropische planten werden beschouwd als *begeerlijke objecten* die een waardevolle aanvulling vormden op de collectie siergewassen die in particuliere tuinen werden verzameld. Tuineigenaren waren verwikkeld in een competitie om van hun tuinen de mooiste paradijzen op aarde te maken, de tuinen golden in de zeventiende eeuw dan ook als belangrijk statussymbool.⁸⁰

De tuinen van plantenverzamelaars dienden niet alleen voor de sier, maar hadden ook een botanische betekenis. Het is belangrijk een onderscheid te maken tussen de kunstzinnig ontworpen siertuin en de verzameling van zeldzame individuele planten; het eerste kwam veel vaker voor.⁸¹ Sommige tuinen konden dan ook wel worden vergeleken met natuur- en kunstkabinetten. Het waren kleine openlucht musea die zeldzame planten uit Oost en West herbergden, maar ook exotische vogels, zeldzame gesteenten en schelpen uit verre landen, in vorm gesnoeide bomen, beelden en fonteinen, die als een verzameling van *naturalia* (voorwerpen uit de natuur) en *artificialia* (voorwerpen door de mens gemaakt) een overzicht gaven van de wonderen van natuur en kunst.⁸² Agnes' verzamelwoede in haar tuin lijkt in verband te staan met een encyclopedische collectiebehoefte die typisch is voor de zeventiende eeuw.⁸³

Botanische contacten Agnes

Het hebben van een groot botanisch netwerk was uiterst belangrijk voor het kunnen opbouwen van een collectie van exotische planten.⁸⁴ Agnes Block maakte dan ook deel uit van een netwerk van particuliere plantenverzamelaars. Een deel van dit netwerk werd gevormd door familieverbanden, die in de zeventiende eeuw veel verder reikten dan vandaag de dag.⁸⁵ Agnes maakte deel uit van een hecht doopsgezind netwerk. Agnes' schoonmoeder uit haar eerste huwelijk Clementina van den Vondel een zakenvrouw in de zijdehandel en zus van de beroemde dichter, had al in 1635 in de Purmer een groot landgoed met boerderij en boomgaard gekocht. Op het landgoed werden onder andere limoenen en oranjeboomen gekweekt. Ook zijdehandelaar Philips de Flines, een neef van Agnes uit haar tweede huwelijk, hield zich op zijn buitenplaats Spaarn-Hout bij Haarlem bezig met

⁸⁰ Ibidem (1994), p. 38-40; en Hunt & De Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary*, 1988, pp. 64-66

⁸¹ Hunt & De Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary*, 1988, p. 65

⁸² Ibidem (1988): 29

⁸³ Ibidem (1988): 121

⁸⁴ Sikkens-De Zwaan, 'M. Magdalena Poulle (1632-99): a Dutch lady in a circle of botanical collectors', in: *Garden history*, 2002. p. 206

⁸⁵ Ibidem (2002): p. 209

botanie. Hij was de eerste persoon in Nederland die een agave liet bloeien.⁸⁶ Tevens was hij een bekende verzamelaar en in het bezit van een kunstkabinet.⁸⁷ Pieter de Wolff, Agnes' stiefzoon uit haar eerste huwelijk, had van zijn vader een deel van het landgoed en nog vier andere stukken land in de Purmer geërfd. Hij stichtte hier een nieuwe buitenplaats die hij Wolf en Hoeck noemde. Hier heeft hij een 'citroen- en oranjekwekerij' aangelegd.⁸⁸ Jan Commelin, een goede vriend van hem, beschreef de oranjerie van Pieter de Wolff in 1676 als volgt: 'Deze Winter-plaats heeft in Holland geen weerga, zoo ten aanzien van de groote, alsmede van de timmeragie'.⁸⁹ Commelin, medeoprichter van de Hortus in Amsterdam in 1683, wisselde ook regelmatig zaden en planten uit met Agnes. De andere oprichter van de Amsterdamse Hortus was Joan Huydecoper van Maarsseveen. Ook van hem is bekend dat hij plantmateriaal met Agnes uitwisselde.⁹⁰ Huydecoper maakte op 19 oktober 1682 een aantekening in zijn dagboek dat hij die dag de buitenplaats Gunterstein had bezocht voor hij verder ging naar mevrouw De Flines even verderop. De dame op Gunterstein heette Magdalena Poulle, zij was ook een bekende botanist. Het is zeer denkbaar dat deze twee vrouwen met hun naburige buitenplaatsen aan de Vecht ook contact hebben gehad met elkaar.⁹¹ Verder wisselde Agnes regelmatig planten en zaden uit met Paulus Hermannus van de Hortus in Leiden. In brieven liet zij echter doorschemeren dat men in Leiden niet veel bijzonders aantrof dat niet eveneens op Vijverhof te vinden was.⁹²

Agnes onderhield tevens internationale botanische contacten. Volgens Van de Graft beroemde Agnes zich in 1687 dat haar collectie vierhonderd à vijfhonderd verschillende planten telde, waarvan tweehonderd afkomstig waren van haar buitenlandse correspondentie.⁹³ Agnes onderhield contacten met Italië en Frankrijk. Zo wisselde zij zaden uit met een hoogleraar uit Parijs, Joseph Pitton de Tournefort, en met dr. Ciasse uit Venetië. Via hem kwam ze in contact met Leon Trionfetti, een hoogleraar uit Bologna. Van 1686 tot 1694 correspondeerde zij met hem; er zijn elf brieven van Agnes bewaard gebleven in de Universiteitsbibliotheek van Bologna. De brieven van Trionfetti zijn verloren gegaan. Uit Agnes' brieven blijkt dat ze vooral zaden uitwisselden, planten doorleefden de

⁸⁶ Inventaris Archief van De Flines door D.C. de Clerq, Stadsarchief Amsterdam, p. 2. URL: <http://www.familiedeclercq.nl/nl/geschiedenis/buitenplaatsen/inleiding.html>

⁸⁷ Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, pp. 75-78.

⁸⁸ Ibidem (1943), pp. 107-108.

⁸⁹ Website WUR, *Agnes Block (1629-1704), een Flora Batava*. URL: http://library.wur.nl/alida/Alida_Frameset/alidaframeset_h3_1.htm; en Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, pp. 107-108

⁹⁰ Hunt & De Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary*, 1988, p. 70

⁹¹ Sikkens-De Zwaan, 'M. Magdalena Poulle (1632-99): a Dutch lady in a circle of botanical collectors', in: *Garden history*, 2002, pp. 208-209

⁹² Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, pp. 62 & 120

⁹³ Van de Graft, 'Agnes Block en haar liefde voor tropische gewassen', in: *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1962, p. 120.

verzending moeilijk.⁹⁴ Verder schrijft ze in een van haar brieven hoe bijzonder het volgens haar is dat hij een dergelijk contact heeft met een vrouw.⁹⁵

Verzamelen in de 17^e eeuw

In 1702 liet Agnes door haar neef Gaultherus Block een lofgedicht schrijven over Vijverhof. Dit gedicht is een rijke bron van informatie over haar huis en tuin. Het titelblad is vervaardigd door Jan Goeree, leerling van Gerard de Lairese (Afbeelding 6). Op het titelblad staan verschillende symbolische figuren afgebeeld. Zo zit de Vechtgodin rechts van de afgebeelde theekoepel en links wijst een Flora-achtig figuur op de koepel. De bloemennimf bovenin doet met haar adem de bloemen ontluiken. Verder worden de destijds bekende werelddelen afgebeeld; Azië door een kind op een kameel, Amerika door een kind met een Indiaanse hoofdtooi, een negerjongetje beeldt Afrika uit en een Amorfiguur Europa. Alle vier figuren omvatten potten met planten uit verre landen. De symboliek slaat duidelijk op Agnes' botanische verzameling die planten uit alle werelddelen bevatte.⁹⁶ Op de titelplaat zijn echter ook dozen met opgeprikte insecten te zien; uit het gedicht zelf blijkt dat deze uit Agnes' rariteitenkamer afkomstig zijn:

'Daar doet sig op 't vertrek, waar in seer konstig, net

In Lysten sijn geplaatst, in Doosen opgeset,

Uit beide de Indiën, de Bloedeloose dieren,

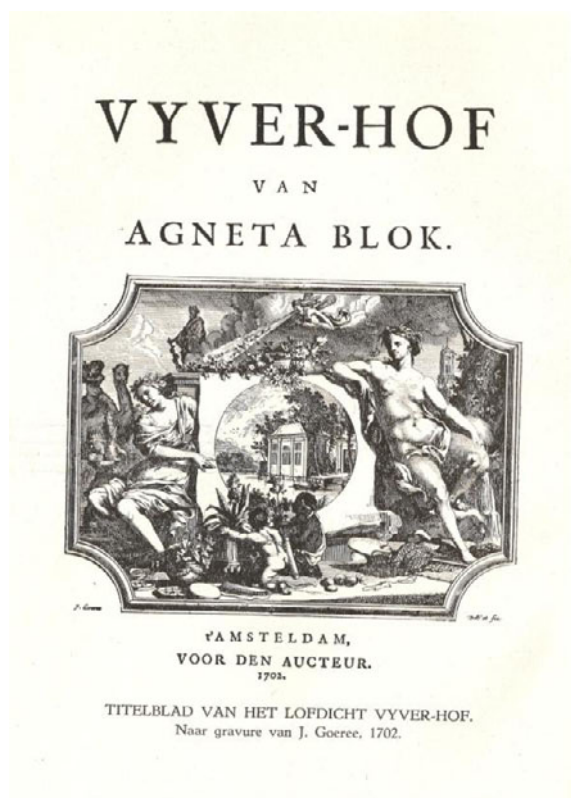
En teder afgemaalt, die door de Myt ontcieren'.⁹⁷

⁹⁴ Agnes kon geen Italiaans en dus liet ze haar brieven door haar neef Anthony Block vertalen en schrijven. Zie: Van de Graft, 'Agnes Block en haar liefde voor tropische gewassen', in: *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1962, pp. 120-121.

⁹⁵ Website WUR, *Agnes Block (1629-1704), een Flora Batava*. URL: http://library.wur.nl/alida/Alida_Frameset/alidaframeset_h3_1.htm; De brieven zijn verzameld en gebundeld met een inleiding van J. J. Poelhekke en een botanisch-historische toelichting door H.C.J. Oomen, zie: Poelhekke, 'Elf brieven van Agnes Block in de universiteitsbibliotheek te Bologna', in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome. Deel XXXII*, 1965. De brieven zijn niet uit het Italiaans vertaald, dus kan ik haar helaas niet direct citeren.

⁹⁶ Voor een meer uitgebreide uitleg over de titelplaat, zie: Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, p. 110.

⁹⁷ Transcript *Vyver-hof van Agneta Block*, in: Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, p. 114. De betekenis van het laatste gedeelte van deze dichtregel ('door de Myt ontcieren') is mij onduidelijk, ook Van de Graft plaatst een vraagteken achter deze zin.

Afb.6. Titelblad Vyverhof van Agneta Block, 1702

Agnes kan getypeerd worden als een verzamelaar. Tuinen en buitenplaatsen waren in de zeventiende eeuw bij veel verzamelaars te vinden. Sommigen hadden een buitenplaats, soms met een orangerie; anderen hadden een tuin aan de rand van de stad. Een tuin werd wel beschouwd als een verzameling, waarin de natuur door de mensenhand werd geleid.⁹⁸ Een verzamelaar in de zeventiende eeuw was iemand die uit liefhebberij of uit wetenschappelijke belangstelling bepaalde, veelal waardevolle en zeldzame, zaken bijeenbracht.⁹⁹ Begrippen als verzamelaar of collectioneur komen voor het midden van de zeventiende eeuw echter nog nauwelijks voor, men heeft het dan nog over 'liefhebbers'. Daar werd vaak een verzamelaar van kunst, rariteiten en naturalia mee aangeduid.¹⁰⁰ Zodoende zou je Agnes een liefhebber van botanie kunnen noemen.

In 1986 startte de Rijksdienst Beeldende Kunst een onderzoeksproject met als doel het verzamelen in Nederland in de periode 1585-1735 in kaart te brengen. Dit onderzoek resulteerde in 1992 in een tentoonstelling in het AHM, een bundel met veertien artikelen en een tentoonstellingscatalogus, alle

⁹⁸ Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen*, 1992a, p. 136.

⁹⁹ Ibidem (1992a): p. 233.

¹⁰⁰ Bergvelt et. al., *Kabinetten, galerijen en musea. Het verzamelen en presenteren van naturalia en kunst van 1500 tot heden*, 2005, p. 101.

drie onder de naam *De wereld binnen handbereik*.¹⁰¹ Historicus Roelof van Gelder beschreef in het inleidende essay van de bundel vijf beweegredenen die voor de zeventiende-eeuwse verzamelaar van belang zijn geweest. Dit waren: status, investering, religie, esthetiek en wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Een verzamelaar kreeg aanzien omdat hij contacten opdeed die hij zonder zijn verzameling niet zou hebben; bijzondere verzamelingen trokken voorname gasten aan die het aanzien van de eigenaar verhoogden. Verder kon een verzameling dienen als handelswaar of geldbelegging. Het religieuze motief had te maken met de destijds heersende gedachte dat men de Schepper beter kon leren kennen door de natuur.¹⁰² Volgens Van Gelder konden deze religieuze overwegingen zelfs wetenschappelijk onderzoek legitimeren. De esthetische beleving speelde volgens hem ook een rol bij verzamelaars. Het esthetisch genoeg werd zowel door de voorwerpen zelf, als door de sierlijke presentatie ervan gecreëerd. Als laatste motief noemt Van Gelder de wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Hiermee doelde hij op de nieuwsgierigheid die voortkwam uit het humanistische ideaal van de universele geleerde. Dit werd destijds aangeduid met het woord 'curiositas': een onbegrensde nieuwsgierigheid naar alles wat de mens omringde. Volgens Van Gelder kon de combinatie en het belang van de verschillende motieven voor elke verzamelaar anders zijn.¹⁰³

Welke motieven het meest belangrijk waren voor Agnes is moeilijk te bepalen. Waarschijnlijk gaf haar plantenverzameling haar aanzien. Agnes stond bekend om haar kweekkunsten en dit zal vele nieuwsgierige bezoekers naar de Vijverhof hebben getrokken. Verder achtte zij haar collectie ook veel geld waard; bij het opstellen van een van haar testamenten schatte ze de waarde van haar huis en tuinen in op 13.000 gulden. Bij taxatie na haar dood bleek de reële waarde echter slechts 3.500 gulden. Waarschijnlijk had Agnes de waarde van de voor haar zo belangrijke exotische planten gevoelsmatig hoger in geschat.¹⁰⁴ Religie zal ook voor een gelovige vrouw als Agnes een rol hebben gespeeld. Zoals gezegd kon een verzameling zintuiglijk genoeg geven door een sierlijke presentatie; uit het lofgedicht van Gaultherus Block blijkt dat ook Agnes aandacht schonk aan het 'konstig' en 'net' presenteren van haar insecten collectie. Tot slot was er wellicht ook sprake van wetenschappelijke nieuwsgierigheid bij Agnes. Haar bezigheden, zoals verzamelen en documenteren, zouden als wetenschappelijk getypeerd kunnen worden. Het begrip wetenschap had echter in die tijd

¹⁰¹ Van de Roemer, *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet*, 2005, p. 14.

¹⁰² Van de Roemer gaat vooral in op de protestants-christelijke achtergrond van het verzamelen. Aangezien Agnes doopsgezind was, is dit in haar geval niet relevant. Ik heb wegens tijdsgebrek niet meer de kans om de relatie tussen doopsgezindheid en het verzamelen uit te zoeken, maar dit is zeker iets wat nader uitgezocht zou kunnen worden in het kader van de tentoonstelling.

¹⁰³ Essay van Van Gelder, in: Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen*, 1992a, p. 34 -36; en Van de Roemer, *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet*, 2005, p. 14-15

¹⁰⁴ Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, p. 154.

een andere inhoud dan nu.¹⁰⁵ In de botanie was de grens tussen wetenschap en hobbyisme vaag: ‘De wetenschap der botanie verkeerde nog in het, uit een cultuurhistorisch oogpunt bekeken zo aantrekkelijk frisse stadium, waarin de mensen van het vak – en dit dan geenszins tegen wil en dank – zijn aangewezen op de medewerking van welwillende liefhebbers, welke laatsten het hun aan deze medewerking ook allerminst lieten schorten’.¹⁰⁶ De vraag is of Agnes zich serieus bezighield met het systematisch ordenen van planten. Volgens Van de Graft benoemde Agnes naar de gewoonte van haar tijd haar planten in zogenaamde ‘phrasen’, dit zijn verkorte Latijnse beschrijvingen. Agnes gebruikte hiervoor de eerste uitgave van de *Pinax* van Bauhin uit 1623. Dat zij niet geschoold was in Latijn blijkt uit het feit dat ze bij het benoemen veel fouten in spelling en plantennamen maakte.¹⁰⁷ Agnes was geen wetenschapper in die zin dat zij zich bezighield met taxonomie. Ze lijkt echter wel over een flinke dosis ‘curiositas’ te hebben bezeten.

In studies over Nederlandse rariteiten- en kunstverzamelingen die volgden op de studie van Van Gelder, werden steeds andere motieven als leidraad aangenomen.¹⁰⁸ Van de Roemer erkent dat de verdeling van verschillende motieven, zoals Van Gelder dat doet, handig is om een goed overzicht te krijgen op een complex onderzoeksterrein. Hij geeft echter ook aan dat het uit historisch oogpunt erg moeilijk is de motieven exact te benoemen. In de zeventiende eeuw kregen begrippen als aanzien, investering, esthetiek, religie en wetenschap een heel andere invulling dan nu. Daarnaast gaat het voorbij aan een wezenlijke kenmerk van verzamelingen, namelijk dat al deze motieven samensmolten tot een integraal geheel. Door aparte aspecten van een verzameling te isoleren, gaat men voorbij aan de ideeën en gedachten die de verschillende elementen van een verzameling verbonden.¹⁰⁹

Representatie

¹⁰⁵ Van de Roemer, *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet*, 2005, p. 18.

¹⁰⁶ Poelhekke, ‘Elf brieven van Agnes Block in de universiteitsbibliotheek te Bologna’, in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome. Deel XXXII*, 1965, pp. 3-4.

¹⁰⁷ Van de Graft, *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*, 1943, p. 133; Graft baseert deze gegevens op de aanname dat de lijst van tekeningen uit de catalogus van Valerius Röver gemaakt is door Agnes Block. Röver heeft de beschrijvingen gebaseerd op een memorie door Agnes zelf opgesteld; zijn catalogus spreekt van een ‘inliggende Memorie’, zie verder p. 117.

¹⁰⁸ Voor een overzicht van deze studies, zie Van de Roemer, *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet*, 2005, p. 15-17

¹⁰⁹ Van de Roemer, *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet*, 2005, p. 18-19.

De tentoonstelling draait om 'het verlangen naar buiten'. Door Agnes Block kan verteld worden hoe dit verlangen zich in de zeventiende eeuw manifesteerde. Zo staat zij aan het begin van een lange periode waarin de gegoede burgerij van Amsterdam, op zoek naar ontspanning in de natuur, massaal het achterland toe-eigende door er buitenplaatsen te stichten. Agnes geeft een gezicht aan dit verhaal dat een essentieel onderdeel vormt van het overkoepelende thema 'Amsterdam en het ommeland'. Daarnaast neemt zij binnen het verhaal van de Amsterdamse buitenplaatsencultuur weer een speciale plek in omdat zij deel uitmaakte van een selecte groep die zich bezighield met botanie en verzamelen.

Marc Glaudemans beargumenteert in zijn boek *Amsterdams Arcadia* dat de werkelijke Gouden Eeuw in de periode 1672-1780 viel. In de Republiek brak er toen een lange periode van relatieve rust en welvaart aan en de rijkdommen die in de zeventiende eeuw waren vergaard werden nu geconsolideerd. Volgens Glaudemans is dit de periode die vandaag de dag tot voorbeeld wordt genomen en tot inspiratie strekt. In deze periode herkennen wij nog steeds 'een dergelijk beeld dat zich op een niet te verstane wijze in de cultuur en de werkelijkheid van het Nederlandse landschap heeft gemanifesteerd'. Het was een tijd waarin het ideaal van rust zich manifesteerde in de hang naar het 'buitenleven'.¹¹⁰

Waarom zou een periode waarin rijke Amsterdammers gingen rentenieren met het geld dat hun voorouders hadden verdiend in de handel interessant zijn voor een tentoonstelling? Glaudemans zegt hierover: 'Voor de lange duur [...] zijn dit echter vaak juist de perioden waarin de cultuur tot bloei komt en de innovaties in filosofie, kunst en wetenschap hun weerslag op de maatschappij vinden'.¹¹¹ Deze rustige periode is niet alleen vormend geweest voor de manier waarop wij naar Amsterdam kijken, maar ook naar het verleden en heden van Nederland. Dit geldt zowel voor Nederlanders zelf als voor het beeld dat buitenlanders van ons land hebben. Wat deze tentoonstelling voor de bezoekers kan betekenen is dat er achterhaald wordt waar dit beeld vandaan komt en hoe het ontstaan is. Agnes Block is hierin een deel van het verhaal.

In deze tentoonstelling waar het buitenleven zo centraal staat, is het interessant om te zien hoe de omgang met de natuur steeds verandert. In Agnes' tijd werd de natuur opgepronkt, versierd en vermakelijk gemaakt. Wat in deze tentoonstelling vooral interessant is om naar voren te laten komen is het verschil in de omgang met de natuur van toen en nu. Het feit dat men toen de 'wanschikkelijke'

¹¹⁰ Glaudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*, 2000, pp. 9-10.

¹¹¹ Glaudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*, 2000, p. 11.

natuur mooi wilde maken en wilde ordenen, terwijl wij tegenwoordig juist weer op zoek zijn naar de 'wilde' natuur. Dit zeventiende-eeuwse 'pronken' van de natuur komt goed naar voren in het verhaal van Agnes en haar geometrische tuinen op de Vijverhof.

Aan de hand van het verhaal van Agnes kan ook het verhaal van de vrouw in de zeventiende eeuw worden verteld, zij het wel de *rijke* vrouw in de zeventiende eeuw. In de Republiek was het niet vreemd dat een vrouw een buitenplaats bezat, ook de eerder genoemde Magdalena Poulle en Clementina van den Vondel waren eigenaresses van buitenplaatsen. Tegenwoordig verwacht men echter niet meer dat een vrouw destijds zo invloedrijk kon zijn. Daarom is het juist interessant om de tentoonstelling over de zeventiende-eeuwse hang naar buiten te laten draaien om deze bijzondere vrouw. Omdat ik in het kader van dit onderzoek mij meer gericht heb op Agnes en de botanie, kan ik hier niet veel meer schrijven over de algemene positie van de vrouw in de zeventiende eeuw. Het is echter naar mijn idee zeker de moeite waard om dit onderwerp verder uit te diepen en op te nemen in de tentoonstelling.

Presentatie

Voor de tentoonstelling van Agnes Block heb ik gekozen voor een viertal iconen, waarvan het *schilderij van Jan Weenix* de meest belangrijke is. Het schilderij functioneert in deze tentoonstelling als het sleutelobject. De andere drie iconen die ik gevonden heb zijn een *ananasbokaal* (uit de KOG-collectie), de *Flora Batava penning* die Agnes heeft laten slaan ter gelegenheid van het kweken van de eerste ananas in Nederland (uit de collectie van het Centraal Museum in Utrecht) en de *tekeningen* die Agnes liet maken van haar planten verzameling (te vinden in de collectie van de Wageningen Universiteit en in het Rijksprentenkabinet). Er zijn nog enkele andere voorwerpen en documenten die gerelateerd zijn aan Agnes Block, maar deze vier iconen zijn het sterkst en functioneren daarom ook het best in een tentoonstelling. Daarnaast moet een tentoonstelling ook niet teveel voorwerpen bevatten, dan wordt het beeld diffuus en raak je eerder de aandacht van de bezoeker kwijt.

De tentoonstelling

Omdat de ontwikkeling van de tentoonstelling 'het verlangen naar buiten' zich in een zeer vroeg stadium bevindt, is het moeilijk voor te stellen in wat voor ruimte de expositie over Agnes eventueel terecht zal komen. Het is op deze plek alleen mogelijk globaal mijn idee voor een expositie over deze

bijzondere vrouw weer te geven. Allereerst lijkt het mij belangrijk dat het sleutelstuk, het schilderij van Weenix, een centrale plek krijgt. Zodanig, dat het oog van de bezoeker er gelijk naartoe getrokken wordt. Dit kan bijvoorbeeld door het schilderij op een verder lege witte wand te plaatsen. Het schilderij introduceert de bezoeker met Agnes Block en de twee thema's die belangrijk waren in haar leven, verzamelen en botanie.

Aan weerszijden van het schilderij krijgen de bokaal en de penning elk een eigen plek, bijvoorbeeld op een sokkel. Beide objecten verwijzen naar de ananas, de voor Agnes ooit zo belangrijke vrucht. Het 'ananas-verhaal' van Agnes is op zichzelf al erg iconisch en aansprekend, daarom moet het in de expositie juist extra benadrukt worden. De penning moet uiteraard aan beide kanten te bezichtigen zijn. Verder zou het mooi zijn als er weer een ananas in de bokaal geplaatst kan worden, op deze manier kan de bezoeker letterlijk zien dat deze bokaal diende om te pronken met deze vrucht. Helaas zal dit bij een dergelijk fragiel object niet gaan. Het is wel mogelijk om een blikje met ananasstukjes uit de supermarkt naast de bokaal tentoon te stellen. Deze vreemde combinatie zal meteen de aandacht van de bezoeker trekken en hem of haar doen stilstaan bij de verandering van omgang met de natuur toen en nu. De ananas waar Agnes ooit zo graag mee pronkte, wordt nu ingeblikt en verkocht voor 65 cent.

Om de bezoeker een extra beleving te geven, kan in de zaal een kleine kas nagebouwd worden zoals deze er in de zeventiende eeuw uitzag. In deze kas komen dan de tekeningen te hangen die in opdracht van Agnes zijn gemaakt op de Vijverhof. Op deze manier worden de planten en bloemen die staan afgebeeld op de prenten als het ware weer *in situ* gebracht.

Tot slot heb ik nog een idee voor een kinderactiviteit mocht er een kinderspeelruimte in het museum komen. Het is wellicht een leuk idee om kleine kinderen in de huid van de kunstenaars te laten kruipen door ze zelf tekeningen van planten en bloemen te laten maken. Dit kan dan gebeuren onder begeleiding van 'juffrouw Ananas'; dit kan een echte juffrouw zijn of bijvoorbeeld een 3D-figuur op een beeldscherm die de kinderen uitlegt hoe het werkt. Zo worden kinderen meer betrokken bij de tentoonstelling.

Bibliografie – Agnes Block

Bergvelt, E. & R. Kistemaker. *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle: Waanders, 1992a.

Bergvelt, E. & R. Kistemaker. *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735. Catalogus*. Zwolle: Waanders, 1992b.

Bergvelt, E., D.J.Meijers & Mieke Rijnders. *Kabinetten, galerijen en musea. Het verzamelen en presenteren van naturalia en kunst van 1500 tot heden*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2005.

Blok, G. *Vyver-hof van Agneta Blok*. 1702.

Glaudemans, M. *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*. Nijmegen: SUN, 2000.

Graft, C.C. van de. *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*. Utrecht: Bruna, 1943.

Hunt, J.D. & E. de Jong. *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary/De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst*. Londen: Taylor & Francis, 1988.

Janse, H. *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*. Zwolle: Waanders, 2004.

Keesing, E. *Het volk met de lange rokken. Vrouwen rondom Constantijn Huygens*. Amsterdam: Querido, 1987.

Luttermvelt, R. van. *De buitenplaatsen aan de Vecht*. Lochem: De Tijdstroom, 1948.

Ool, M. van. *Het verlangen naar buiten. De Nederlandse geschiedenis van het buitenleven*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2008.

Reitsma, E. *Maria Sibylla Merian & dochters. Vrouwenlevens tussen kunst en wetenschap*. Zwolle: Waanders, 2008.

Roemer, G.M. van de. *De geschikte natuur. Theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet (1652-1727)*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2005.

Wijnands, D.O., E.J.A. Zevenhuizen & J. Heniger, *Een sieraad voor de stad: de Amsterdamse Hortus Botanicus, 1638-1993*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994.

Worp, J.A. *Een onwaerdeerlycke vrouw. Brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1918.

Artikelen:

Coppens, T. 'Agnes Block, vriendin van Vondel, op de Vijverhof aan de Vecht', in: *Petite Histoire. Historisch reisboek van de Lage Landen*. Baarn: de Prom, 1997. p. 19-23.

Graft, C.C. van der. 'Agnes Block en haar liefde voor tropische gewassen', in: *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1962. p. 117-124.

Graft, C.C. van der. 'De buitenplaats Vijverhof aan de Vecht', in: *Historia. Maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis*, 1941. nr. 7. p. 169-174.

Munnig Schmidt, E. 'Twee onbekende afbeeldingen van Vijverhof', in: *Jaarboekje van het oudheidkundige genootschap "Nifterlake"*, 1982. p. 37-38.

Poelhekke, J.J. 'Elf brieven van Agnes Block in de universiteitsbibliotheek te Bologna', in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome. Deel XXXII*. Den Haag, 1965.

Sikkens-De Zwaan, M. 'Magdalena Poulle (1632-99): A Dutch Lady in a Circle of Botanical Collectors', in: *Garden History* 30:2

Internet sites:

Agnes Block op de site van Wageningen University and Research centre (WUR) Digital Library:
Agnes Block (1629-1704), een Flora Batava.
http://library.wur.nl/alida/Alida_Frameset/alidaframeset_h3_1.htm

Agnes Block in het Digitaal Vrouwenlexicon Nederland (DVN):
 Huiskamp, Marloes, Block, Agneta, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. URL:
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Block> [07/04/2009]

Inventaris Archief van De Flines door D.C. de Clercq, Stadsarchief Amsterdam:
<https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/inventaris/1303.nl.html>

D.C. de Clercq. *Inleiding over buitenplaatsen*. Stichting Familiearchief De Clercq:
<http://www.familiedeclercq.nl/nl/geschiedenis/buitenplaatsen/inleiding.html>

Afbeeldingen:

Afb. 1.: AHM collectie online. URL: <http://collectie.ahm.nl/photo.aspx?maxphotos=1>

Afb. 2.: Foto auteur (juni 2010), uit: Graft, C.C. van de. *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*. Utrecht: Bruna, 1943, titelprent.

Afb. 3.: Het Utrechts Archief, collectie, beeldmateriaal, tekeningen en prenten, 1710-1720, catalogus nr.: 202037. URL: http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1710-1720/202037

Afb. 4.: Foto auteur (juni 2010), uit: Graft, C.C. van de. *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*. Utrecht: Bruna, 1943, bijlagen.

Afb. 5: Scan (juni 2010), uit: Hunt, J.D. & E. de Jong. *The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary/De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst*. Londen: Taylor & Francis, 1988.

Afb. 6: Scan (juni 2010), uit: Graft, C.C. van de. *Agnes Block. Vondels nicht en vriendin*. Utrecht: Bruna, 1943, bijlagen.

3. Leven op Elswout 1634-1884

Lotte van de Voort & Merel de Kok

Introductie

De hedendaagse toerist op avontuur in de ommelanden van Amsterdam treft, na door het poortgebouw het landgoed Elswout betreden te hebben, een imposant Italiaans aandoend bouwwerk te midden van een glooiend, lommerrijk park verfraaid met kunstig gemaakte bruggetjes en andere intrigerende gebouwtjes. Dit alles zal de bezoeker allicht doen vermoeden dat hij terecht is gekomen in een landschap met zorg vormgegeven voor zijn ongetwijfeld gefortuneerde bewoners. Nader onderzoek naar de geschiedenis van deze prachtige omgeving leert dat men hier inderdaad te maken heeft met een bijzonder fenomeen: het landgoed Elswout maakte namelijk onderdeel uit van een bijzonder aspect van het leven van de Amsterdamse rijken gedurende, grofweg, de periode 1600-1900: het 's zomers leven op de buitenplaats.

Omdat dit bijzondere fenomeen niet kan ontbreken in een tentoonstelling over de Amsterdamse omgang met zijn ommelanden door de eeuwen heen, zullen wij dit aan de hand van een onderzoek naar één specifieke buitenplaats illustreren: de reeds genoemde buitenplaats of het landgoed Elswout te Overveen.¹¹²

De keuze voor deze buitenplaats werd ingegeven door een aantal factoren: ten eerste is Elswout, zoals uit het onderstaande zal blijken, een uitermate geschikt object om de verschillende ontwikkelingen in de buitenplaatscultuur, huis- en tuinarchitectuur te laten zien. Ten tweede werd Elswout bewoond door families van groot aanzien. Families die een belangrijke rol speelden het Amsterdamse stadsbestuur en het landsbestuur, families die stevig verankerd waren in het netwerk van families van stand, kortom families die mede het aangezicht van de natie bepaalden. Het feit dat deze families meer dan voldoende materiaal hebben nagelaten om een tentoonstelling in te richten maakt de keuze voor Elswout ook vanuit museaal oogpunt een geschikte. Tot slot is het zo dat het park van het landgoed in bezit is van Staatsbosbeheer dat een belangrijke bijdrage levert aan dit onderdeel van de nieuwe opstelling en de bezoeker van de tentoonstelling bovendien de unieke mogelijkheid biedt om de buitenplaats zelf te bezoeken.

¹¹² Afgaand op definities gegeven in R. van der Laarse en Yme Kuiper eds, *Beelden van de buitenplaats* (Hilversum 2005) 12 zou Elswout onzes inziens onder beide definities kunnen vallen.

Het doel van dit onderzoek was om een reconstructie te maken van het leven op Elswout vanaf de stichting in 1634 tot het vertrek van de laatste ‘echte’ bewoners in 1884. We hebben geprobeerd dit te doen door middel van bronnenonderzoek, literatuuronderzoek en een zoektocht naar bijpassend visueel materiaal. Om het onderzoek overzichtelijk te maken hebben we het opgeknipt in een onderdeel ‘binnen’ dat ingaat op de bewoners van de buitenplaats en de veranderingen die zij aanbrachten in het huis, en een onderdeel ‘buiten’ dat ingaat op de tuinen en een poging doet in te gaan op de bezoekers van de tuinen. Als kapstok voor deze twee thema’s dienen de families die het landgoed bewoonden. Dit betekent dat er voor een chronologische aanpak is gekozen.

Wij hopen met dit rapport een goede aanzet te hebben gegeven tot het inrichten van een opstelling over de buitenplaats Elswout en hiermee het buiten dat al sinds 1884 niet meer in functie is weer tot leven te wekken.

Interpretatie: het huis, de tuinen en zijn bewoners

De familie Molijn

Carel (du) Molijn (Moulin)¹¹³, een rijke lakenhandelaar uit Amsterdam of Haarlem, kocht in 1633 (1634) gronden tussen Aerdenhout en Tetterode. In juni 1636 stond de Heer van Brederode hem toe daar zand af te graven. Omdat geschikte afvoerwegen ontbraken liet Molijn in 1642 een vaart graven van de Houtvaart in een rechte lijn naar de plaats waar toen de hogere duinen begonnen en nu (1953) aan de Elswoutlaan de schutsluis zich bevindt. De Molijn’s Zandvaart, later Zandvaart en nu (1953) Marselisvaart genoemd, werd behalve voor de afvoer van het zand ook voor de aanvoer van goederen voor de bouw van de buitenplaats gebruikt.¹¹⁴ Molijn verkocht het duinzand voor de stadsuitleg van Haarlem en Amsterdam. Dit is een mooie illustratie van het feit dat de band tussen Amsterdam en

Afb. 1. Jan van der Heyden. *Elswout in Overveen gezien van het zuidoosten*, 1660.

¹¹³ W. Post, 'Elswout in het landschappelijk binnenduin'. *Ons Bloemendaal*, Jrg. 33, nr. 3 (najaar 2009) 10.

¹¹⁴ C.W.D. Vrijland, 'De zanderij van Elswout'. *Haarlem* (1953) 64, 65.

deze buitenplaats, naast een persoonlijke dimensie, het waren immers de Amsterdamse rijken die de buitenplaats bewoonden, ook een economische dimensie had.

Tijdens de bouw ging Molijn echter failliet en moest zijn half afgebouwde landgoed verkopen aan Gabriel Marcelis, Commissaris en Resident van de koning van Denemarken.¹¹⁵ De familie Molijn heeft dus slechts een korte doch niet onbelangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van Elswout.

De familie Marcelis

De Amsterdammer Gabriël Marcelis (1609-1673), Heer van Havreballegaard, Tjildballe, Kallundborg en Moen, Ridder der Deense Orde van de Olifant, zeer rijk geworden van zijn handel in ijzer en geschut, nam van de failliete Molijn de buitenplaats over en voltooide de bouw (Afb. 1). Hij gaf de buitenplaats de naam 'Elswout'. Na de dood van Gabriël Marcelis kwam het landgoed in bezit van zijn zoon Jan Marcelis. Hij besteedde weinig aandacht aan de buitenplaats.¹¹⁶

Marcelis gaf de opdracht om een begin te maken met de afgraving van de duinen rond het huis zodat het huis op een kleine heuvel zou komen te liggen. Deze afgravingen vormden ook de basis voor de tuinaanleg¹¹⁷

Afb. 2. Egbert van Drielst. *Gezicht op buitenplaats Elswout over de grote vijver. Op de voorgrond links een vissende heer met een hond.* 1796.

De familie Boudaen

Nadat Elswout veertig jaar in handen van de familie Romswinkel was geweest erfde Catharina Margareta van Romswinkel, vrouw van Gualtherus Petrus Boudaen, burgermeester van Amsterdam, in 1737 (1738) de buitenplaats van haar vader. Na haar dood in 1750 bleef Boudaen er in wonen. Hij stierf in 1781.¹¹⁸

Inmiddels is het landgoed met verschillenden aankopen uitgebreid. In 1729 werd bijvoorbeeld de herberg 'de Grauwe Olifant' bij het bezit van de Van Romswinkels gevoegd. Ook Elswouthoek en de herberg Rockaers, ook

¹¹⁵ Projectsheet B-3 (2006).

¹¹⁶ N. de Jong Schouwenburg – Brandt, *De geslachten die Elswout bewoonden, respectievelijk in eigendom bezaten*, Noord-Hollands Archief, Huisarchief Elswout, toegangsnr. 160, inv.nr. 2.1.16 - 75 Vrijland, 'De zanderij' (1953) 65.

¹¹⁷ Ibidem 66.

¹¹⁸ de Jong Schouwenburg-Brandt *Projectsheet B-3* (2006).

wel Kraantje Lek genoemd, werden toegevoegd.¹¹⁹ Over eventuele aanpassingen aan het huis is niets bekend.

De familie Boreel

Na de dood van de heer Boudaen kocht Jacob Boreel, fiscaal advocaat van het College der Admiraliteit te Amsterdam Elswout en de bijbehorende gronden voor 58.000 gulden. In de periode dat Elswout in bezit was van deze familie onderging de buitenplaats grote veranderingen.

Zo verloor het huis zijn zeventiende-eeuwse karakter (Afb. 2), werden de ramen vergroot en kwam er een balustrade met kolommen langs het dak. Het landhuis werd wit geschilderd, waardoor het uiterlijk sterk gelijk werd aan een ander buiten van de Boreels, Beeckesteijn. Daarnaast lieten de Boreels de tweede poort tussen de stallen en de binnenplaats omstreeks 1800 afbreken. Ook probeerde Jacob Boreel zijn landgoed af te schermen maar op dringend verzoek van de lokale bestuurders werd bedongen dat het landgoed toegankelijk moest blijven voor wandelaars en bezoekers aan de bekende wonderboom op het terrein waaraan verschillende kwaliteiten werden toegeschreven. Zo werd er gezegd dat de boom een geneeskrachtige werking had maar ging ook het verhaal dat de kinderen uit Haarlem niet gebracht werden door de ooienvaar maar uit de holle boom op Elswout kwamen.¹²⁰

De familie Borski

Op 7 november 1805 verkocht Jacob Boreel Jr. de buitenplaats aan Willem Borski I (1765-1814). Hij was een geslaagde makelaar en koopman-bankier in Amsterdam en legde de grondslag van het familiefortuin.¹²¹ Hij was als makelaar verbonden aan het Amsterdamse bankiershuis Hope & Co.¹²² Omdat de Boreels na de dood van Jacob Boreel Sr. het huis hadden verwaarloosd, moest het eerst opgeknapt worden voordat de Borski's het huis konden betrekken. Tijdens het herstel woonden zij een seizoen op de Poort van Elswout. Men sliep daar naar verluid met zijn allen in één kamer: vader, moeder en acht kinderen, in bedden boven elkaar. Borski I heeft niet lang van het landgoed gebruik kunnen maken. Op 5 februari 1814 overleed hij. Zijn begrafenis werd in de Nieuwe Kerk in Amsterdam gehouden, waarbij in de preek werd gememoreerd dat hij deze vaak bezocht.¹²³

¹¹⁹ de Jong Schouwenburg-Brandt
Post, 'Elswout in' (2009) 11.

¹²⁰ de Jong Schouwenburg-Brandt.

¹²¹ J. de Vries, 'Elswout, Overbeek en Hartelust: de legendarische Borski-buitens (1765-1960)'.
Amstelodamum, jrg. 89, nr. 3 (Mei-Juni 2002) 25.

¹²² G. Wiersma, *Johanna Borski. Financier van Nederland 1764-1846* (Amsterdam, 1998) 8.

¹²³ F.J.E. van Lennep, *Een weduwe aan de Amsterdamse beurs. Borski saga 1765-1960* (Groningen, 1973)
17, 24, 25.

Willem Borski I liet zijn vrouw Johanna Jacoba Borski- Van de Velde (1764-1846) met hun acht kinderen zes herenhuizen in Amsterdam, uitgestrekte landerijen bij Overveen en het landgoed Elswout na. Johanna Jacoba neemt, naast de opvoeding van de kinderen, ook het beheer van het familiekapitaal op zich. Zij doet dit samen met Johannes Bernardus Stoop (1781-1856), de vertrouwensman van haar echtgenoot, door hemzelf geschoold en opgenomen in de zaak.¹²⁴ Samen richtten zij de firma Wed. W. Borski op. De belangen van de zaak opgericht door haar man, Associatie Cassa, bleven door de weduwe Borski echter ook altijd nog behartigd worden. De nieuwe firma was zeer succesvol. Zo kon Borski-van de Velde de pas opgerichte Nederlandsche Bank (1814) de twee ontbrekende miljoen lenen die nog nodig waren voor het startkapitaal van vijf miljoen.¹²⁵

Als tegenhanger van de drukke winters in de stad woonde Johanna Jacoba 's zomers het liefst buiten op Elswout. In de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw breidde zij haar grondbezit uit met Duinlust, Vaart en Duin en Beek. Haar zoon Willem Borski II voegde daar later drie andere landgoederen aan toe, onder andere het Jagtduin.¹²⁶ Ook tijdens de bewoning door de Borski's bleef Elswout in trek als bestemming voor een dagje uit. Met name de herberg Kraantje Lek was een populaire locatie voor de dagjesmensen uit Amsterdam en Haarlem.

Een hele andere categorie bezoekers waren de militairen die ten tijde van de Napoleontische overheersing gelegerd waren op Elswout. Volgens de bewoners van Elswout waren zij soms een bron van vermaak maar ook van ergernis, zo was men niet gelukkig met de gewoonte van de soldaten om zich en plein public uit te kleden en in de vijvers te baden. Toch stonden Johanna Borski- Van de Velde en haar echtgenoot in 1807 een stuk land ten zuiden van Elswout af, zodat een Frans regiment gardejagers kon exerceren.¹²⁷

Dat de steeds verder oprukkende industrialisatie ook Elswout bereikte bleek uit het feit dat Johanna Borski – Van de Velde op 3 februari 1846 (of 23 februari 1846¹²⁸), zeventien dagen voor haar dood, een overeenkomst met de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij tekende waarin ze voor de nieuwe spoorlijn van Haarlem naar Leiden en Den Haag een gedeelte van haar grond afstond. Ze vroeg een bedrag van 'Vijf Gulden's Jaars'¹²⁹ en natuurlijk vrije doorgang. De Borski's bezaten al vanaf 1837 aandelen in de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij en zowel haar oudste zoon David als haar jongere zoon Johannes werkten voor het bedrijf.¹³⁰

¹²⁴ De Vries, 'Elswout, Overbeek' (Mei-Juni 2002)25, 26.

¹²⁵ Wiersma, *Johanna Borski*. (Amsterdam, 1998) 7 - 11.

¹²⁶ Van Lennep, *Een weduwe* (Groningen 1973) 47.

¹²⁷ Ibidem 105.

¹²⁸ Ibidem 109 en 110. Op pagina 109 vermeldt Wiersma als datum van ondertekening 3 februari 1846 en op pagina 110 23 februari 1846.

¹²⁹ Noord-Hollands Archief, *Huisarchief Elswout*, nr. 196 in Wiersma, *Johanna Borski*. (Amsterdam, 1998), aldaar: 109.

¹³⁰ Wiersma, *Johanna Borski*. (Amsterdam, 1998) 109 – 110.

De vele kinderen van Willem Borski I en Johanna Jacoba Borski – Van de Velde, hoewel in wezen nouveau riche, incorporeerden zichzelf in het netwerk van de hoogste kringen door huwelijkspolitiek. Zij trouwden met families zoals Insinger, Bicker, Sillem, Van der Vliet, Goll, Luden, Egidius, van Eeghen en Van Loon. Allen families van groot aanzien.¹³¹

Niet de oudste zoon David, maar de jongere zoon Willem Borski II (1799-1881), die al op twintigjarige leeftijd meerderjarig werd verklaard, werd opgenomen in de firma Wed. W. Borski. Evenals Willem I was Willem II een invloedrijk bankier, en eveneens niet geïnteresseerd in openbare functies. Hij hield zich vooral bezig met het familiebedrijf. Hij trouwde vrijwel direct na zijn meerderjarigheidsverklaring op 17 mei 1820 met Catherine Antoinette Boode (1801-1877). Catherine en Willem Borski II vormden de tweede generatie Borski's die Elswout bewoonden. Catherine was van Franse afkomst en was naar verluid een lieve, elegante vrouw. Volgens Nancy de Jong Schouwenburg-Brandt moeten in haar tijd, na de dood van Johanna Borski, de bewoners van Elswout een zeer gelukkige periode beleefd hebben.¹³²

Andere bronnen spreken dit echter tegen. Willem Borski II zou een zuinig mens zijn, een vrek, een Dickensfiguur met kromme benen.¹³³ Mensen waren bang voor hem:

‘De meeste menschen waren bang om in onmin met W. B. te geraken en ontzagen hem te veel. Niet ten onrechte heette het vertrek, waar hij ontboden, of verzocht bezoek ontving, in de wandeling: de knijpkamer. In uiterst beleefde, koel-sarcastische bewoordingen stond hij dezulken te woord en bleef altoos meester van het terrein, hetgeen hem aangeboren eigenschappen natuurlijk nog deed toenemen in scherppte.’¹³⁴

Neef Maurits van Lennep, jachtvriend van Willem Borski III, de zoon van Willem Borski II beschreef een avond op Elswout als volgt:

“’s Avonds werd er op Elswout steeds een sigaar gerookt in de kamer van Willem Borski II. Volgens David van der Vliet kwamen de redeneeringen van zijn schoonvader altijd hierop neer, dat alle menschen stommeriken zijn behalve hij. Men moest om 9:30 naar bed. Er

¹³¹ F. J. E. van Lennep, *Late regenten* (Haarlem 1962) in De Vries, ‘Elswout, Overbeek’ (Mei-Juni 2002), aldaar: 26.

¹³² de Jong Schouwenburg-Brandt

¹³³ Van Lennep, *Een weduwe* (Groningen, 1973) 45-46.

¹³⁴ W.J.J.C Bijleveld, *Brieven van, aan en over W. Borski (1763-1814)* (Leiden 1943) 59.

waren geen emmers bij de waschtafels. Men moest altijd een knecht bellen om de kom te ledigen.¹³⁵

Na het overlijden van Willem Borski II erfde Willem Borski III (1834-1884) als enige zoon Elswout. Borski III trouwt in 1867 met Johanna Jacoba van Hoey Smith. Het huwelijk bleef kinderloos. Na de dood van zijn bemoeizuchtige vader had Willem het eindelijk zelf voor het zeggen in het familiebedrijf. Hij beheerde het geld goed, in tegenstelling tot sommige andere telgen van derde generatie rijken van deze tijd, en stond te boek als een gul man.¹³⁶

Borski III begon snel nadat hij het landgoed erfde met plannen maken voor veranderingen aan het huis. Hij werd echter ziek en achtte zijn gezondheid uiteindelijk belangrijker dan de organisatie rond de bouw van het nieuwe huis. Om aan te sterken vertrok Willem dan ook naar Cannes om te kuren. De behandelingen hadden echter niet gewenste resultaat en Borski III stierf in Cannes zonder ooit zijn huis afgebouwd te hebben gezien.¹³⁷ Het landgoed werd wegens kort voor Willem Borski's dood tot uitbarsting gekomen huwelijksperikelen, nagelaten aan zijn zuster Anna van der Vliet-Borski terwijl het grootste deel van het liquide kapitaal geërfd werd door zijn andere zuster,

Afb. 3. P.J. Lutgers. *Elswout*. 1837-1844.

Louise van Loon-Borski. Louise en haar echtgenoot Henri van Loon, die overigens ook de firma Wed. Borski overnam, besteedden hun kapitaal aan de aankoop en transformatie van hun eigen buiten, Hydepark.¹³⁸

Na eerst de meer persoonlijke kant van het verhaal belicht te hebben is het nu zaak om op de architectonische kant van het verhaal te richten. De eerste Willem Borski I en Johanna Jacoba begonnen na

de aankoop met het herstel van Elswout. Ze lieten het huis verbouwen en groter maken (Afb. 3.)

Willem Borski II veranderde niet veel aan de buitenplaats (Afb. 4). Wel bouwde hij het rentmeesterhuis.¹³⁹ Willem Borski III daarentegen, moet hebben gevonden dat het tijd was voor verandering want hij nam de architect C.A. Muysken aan om het huis te laten verbouwen. Daarnaast

¹³⁵ Van Lennep, *Een weduwe* (Groningen, 1973) 46.

¹³⁶ Ibidem 55.

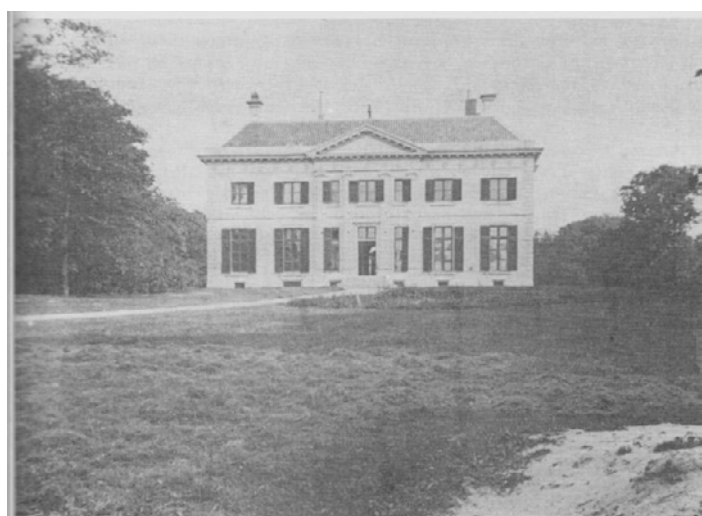
¹³⁷ Ibidem 58.

¹³⁸ Kuiper en Van der Laarse, *Beelden van de buitenplaats* 127.

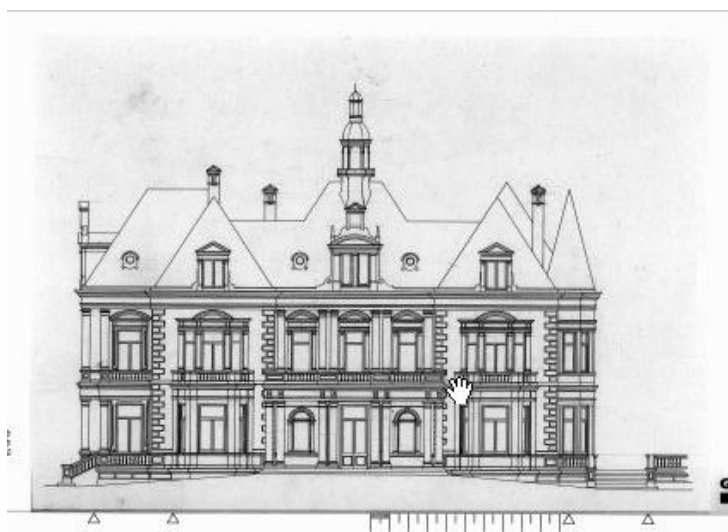
¹³⁹ *Elswout te Overveen. Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkelingen van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen* (Zeist, 1983) 20.

bevinden zich in het Stadsarchief Amsterdam tekeningen die gemaakt zijn door de architecten A. en G.B. Salm. Deze ontwerpen zijn nooit uitgevoerd (Afb. 5). De datering van de tekeningen 1890-1910 is vermoedelijk onjuist. Het is niet waarschijnlijk dat er na Willem Borski III nog plannen zijn gemaakt om Elswout op te knappen.

Deze verbouwing begon in 1882. Alles werd afgebroken op enkele muurgedeelten na, waardoor het zeventiende-eeuwse huis vrijwel geheel verdween. Maar zoals gezegd, het werk werd niet afgemaakt. Alles werd stilgelegd zodra het bericht vanuit Cannes kwam dat Borski III was overleden.¹⁴⁰ Wel werd er een orangerie gebouwd naar plannen van Muysken, waarvan de laatste steen waarschijnlijk in 1904 werd gelegd.¹⁴¹

Afb. 4. M.N.F. Rotteveel. *Elswout achterzijde*, 1870.

Afb. 5. A. en G.B. Salm. *Landgoed Elswout, Overveen. Ontwerptekening met de opstand van de gevel (zuidzijde).* 1890-1920.

Na 1884

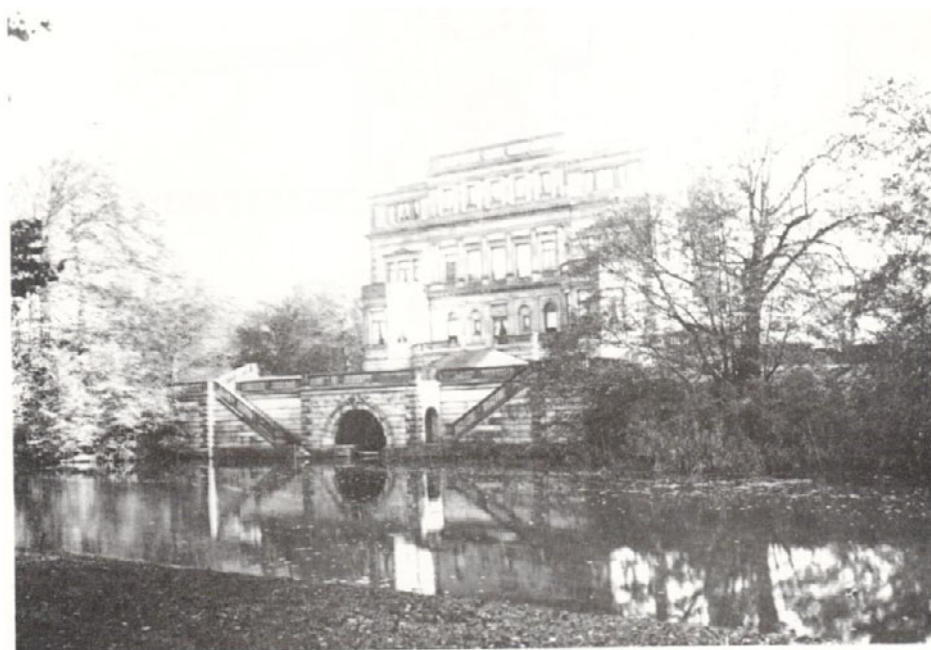
Een jaar na de dood van Borski III kwam Elswout in handen van zijn zuster Johanna Jacoba van der Vliet-Borski. Vanaf dit moment werd Elswout niet meer bewoond. De familie verhuisde naar het nabijgelegen Duinlust. Elswout bleef tot de jaren veertig onbewoond en raakte vervallen. In de Tweede Wereldoorlog werd het gebouw door de Duitsers in gebruik genomen als militaire basis. Na de bevrijding vestigde het J.P. Thijssen Lyceum zich in het pand, dat door de Duitsers voorzien was van een nieuw dak. Al die tijd was er namelijk niets veranderd aan het huis sinds de verbouwing door de architect Muysken (Afb. 6).

Deze school, gesticht op initiatief van de heer R. Burdet, hield zich bezig met het bestuderen van vogels en hun leefwijzen. Hierna vestigde zich de Zocherschool voor tuinbouw in het huis. Tot

¹⁴⁰ Vrijland, 'Elswout op' (winter 2003) 8.

¹⁴¹ *Elswout te Overveen* 22.

1950 bleef Elswout wel in bezit van de erven van Johanna van der Vliet-Borski. Hierna ging het over in de handen van de familie Luden die het in 1958 weer schonken aan de Gemeente Bloemendaal. In 1970 werd Elswout eigendom van Staatsbosbeheer.¹⁴² Het park van Elswout bleef al die tijd behouden als wandelplaats. Nu is het pand in bezit van Cobraspen B.V., een bedrijf van Luigi Prins. Hij besloot het pand te restaureren. Het plan was er een luxe kantoorvilla van te maken.¹⁴³ In februari 2010 was de restauratie gereed. Het bedrijf heeft het pand gerestaureerd naar ontwerpen van Muysken die gemaakt waren voor Borski III.¹⁴⁴ Deze ontwerpen bevinden zich thans in het Noord-Hollands Archief.

Afb. 6. J. H. Fortgens. *Elswout*, achtergevel huis, 1940.

Omdat Elswout na 1884 niet meer als woonhuis heeft gefunctioneerd stellen wij voor om de tentoonstelling dan ook op dat moment te laten eindigen.

De tuinen van Elswout

Na eerst uitgebreid de bewoners van de buitenplaats Elswout en hun invloed op het uiterlijk van het huis besproken te hebben, is het nu tijd om te kijken naar de grond die dit huis omringde. De tuin van het buiten vormde immers de helft van het 'ensemble huis en tuin' en het ontwerp en de uitstraling hiervan was dientengevolge net zo belangrijk als het ontwerp en de uitstraling van het huis. Het uiterlijk van de tuin bleek hierdoor evenzeer onderhevig aan veranderende smaakopvattingen en de

¹⁴² de Jong Schouwenburg-Brandt

¹⁴³ Vrijland, 'Elswout op' (winter 2003) 11.

¹⁴⁴ http://www.cobraspen.nl/vastgoedontwikkeling/landhuis_elswout/4/18

wil om een eigen stempel op het ontwerp te drukken als het uiterlijk van het huis. Het is dan ook vanuit deze filosofie, de tuin als subject van smaakverandering en veranderingszin, dat de tuinen van Elswout hieronder besproken zullen worden aan de hand van, wederom, de verschillende families die de buitenplaats bewoonden.

De aanleg van de buitenplaats: de geometrische tuinen van de families Molijn, Marselis, van Romswinckel en Boudaen.

“Om dan een hof wel te ontwerpen, sal den Nederlandsen Hovenier eerst maken een breed padt, na de groote van de plaats toelaat, recht van vooren tot achteren midden door het Hof: alsoo ook aan weder-zijden nevens de Heyningen, gelijk mede aan 't voorste en achterste eynd, na dat men twee voet tot een Rabat langs de selve heeft laten leggen; welke drie paden met een kruys of dwers-padt in 't midden van den anderen werden doorsneden, waar door den Hof sich in vier gelijke deelen komt te vertoonen: van welke men een of twee tot Bloem-perk verkiest, en de andere met welverdeelde Bedden en Rabatten laat leggen. Dit is wel de gewoonlijkste manier;”¹⁴⁵

Ten tijde van de aanleg van Elswout in het midden van de zeventiende eeuw waren geometrische tuinen enorm in zwang. De Franse tuinen, waar men werkte volgens het devies “le plaisir superbe de forcer la nature”¹⁴⁶, vormden hiervoor een lichtend voorbeeld, maar gaandeweg de zeventiende eeuw ontwikkelde zich ook een specifieke Hollandse geometrische tuinstijl die zwaar beïnvloed werd door mathematische principes.¹⁴⁷

Op Elswout kwam de geometrische tuin tot volle wasdom onder Gabriël Marselis die, na een eerste aanzet door Carel Molijn, ook het huis afbouwde. In deze periode werd Marselis bezocht door William Lord Fitzwilliam die het volgende commentaar leverde op het huis en de nog in aanbouw zijnde tuin:

“We saw many of those places, but we entered into none but [Gabriel] Marselis' house, the King of Denmark's factor, who like the foolish man, has built a house [Elswout] upon the sands. It lies between sandhills, the least wind can do a great deal of hurt in driving the sands into the garden or upon the building. He is about taking away the sandhills, but that will hardly do any good. Thirty thousand pounds sterling are as good as thrown away. The house otherwise is very well-built and

¹⁴⁵ J. van der Groen, *Den Nederlandsen Hovenier* (Amsterdam 1668)42.

¹⁴⁶ E. de Jong, *Nature and Art: Dutch Garden and Landscape Architecture, 1650 – 1740* (Philadelphia 2000)16.

¹⁴⁷ De Jong, *Nature and Art*, 24.

garnished, chiefly with very curious pictures and a little chamber full of china vessels of an inestimable price. The gardens are pretty and abounding with all sorts of rarities.”¹⁴⁸

Fitzwilliam stipt twee interessante punten aan: ten eerste verbaast hij zich over het feit dat Elswout tussen de zandheuvelds gelegen is en ten tweede maakt hij zich, hieruit voorkomend, zorgen over de schade die het stuifzand aan zou kunnen richten aan het huis en de tuin. Het feit dat Elswout

Afb. 7. Gerrit Adriaensz Berkheyde, *De buitenplaats Elswout te Overveen gezien vanuit het noordwesten* (ca. 1670)

gebouwd is op de duinenrij bij Overveen is inderdaad een bijzondere omstandigheid die, naast wellicht enige problemen opgeleverd te hebben, ook juist bijdroeg aan het bijzondere karakter en de rijkdom van de buitenplaats. Zo bleken de zandduinen bijvoorbeeld uitermate geschikt als ondergrond en ‘sculptuurmiddel’ om de

latere landschapstuin aan te leggen. Daarnaast werd het zand dat was afgegraven verkocht aan bijvoorbeeld de stad Amsterdam die veel zand nodig had bij het uitleggen van de nieuwe grachtengordel.¹⁴⁹ Het tweede punt, Fitzwilliam’s zorg over de verwoestende kracht van het stuifzand, is een zorg die blijkbaar destijds door veel tuinarchitecten wordt gedeeld want een ‘naar binnen gekeerde tuin, besloten van karakter om zo beschutting te bieden tegen de invloeden want bijvoorbeeld de harde wind’ wordt gezien als een belangrijk

Afb. 8. Jan Wouwerman, *Elswout* (ca. 1660)

¹⁴⁸ K. van Strien, *Touring the Low Countries: accounts of British travelers, 1660 – 1720* (Amsterdam 1998)183.

¹⁴⁹ A. de Gelder, *Het landgoed Elswout : een beschrijving van de cultuurhistorische en natuurwetenschappelijke betekenis* (Utrecht 1983)3.

onderdeel van die typisch Nederlandse tuinarchitectuur.¹⁵⁰

In deze periode werd Elswout ook veelvuldig geschilderd. Het werk van Gerrit Adriaensz Berkheyde is hier een mooi voorbeeld van (Afb. 7). Het schilderij geeft zowel inzicht in het ontwerp van de geometrische tuin als in de zandafgravingen die op de voorgrond nog duidelijk te zien zijn. Op het schilderij van Johan Wouwerman wordt de zandafgraving nog duidelijker in beeld gebracht (Afb. 8).

Een vroege Nederlandse landschapstuin: Elswout onder de familie Boreel

Nadat Elswout, 114 morgen en 113 roeden groot, op 23 juni 1781 gekocht wordt door Jacob Boreel geeft deze vrij snel opdracht om het park in landschapsstijl te veranderen. Algemeen aangenomen wordt dat voor het ontwerpen van de nieuwe tuin de landschapsarchitect J.G. Michaël die ook de tuin van een van de andere buitens van de Boreels, Beeckestijn, ontwierp, wordt aangesteld.¹⁵¹ Deze Michaël deed inspiratie op tijdens een reis door Engeland en was vervolgens een van de eersten die het fenomeen landschapstuin in de Nederlanden introduceerde. Op Elswout neemt hij de zaken rigoreus ter hand en verandert de eens zo strenge geometrische tuin weldra in een toonbeeld van schilderachtigheid:

“Onder zijn wel eds. opzicht veranderden de stijve regte laanen in aangenaam kronkelende en met beekjes doorsnedene, wandelwegen; eene groote verscheidenheid van boomgewassen verving de eentonige menigte van elsenhout; het oude gothische woonhuis veranderde in een modern paleis; een schilderachtige Zwitsersche brug, tussen natuurlijke heuvelen; een wilde boschspelonk en arcadische goden-tempel namen de plaats der vijvers en waterwerken in.”¹⁵²

Afb. 9 Egbert van Drielst, *Seconde vue de la maison de campagne, nommée Elswoud a Overveen, village proche de Harlem* (1796)

¹⁵⁰ De Jong, *Nature and Art*, 24.

¹⁵¹ Elswout te Overveen. Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen (Zeist 1983) 12.

¹⁵² H. Numan over Elswout in: H. Numan, *Vier-en-twintig prentteekeningen met couleuren, verbeeldende verschillende Hollandsche buitenplaatsen met dezelfs beschrijvingen na het leven geteekend en in plaat gebracht* (Amsterdam 1797).

Deze nieuwe vorm van landschaps- of tuinkunst doet in de jaren zestig van de achttiende eeuw zijn intrede in Nederland. Dat wil zeggen, vanaf de jaren zestig verschijnen er vertaalde artikelen over de nieuwe landschapsstijl in Nederlandse tijdschriften. Er wordt echter ook al eerder melding gemaakt van dit nieuwe fenomeen dat zowel Engelse Tuin, als Chinese Tuin, als Duitse Gartenkunst als Zwitserse Stijl genoemd wordt. De oorsprong van deze nieuwe manier van tuinen ontwerpen ligt waarschijnlijk in de bewondering voor de onregelmatige Chinese tuinarchitectuur zoals bijvoorbeeld verwoord in het gezaghebbende traktaat *Designs of Chinese buildings* van Sir William Chambers uit 1757. Een essentieel onderdeel van deze nieuwe benadering is de stelling dat kunst noodzakelijk is om de schoonheden der natuur samen te brengen zodat de natuur beter tot haar recht kan komen.¹⁵³ Of, beter verwoord, door het hier vertaalde citaat van Joshua Reynolds:

“Zo is ook de Tuinkunst (in zoverre namelijk de aanleg van een tuin kunst is, of deeze benoeming verdient), een afwyking van de Natuur; want, zo deeze kunst, gelyk veele denken, daarin bestond, dat zy alle schyn van kunst, of ieder spoor van mesnlyke handen daaruit verbannen wilde, was het niet langer een tuin.”¹⁵⁴

Afb. 10. Leendert Overbeek, *De wonderboom op het landgoed van Buitenplaats Elswout* (1791).

De tuinen van Elswout lijken vooral de Zwitserse Stijl te volgen met als belangrijk punt de Zwitserse brug in de nagebootste Zwitserse vallei (Afb.9).

Een ander belangrijk onderdeel van de tuinen was de zogenaamde wonderboom (Afb. 10) die geneeskrachtige eigenschappen zou bezitten. Naar verluid trok de wonderboom vanwege deze geneeskrachtige eigenschappen ook veel bezoekers, wat voor problemen zorgde toen de Boreels hun

¹⁵³ *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw. Symposium van de Werkgroep Achttiende Eeuw* (Amsterdam 1985) 10 – 12.

¹⁵⁴ J. Reynolds, 'Dat men de schilderkunst niet beschouwen moet als een bloote na-volging, die door begoocheling werkt (-)', *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak IVde Deel, 1ste stuk* (1790) 136 – 137 in: *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw. Symposium van de Werkgroep Achttiende Eeuw* (Amsterdam 1985) aldaar 12.

terrein begonnen in te rasteren¹⁵⁵, maar reisverslagen van buitenlandse bezoekers die Haarlem en omstreken in deze periode bezochten leveren hier in het geheel geen bewijs voor. Uiteraard kan het heel wel zijn dat de bezoekers van de wonderboom eerder uit de buurt of in ieder geval uit de regio kwamen. Verder onderzoek naar reisverslagen van deze groep toeristen zou hier uitsluitsel over kunnen geven.

Van consolidatie en renovatie tot de tuin die nooit was: Elswout onder de Borski's

Kort nadat Willem Borski I op 7 november 1805 Elswout gekocht had van Jacob Boreel Jacobsz. liet hij de architect B.W.H. Ziesenis een ontwerp maken voor een nieuw aan te leggen ijskelder met péristyle die in het park zou moeten komen.¹⁵⁶ Dit ontwerp werd echter nooit uitgevoerd. Wel liet Willem Borski de fruitkassen in de moestuinen herstellen en, waar nodig, vervangen. Ook liet hij alle bruggen op het terrein vernieuwen.¹⁵⁷ Dat de ananaskassen weer snel in vol bedrijf waren, zien wij in onderstaand citaat. In een brief aan F.P. de Bordes schrijft Willem Borski:

‘Gisteren per schuit zond ik Uw een annenas en ontving daarna Uwen uitgebreiden brief waarvoor ik Uw dank zeg’¹⁵⁸

Uit deze periode stamt ook een aantal van de vele ‘follies’ die het park rondom Elswout rijk is. De ‘follie’, ook wel ‘fabriekje’ oftewel maaksel deed zijn intrede als tuindecoratie samen met de komst van de landschapstuin. De bouwsels hadden vooral een decoratieve functie maar er bestond wel degelijk een relatie tussen het bouwwerk en het omringende landschap. De follie droeg dus als het ware bij aan het karakter dat de tuin of het park moest uitstralen.¹⁵⁹

Afb. 11 Het huisje van Kabuur.

Het beroemde ‘huisje van Kabuur’ op Elswout is een mooie illustratie van deze traditie (Afb. 11). Wat past er immers beter in een arcadisch Zwitsers landschap dan een proper melkhuisje met

¹⁵⁵ N. de Jong Schouwenburg – Brandt, *De geslachten die Elswout bewoonden, respectievelijk in eigendom bezaten*, Noord-Hollands Archief, Huisarchief Elswout, toegangsnr. 160, inv.nr. 2.1.16 - 75

¹⁵⁶ Elswout te Overveen, 18.

¹⁵⁷ J.S.M. en C.W.D. Vrijland, *De buitenplaatsen Elswout, Duinvliet, Sandenhoeff, Koningshof, Duinlust, Bloemenheuvel, Lindenheuvel en Overbeek : en Elswout's duinen, Kraantje Lek, gronden in en nabij het dorp Overveen, Bleekenberg met het Jachtduin* (Overveen 1939) 11.

¹⁵⁸ W.J.J.C. Bijleveld, *Brieven van, aan en over W. Borski (1763-1814)* (Leiden 1943) 32.

¹⁵⁹ ‘Follies in de gemeente Bloemendaal’, *Ons Bloemendaal, negentiende jaargang, nummer vier* (1995) 5.

een boerin de deuropening? Nog verder bijdragend aan dit sfeerbeeld zijn een aantal rustieke hutten die in de buurt van de Zwitserse brug zijn opgesteld.¹⁶⁰

Na het overlijden van Willem Borski I in 1814 beheerde zijn vrouw, de befaamde Johanna Jacoba Borski – van de Velde, het buiten nog ongeveer dertig jaar. In deze periode liet zij enkele aanpassingen in de tuinen aanbrengen door de beroemde tuinarchitect J.D. Zocher jr. die ook het Amsterdamse Vondelpark aanlegde. Zocher ontwierp voor Elswout onder andere een hertenkamp met vijver en een aantal ‘tuinsieraden’ zoals tuinpaviljoens en theekoepeltjes.¹⁶¹ De zoon van Johanna Jacoba, Willem Borski II erfde het landgoed uiteraard na zijn moeders dood. Willem Borski II gaf naar verluid in 1857 Eduard Petzold wel opdracht om een ontwerp te maken voor een nieuw park maar het is onduidelijk of er ook daadwerkelijk veranderingen werden aangebracht.¹⁶²

Met de komst van Willem Borski III op Elswout veranderde de situatie echter wel ingrijpend. Haast meteen nadat hij het landgoed in eigendom kreeg gaf hij opdracht tot een grootse renovatie van huis en tuinen. Hij gaf zowel Leonard Springer als, wederom, de door prins Frederik naar Nederland gehaalde Eduard Petzold¹⁶³ opdracht om een nieuwe landschapstuin te ontwerpen. Onduidelijk is of er een relatie bestaat tussen het eerdere ontwerp dat Petzold maakte in opdracht van Willem Borski II en dit ontwerp. Uiteindelijk werd de voorkeur gegeven aan het ontwerp van Petzold maar, gezien diens gevorderde leeftijd werd de dagelijkse leiding van het project van de rentmeester van Elswout, D. Tiemans, belegd. Petzold’s ontwerp staat op de volgende pagina afgebeeld. Zelf zei Petzold over Elswout: “[Elswout ist] eines der älteren und bedeutendsten Landgüter mit herrlichen Bäumen aller Art, schönen Wasserflächen und Bodenbewegungen“.¹⁶⁴

In het ontwerp van Petzold zou Elswout ruimer worden met vergezichten. Maar de singels en het eikenhakhout moesten gehandhaafd blijven omdat zij voor beschutting en rust zorgden. Ook waren deze onmisbaar voor het ‘lijsteren’ in het najaar. Met behulp van lijsterbogen werden dan merels en lijsters die naar het zuiden trokken gevangen. Gebraden vormden zij een delicatessen.¹⁶⁵ Bij het maken van het ontwerp had Willem Borski III Petzold zijn gang laten gaan, het enige dat hij eiste was dat ‘zijn’ linden zouden blijven staan. Hierbij doelde hij op de bomen aan beide zijden van de hertenbaan, die voor schaduw zorgden. Verder waren er grootste plannen om grote waterreservoirs aan te leggen op het toen nog onbeboste kale duin, westelijk van de Duinlustweg. Vanuit deze waterreservoirs zou dan water gepompt worden voor nieuw geplande fontein en op Elswout. De

¹⁶⁰ Ibidem: 17.

¹⁶¹ C.D.H. Moes, *Architectuur als sieraad van de natuur: de architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)* (Rotterdam 1991) 181.

¹⁶² Elswout te Overveen, 20.

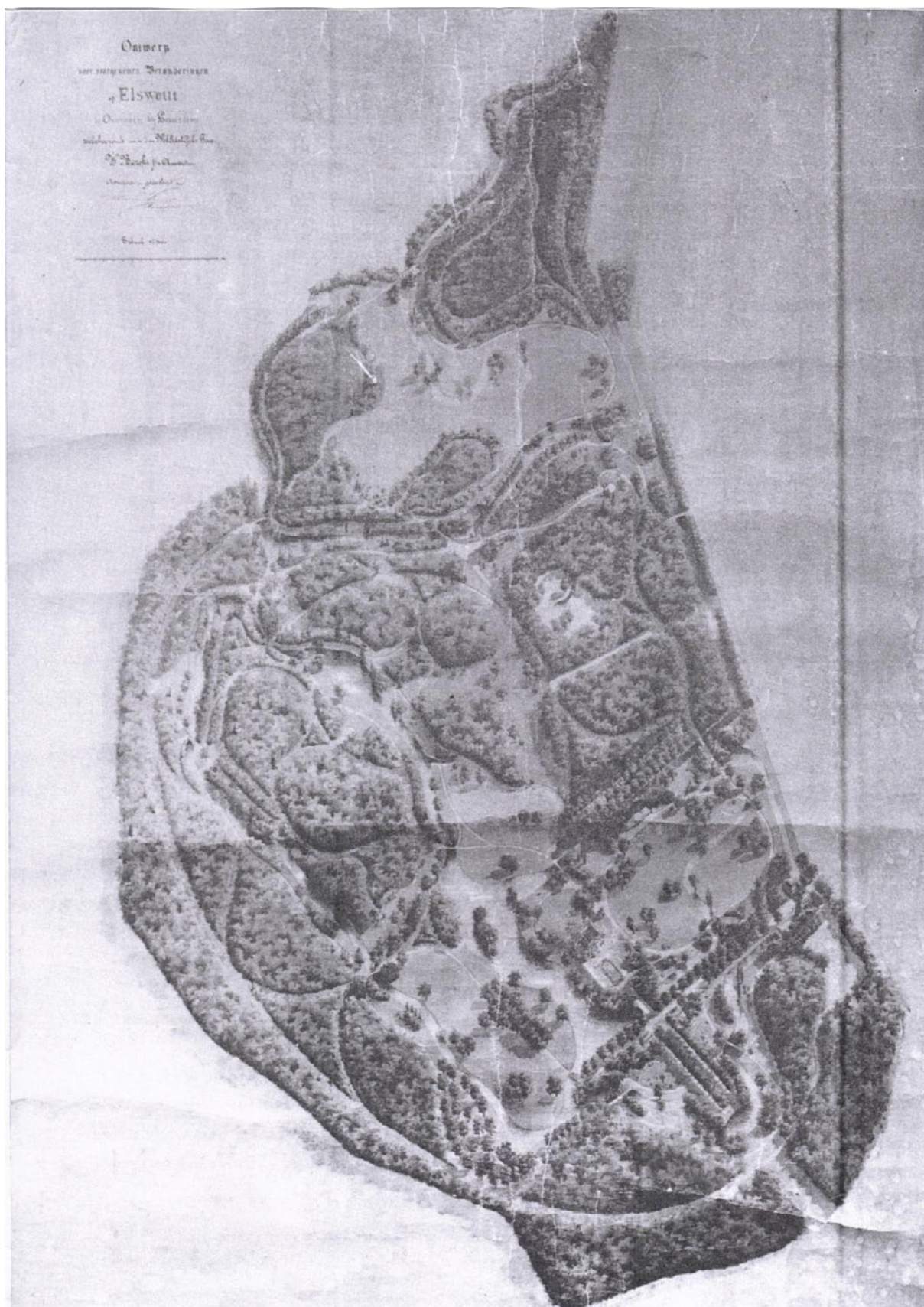
¹⁶³ C.M. Cremers, ‘Our heritage: The Dutch Garden, an Introduction to Its History’, *Garden History* vol.2, no.1 (1973) 28.

¹⁶⁴ C.W.D. Vrijland. ‘Elswout op weg naar een aards paradijs?’ *Ons Bloemendaal*, jrg. 27, nr. 4 (2003) 7.

¹⁶⁵ Vrijland, ‘Elswout op’ (winter 2003) 7.

dood van Willem Borski III zorgde echter voor het abrupt staken van alle werkzaamheden en werd Petzold's plan nooit uitgevoerd (Afb. 12).¹⁶⁶

¹⁶⁶ C.W.D. Vrijland. 'Elswout op weg naar een aards paradijs?' *Ons Bloemendaal*, jrg. 27, nr. 4 (winter 2003) 7-8.

Afb. 12. Eduard Petzold. *Plattegrond van Elswout*.

Representatie

In het midden van de zeventiende eeuw ontstond er onder de Amsterdamse regenten een toenemende behoefte aan rust en buitenleven. Dit verlangen manifesteerde zich in de bouw van vele buitenplaatsen waar zij de zomermaanden in een natuurlijke omgeving konden doorbrengen.¹⁶⁷ In het proces van toe-eigening van het achterland door het Amsterdamse patriciaat werd de natuur gezien als iets dat moest worden 'opgeschikt, opgepronkt' en 'in goede ordre, çierlijk en vermakelijk' moest worden gemaakt.¹⁶⁸ Wilde, woeste natuur werd gezien als iets dat de mens moest temmen. Dit idee resulteerde in het aanleggen van symmetrische tuinen met een vaak geometrische indeling. Later, in de tweede helft van de achttiende eeuw, veranderde de smaak van onder invloed van de Romantiek en kwamen landschapstuinen in zwang waarbij rechte lijnen en symmetrie juist uit den boze waren en kronkelige paadjes, meanderende beekjes en vergezichten werden gewaardeerd.¹⁶⁹ Deze verandering van smaak uit zich ook in de grootte van de buitenplaatsen. Waar de vroegere buitenplaats een overzichtelijke tuin had, strekte de typische negentiende-eeuwse buitenplaats met landschapspark zich uit over een enorm aantal hectaren.

De buitenplaats Elswout is een prachtige representant van al deze ontwikkelingen. Elswout heeft een geometrische tuin bezeten en is een van de eerste buitenplaatsen waar een Engelse landschapstuin werd aangelegd. De invloed van de verschillende families die op het landgoed hebben gewoond is van cruciaal belang. Zodra er een nieuwe familie op Elswout kwam wonen, drukte deze haar stempel op het uiterlijk van de buitenplaats.

Vervolgens dringt zich natuurlijk de vraag op waarom het belangrijk is Elswout op te nemen in de tentoonstelling 'Stad en Land'. Het is ten eerste belangrijk een buitenplaats in de tentoonstelling op te nemen omdat het 's zomers buiten wonen een van de meest kenmerkende elementen is van de manier waarop Amsterdammers zich in de vroeg moderne tijd tot hun achterland verhielden. Meer in het bijzonder is Elswout uitermate geschikt als exemplum van deze buitenplaatscultuur, omdat het, zoals hierboven al is beschreven, naast dat het een fraaie buitenplaats is, in de bijzondere positie verkeert dat het alle stijlontwikkelingen aan den lijve heeft ondervonden. Daarnaast is Elswout in bezit geweest van de meest vooraanstaande families van Amsterdam, van regenten tot nouveau riche, en is daarmee een uitermate geschikt voorbeeld om de onderlinge verhoudingen binnen Amsterdams' hoogste kringen te illustreren.

¹⁶⁷ M. Glaudemans, *Amsterdams Arcadia* (Nijmegen 2000) 10.

¹⁶⁸ J. van der Groen, *Den Nederlantsen Hovenier* (Amsterdam 1669) 'Inleidingh' in Glaudemans, *Amsterdams Arcadia*, aldaar: 13.

¹⁶⁹ *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw. Symposium van de Werkgroep Achttiende Eeuw* (Amsterdam 1985) 12.

Zowel de binnenlandse als de buitenlandse bezoeker zal hierdoor in contact komen met het bijzondere fenomeen buitenplaats, alsmede de vroegmoderne Hollandse cultuur. Ook zullen zij kennismaken met de bewoners van de buitenplaats die in de hoogste kringen van het land verkerend, bepalend waren voor het aanzicht van de natie.

Presentatie

Onze presentatie willen wij opknippen in drie delen om zo het verhaal van Elswout te kunnen vertellen aan de hand van drie 'stijlperiodes' in de ontwikkeling van huis en tuin. Deze periodes zijn: een geometrische/classicistische periode, de periode van de vroege landschapstuin en de periode van de verder ontwikkelde landschapstuin. Binnen deze periodes willen wij laten zien welke invloed de bewonende families hebben gehad op het huis en de tuin. Wij kiezen voor deze aanpak omdat wij denken dat deze manier van presenteren aan de ene kant een mooie inkijk geeft in het Amsterdamse regentendom en aan de andere kant goed laat zien wat de invloed is geweest van deze families op het uiterlijk van Elswout en hoe de buitenplaats door de tijd heen veranderde.

Teksten

Iedere familie wordt ingeleid door een korte tekst over wie zij zijn, waar zij woonden, wanneer zij woonden op Elswout, wat hun maatschappelijke positie was en hun band met Amsterdam. De 'portrettengalerij' van Elswout wordt eveneens ingeleid door een stuk tekst die ingaat op de veranderingen die door deze familie zijn aangebracht in de buitenplaats.

Visualisatie

Wanneer men dit onderdeel van de tentoonstelling betreedt komt men in een ruimte met allerlei soorten artefacten met de nadruk op schilderijen en prenten. Deze zijn gerangschikt aan de hand van een tijdlijn, die op de muur wordt afgebeeld. Langs deze tijdlijn reist de bezoeker door de geschiedenis en leert zo de verschillende families kennen en hun invloed op het gezicht van Elswout. Portretten van de families hangen boven afbeeldingen van Elswout uit dezelfde periode en indien voorhanden andere artefacten. Op de volgende pagina een afbeelding ter verduidelijking (Afb. 13).

Bezoek aan de buitenplaats

Omdat Elswout vrij toegankelijk is en nog steeds haar Borski-uiteerlijk draagt, hetgeen de bezoekers de mogelijkheid biedt tot een 'authentieke buitenplaatsbeleving', willen wij ze dan ook vooral aansporen om de stad uit te gaan, de ommelanden in te trekken en het landgoed zelf te gaan verkennen.

Bibliografie – Leven op Elswout

Boeken

Onderwerp: Elswout:

Bakker, N.J., P.W.F.M. Bommel. *De vegetatiekartering, stinzenplanten en bosontwikkeling in het landgoed Elswout in 1998*. Assen/Wageningen: Buro Bakker Adviesburo voor Ecologie SC-DLO, 1999.

Bijleveld, W.J.J.C., *Brieven van, aan en over W. Borski (1763-1814)* (Leiden 1943).

Elswout: beheersplan voor de periode 1986-1996. Staatsbosbeheer, afdeling Terreinbeheer in de Provincie Noord-Holland. Haarlem (Staatsbosbeheer Noord-Holland, 1986).

Fenijn, C. van der. *Het Thijssse-Lyceum: Elswout 1949-1970* (Haarlem 2005).

Gelder, A. de, *Het landgoed Elswout: een beschrijving van de cultuurhistorische en natuurwetenschappelijke betekenis* (Utrecht 1983).

Lennepe, F.J.E. van, *Een weduwe aan de Amsterdamse beurs. Borski saga 1765-1960* (Groningen 1973).

Preskens, J.J. *Het ideale Elswout* (1988).

Tromp, H.M.J., 'Elswout te Overveen', *Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen* (Zeist 1983).

Wiersma, G. *Johanna Borski. Financier van Nederland 1764-1846* (Amsterdam 1998).

Verwijzing naar Elswout of gerelateerd aan het onderwerp:

Alberts, L., 'Stadspark en buitenplaats' *Themanummer Wonen-TA/BK* (Amsterdam 1977).

Bertram, C., *Noord-Hollands Arcadia: ruim 400 Noord-Hollandse buitenplaatsen in tekeningen, prenten en kaarten uit de provincieatlas Noord-Holland* (Alphen aan den Rhijn 2005).

Craandijk, J., *Gids voor Haarlem en omstreken* (Haarlem 1890).

Freriks, K. *De bruid van Elswout*. Muggenreeks (Haarlem 1998).

Glaudemans, M., *Amsterdams Arcadia: de ontdekking van het achterland* (Nijmegen 2000).

Jaarboek Genootschap Amstelodanum 73 (1967).

Jacobsen Jensen, J.N., *Reizigers te Amsterdam: beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen voor 1850* (Amsterdam 1919).

Jong, J.A.B. de, *Holland in prent: 18^e eeuwse prenten van steden, dorpen, kastelen en buitenplaatsen* (Zaltbommel 1964).

Kloek, J.J., W. Mijnhardt, E. Koolhaas-Grosveld. *1800: blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

Laarse, Rob van der en Yme Kuiper ed., *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005).

Leth, H. de, M. Brouërius van Nidek. *Het zegenpralant Kennemerlant, verthoont in 100 heerelyke gezichten van deszelfs voornaemste lustplaetzen, adelyke huizen, dorp- en stede-gebouwen; beginnende met Kastrikum, vervolgende door 't Quartier van Heemskerk, Beverwyk, Velzen, Bloemendael, Haerlem, Overveen, Zantvoort, de Vogelesang, en eindigende met Berkenrode, Heemstede, Bennebroek en Hillegom / naer 't leven getekent en in 't koper gebragt door Hendrik de Leth, en kortelyk beschreven door Matthaeus Brouërius van Nidek.* (Amsterdam 1729-1732).

Loos, W., R.J.A. te Rijdt en M. van Heteren eds., *On country roads and fields: the depiction of 18th- and 19th-century landscape* (Amsterdam 1997).

Matthey, I., *Vincken moeten vincken locken: vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland* (Hilversum 2002).

Ool, Marcel van, *Het verlangen naar buiten. De Nederlandse geschiedenis van het buitenleven* (Amsterdam 2008).

Verhoeven, Gerrit, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum 2009).

Vrijland, C.W.D., *Geschiedenis van Bloemendaal en Aerdenhout : Duinlustpark, Bloemendaal-dorp, Overveen, Bentveld en Vogelensang* (Haarlem 1975).

Artikelen

Onderwerp: Elswout

'Flaneren over romantisch Elswout'. *Op lemen voeten: nieuwsbrief van Pied-à-Terre*, jrg. 31, nr. 4 (2009): 8-10.

Heimel, O. 'Eindelijk af'. *Esquire*. (December 2007). <http://elswout.blogspot.com/search?updated-min=2010-01-01T00%3A00%3A00-08%3A00&updated-max=2011-01-01T00%3A00%3A00-08%3A00&max-results=3>.

'Het Elswout'. *Op lemen voeten: nieuwsbrief van Pied-à-Terre*, jrg. 35 nr. 2 (2003): 10-11.

'Na 125 jaar nadert landhuis Elswout voltooiing'. *Bouwen aan monumenten. Tijdschrift over monumentenzorg, restauratie, beheer en behoud van cultureel erfgoed*. Jrg. 1. nr. 2 (2009): 8-13.

Post, W. 'Elswout in het landschappelijk binnenduin'. *Ons Bloemendaal*, Jrg. 33, nr. 3 (najaar 2009): 10 – 13.

Vries, Johan de. 'Elswout, Overbeek en Hartelust: de legendarische Borski-buitens (1765-1960)'. *Amstelodamum*, 89.3 (May-June 2002): 25-28.

Vrijland, C.W.D. 'Boerderij Elswout'. *Ons Bloemendaal*, jrg. 12, nr. 2 (1988): 8-11.

Vrijland, C.W.D. 'De zanderij van Elswout'. *Haerlem* (1953): 64-76.

Vrijland, C.W.D. 'Elswoud c.a. en de militairen sedert de Bataafsche Republiek'. *Haerlem* (1940): 118-131.

Vrijland, C.W.D. 'Elswout, grandeur en décadence'. *Jaarboek Haerlem* (2003): 125-139.

Vrijland, C.W.D. 'Elswout in beeld'. *Haerlem* (1963): 136-137.

Vrijland, C.W.D. 'Gevolgen van een vuurwerk op Elswout'. *Haerlem* (1961): 161-163.

Vrijland, C.W.D. 'Elswout op weg naar een aards paradijs?'. *Ons Bloemendaal*, jrg. 27, nr. 4 (2003).

Verwijzing naar Elswout of gerelateerd aan het onderwerp:

Albers, L. K. 'Follies, bizarre architectuur in Holland. Van houten kluizenaars en andere tuinsieraden op de landgoederen Beeckestijn, Velserbeek, Elswout en Frankendael'. *Holland. Historisch Tijdschrift*, jrg. 35, nr. 3 (2003): 230-236.

Grijzenhout, F. 'Een carrière in cultuur: Cornelis Seville Roos (1754-1820). *Holland. Historisch Tijdschrift*, jrg. 32, nr. ½ (2000): 59-75.

Scholten, F. 'The Larson family of statuary founders: seventeenth-century reproductive sculpture'. *Simiolus*, jrg.31 nr. ½ (2004-2005): 54 -89.

'Natuur in de achttiende eeuw', *Themanummer De Achttiende eeuw* (36:2004).

Vries, A., de. 'Aanwinsten Frans Halsmuseum'. *Jaarboek Haarlem* (1974): 297-299.

Collectie Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed

Boeken

Onderwerp: Elswout

Jong, E. *Externe audit Elswout* (2001).

Valenbreder-Everse, J. *Inventaris van het huisarchief Elswout (1500) 1635-1958*. (1982).

Verwijzing naar Elswout of gerelateerd aan het onderwerp

Lutgers, P.J. *Gezigten in de omstreken van Haarlem; naar de natuur geteekend en op steen gebragt*. (1837-1844).

Schellart, A.I.J.M. *Kastelen en landhuizen in Noord-Holland in oude ansichten* (1972).

Tromp, H.M.J. *Et in Arcadia ego: aspecten en achtergronden van de landschapsstijl in de tijd van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen 1730-1800* (2000).

Artikelen

Onderwerp: Elswout

Sluyter-Uyterhoeven, J. 'Goed nieuws: landgoed Elswout, Elswoutlaan'. *Oud Bloemendaal*, nr. 3 (1985): 3.

Vrijland, C.W.D. 'Elswout op weg naar een aards paradijs'. *Ons Bloemendaal*, jrg. 27, nr. 4 (2003): 6-11.

Verwijzing naar Elswout of gerelateerd aan het onderwerp

Tjan-Bakker, A. 'Follies in gemeente Bloemendaal'. *Ons Bloemendaal*, jrg. 19, nr. 4 (1995): 5-20.

Vries, A. de. 'Aanwinsten Frans Halsmuseum'. *Jaarboek Haarlem* (1974): 297-298.

Literatuur voor 'de tuinen van Elswout'

Bijhouwer, J.T.P., *Nederlandse tuinen en buitenplaatsen* (Amsterdam 1942).

de la Court van der Voort, Pieter, *Byzondere aenmerkingen over het aenleggen van prachtige en gemeene landhuizen, lusthoven, plantagien en aenklevende cieraden* (Amsterdam 1766).

Cremers, C.M., 'Our heritage: the Dutch garden, an introduction to its history', *Garden History* vol. 2, no. 1 (1973) 10-29.

Doedens, A. ed., *Het dagboek van Sir Matthew Decker* (Baarn 1987).

Groen, J. van der, *Den Nederlandschen hovenier, zijnde het eerste deel van het Vermakelyk landleven* (Amsterdam 1699).

Hellerstedt, Kahren Jones, *Gardens of earthly delight: sixteenth and seventeenth-century Netherlandish gardens* (Pittsburgh 1986).

Jong, Erik de, *Natuur en kunst: Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, 1650-1740* (Amsterdam 1993).

Jong, Erik de, *Aardse paradijzen: de tuin in de Nederlandse kunst* (Gent 1996).

Kluckert, Ehenfried, *Europese tuinkunst: van Oudheid tot heden* (Keulen 2000).

Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw. Symposium van de Werkgroep Achttiende Eeuw (Amsterdam 1985).

Ons Bloemendaal negentiende jaargang, nummer vier (1995).

Rohde, Michael, *Eduard Petzold – Weg und Werk eines deutschen Gartenkünstlers im 19. Jahrhundert* (Hannover 1998).

Smit, Josi, J.D. Zocher jr., *1791-1870: architect en tuinarchitect* (Rotterdam 2008).

Strien, Kees van, *Touring the Low Countries: accounts of British travellers, 1660-1720* (Amsterdam 1998).

Tuinkunst: Nederlands jaarboek voor de geschiedenis van tuin- en landschapsarchitectuur (Amsterdam 1996-1998).

Andere bronnen

Huisarchief Elswout, *Het Noord-Hollands Archief*, toegangsnummer 160.

Stadsarchief Amsterdam.

- Archief van de Firma Hope en co. met verwante archiefvormers. 735.
 - 2. Persoonlijke archivalia
 - 2.2 Borski
 - 2.2.2. Willem
 - 2874 Ingekomen brieven bij W. Borski te Elswoud van Braunberger en Co te Amsterdam
 - 2.2.4. Johanna J. van de Velde
 - 2877 Ingekomen brieven te Elswoud van zoon Willem in Aken
 - 2.6 J. Luden
 - 2.8 J.B. Stoop
- Archief van de familie Luden en aanverwante families.
- Archief van G.B. Salm en A. Salm GBzn
 - Bouwtekeningen uit 1890-1910

Nationaal Archief

- Archief Collectie Boreel
 - Inventaris van het archief van de familie Boreel, 1443-1931; Familie Pels, 1571-1862; Stichting Frankendaal, 1637-1877
 - 213. "Staatboek der Goederen", inventaris van de goederen van Jacob Boreel van Haersma en Anna Henrietta van Swinderen, 1764-1793 en z.d
 - Inventaris van het archief van de familie Boreel: 1e vervolg, 1608-1797
 - Engeland

Internet

Elswout-blog. <http://elswout.blogspot.com/2009/12/loenatik.html>

Vastgoed ontwikkelaar verantwoordelijk voor restauratie

Elswout.http://www.cobraspen.nl/vastgoedontwikkeling/landhuis_elswout/4/18

Projectsheets Elswout B-3. Staatsbosbeheer. 16 december 2006. 20 mei 2010, http://www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Zuid-Kennemerland/~/_media/Zuid-Kennemerland/Elswout_families.ashx

4. In de ban van Amsterdam

Erik van Kempen

Introductie

Het volgende thema staat centraal: 'Het Verlangen naar Buiten'. Dit essay zal zich richten op het rechtsgebied van Amsterdam buiten de stadsmuren. Aan de hand van enkele iconische sleutelstukken (als betekenisdrager), zal het Amsterdams Historisch Museum (AHM) in staat zijn ook deze interessante invalshoek binnen het thema van de tentoonstelling op te nemen.

De onderzoeksvraag is: "Hoe ontwikkelde zich de Amsterdamse jurisdictie (in het buitengebied) vanaf 1342 tot 1800, middels het ban- en vangrecht?" De focus van het onderzoek zal komen te liggen op de banpalen/limietpalen in het buitengebied van Amsterdam.

Waarom is het belangrijk het rechtsgebied te onderzoeken binnen het gekozen thema van het verlangen naar buiten? Omdat onder andere veel van het vermaak van de stadsbewoners, rijk en arm, zich verplaatste naar het buitengebied. Zo waren er kermissen en veel festiviteiten, maar ook de handel, herbergen, prostitutie etc. floreerden hier en hadden direct met elkaar te maken. De wet handhaven in het buitengebied was echter een doorn in het oog van het stedelijk bestuur.

Niet iedereen was welkom binnen de jurisdictie van Amsterdam. Strengere straffen, waaronder verbanning, konden het gevolg zijn. Het verlangen naar buiten werd voor sommigen dus het verlangen naar binnen, aangezien een banneling (*persona non grata*) niet langer welkom was binnen de desbetreffende jurisdictie. Excommunicatie betekende een ernstige beperking van de vrijheid van die persoon. De jurisdictie van Amsterdam in het buitengebied werd (symbolisch) uitgebeeld door de banpalen, het gebied waarbinnen het Amsterdamse recht mocht worden gesproken. Daarnaast stonden banpalen voor een culturele scheidslijn met consequenties voor onder andere handel (tolheffing), jacht, drankverkoop, prostitutie, smokkel, jurisdictie (vervolging, halsrecht) etc., maar ook voor de vestiging van 'lage' sociale klassen en beroepen in het buitengebied. Een antropologische benadering is dan ook te bekijken welke grenzen er werden overschreden bij het betreden en verlaten van de jurisdictie.

Elke uitbreiding van de jurisdictie gaf aanleiding tot het vervangen van de oude limietpalen, door grotere, hogere en fraaiere bewerkte exemplaren. Een gevolg daarvan is dat slechts enkele oude banpalen bewaard zijn gebleven (op hun oorspronkelijke plaats) en nog te bewonderen zijn.

Interpretatie

Amsterdamse Vrijheid 1342 - 1800

Op 9 december 1342 kreeg Amsterdam de grenzen van zijn 'vrijheid' of rechtsgebied voor het eerst zwart op wit in de Akte van Privilege van de Hollandse graaf Willem IV.¹⁷⁰ (Figuur 1 en 2). Willem IV was de eerste die Amsterdam het ban- en vangprivilege verleende. De vrijheid (jurisdictie) viel samen met de bebouwde kom en niet verder dan van de Oude- tot de Nieuwezijds Voorburgwal. De afbakening gold echter ook te water: 'in de haven ten halven stroom toe in 't IJ'.¹⁷¹ Ook werden vier stenen ter markering van de vrijheid van Amsterdam geplaatst: aan de oostzijde van de stad op de hoek van de Oudezijds-Voorburgwal en de Nieuwebrugsteeg; aan de noordzijde bij de Haarlemmersluis of Martelaarsgracht; aan de westzijde bij de voormalige Osjessluis op de kruising van de Kalverstraat en het spui en ten zuiden van de stad bij de opgang van de vroegere Grimnessesluis tegenover de Nes.¹⁷² De landerijen die grensden aan deze vrijheid werden bannen genoemd. Bij elk nieuw privilege breidde de Amsterdamse jurisdictie (vrijheid) zich uit en werden gedeelten van de bannen gepromoveerd tot stedelijke vrijheid. Zo groeide de Amsterdamse jurisdictie dus langzaam maar zeker.¹⁷³

Figuur 1. Akte van Privilege, 1342, Graaf Willem IV, Stadsarchief Amsterdam.

¹⁷⁰ Schreiner, 1991: 58

¹⁷¹ Emeis, 1983: 44

¹⁷² Brouwer, 1978: 68 ; Schreiner, 1991: 61

¹⁷³ Schreiner, 1978: 61

Figuur 2. Graaf Willem IV van Holland voor een legertent, 1345. Het Utrechts Archief.

Op 7 januari 1387 bevoorrechtte hertog Aelbrecht (Albrecht) van Beieren (Figuur 3) Amsterdam met een vergroting van haar Vrijheid (jurisdictie) met 100 gaarden (376 meter) rondom de stad.¹⁷⁴ (Figuur 4). De aanduiding hiervan gebeurde door scheidpalen, de eerste limietpalen/banpalen, die de letters C.G. droegen: Centrum Gaarden.¹⁷⁵ Deze palen verrezen onder meer op de Haarlemmerdijk, aan de Heilige- of Overtoomseweg, alsook op beide Amsteloevers, aan de Oetewalerweg (de tegenwoordige Linnaeusstraat) en op de Diemerdijk.¹⁷⁶ (Figuur 5).

Figuur 3. Aelbrecht (Albrecht) van Beieren (rechts). Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

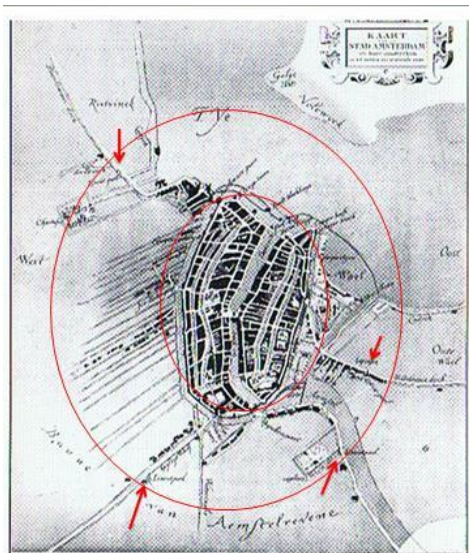
¹⁷⁴ Brouwer, 1978: 68 ; Schreiner, 1991: 61

¹⁷⁵ Emeis, 1983: 44 Centrum = honderd. 1 Gaarde = 1 Roede (Rijnlandse roede = 3,76 m).

¹⁷⁶ Schreiner, 1991: 61-62

Figuur 4. *Privilegie Albrecht van Beieren, 100 roedengrens, 7 januari 1387, Stadsarchief Amsterdam.*

Figuur 5. Kaart Amsterdam en omstreken, omstreeks 1560. Jacob van Deventer. Bijzondere Collecties UvA.¹⁷⁷

Het verbannen van mensen was aan de orde van de dag. In de meest uiteenlopende gevallen werd de stad verboden terrein en moest de banneling zijn heil buiten de Amsterdamse jurisdictie zoeken. Fraude, moord, diefstal, verkrachting, dobbelen, bedelen, overtreding van gilderegels, prostitutie, vloeken, op dit alles en nog veel meer kon verbanning volgen. De vierschaar (gerechtelijk bestuur) met als aanwezigen de schepenen, schout en verdachte, legde de verdachte verbanning op. Op de dag van de verbanning kreeg de banneling zijn eigen vrijgeleide mee: hij werd uitgeleid door een roededragende gerechtsdienaar. (Figuur 6). Als een teken van verbanning doemde de banpaal op in

¹⁷⁷ De Amsterdamse Vrijheid uit het privilege van 1342 is geïllustreerd door de binnenste rode cirkel, welke de stad omtrekt en de bebouwde kom betrof. De buitenste rode cirkel met de vier pijlen betreft de Amsterdamse jurisdictie en de locatie van de limietpalen uit het privilege van 1387. Zie ook bijlage 1.

het landschap. Stedelingen konden hem achteloos passeren, de banneling kon dat niet meer. Niet alleen de Amsterdamse schepenbank legde verbanningen op. Grof gezegd kreeg een stad voor haar eigen bannelingen de 'criminelen' van allerlei andere steden terug. Doordat elke stad haar eigen 'vrijheid' had, waren alle steden in feite vrijplaatsen, toevluchtsoorden voor elke balling die zich elders wilde vestigen. In geen van de verbannende Vrijheden nam de criminaliteit door verbanning af.¹⁷⁸

Figuur 6. Kleine en grote roede van justitie. Collectie Amsterdams Historisch Museum.

Tot laat in de zeventiende eeuw waren banpalen in Volewijck, aan de overzijde van het IJ, onbekend.¹⁷⁹ Behalve het personeel van het zeventiende eeuwse 'Tolhuis' was hier namelijk eeuwenlang geen levende en wel menige dode ziel te bespeuren. Hier bevond zich het Galgenveld, waar de lijken van terechtgestelden werden vertoond.

De Vrijheid was klein ('streckt niet verre') en buiten die Vrijheid werden goedkoop bier en wijn getapt en gesleten. Dit leidde tot vechtpartijen en andere 'onbetamelijkheden', maar bovendien tot niet-betaling van de stedelijke drankaccijns. 'Ende omdat uit deze oorzaak de dranken daar beter koop [goedkoper] zijn dan in onze stad Amsterdam, gaan vele jongmans en gezellen daar veel liever drinken dan in onze voornoemde stad.' (Figuur 7). Het vermaak in het buitengebied van Amsterdam vond vaak plaats in en om de herbergen. Buiten de nodige (accijnsvrije-) drank en dames van lichte zeden, werden hier ook buitenspelen als kattenmeppen, ganzentrekken en ringsteken georganiseerd. Bovendien vonden hier de kermis plaats, bier- en dansfeesten en werd er gedobbeld (gegokt), gehandeld en men kon er relatief 'vrij' spreken. In Ter Gouws, 'De Volksvermaken' uit 1871 worden veel voorbeelden beschreven van vertier in het Amsterdamse buitengebied.¹⁸⁰ Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de diverse sociale klassen.

¹⁷⁸ Schreiner, 1991: 57, 70-73, 76

¹⁷⁹ Emeis, 1983: 45

¹⁸⁰ Ter Gouw, 1871, http://www.dbnl.org/tekst/gouw002volk01_01/

Figuur 7. *Het Dronken Paar*, Jan Steen (1665), Rijksmuseum, Amsterdam.

De Vrijheid was en bleef tot 1488 beperkt tot 100 roeden, ofwel 376 meter. Wetschenders die uit de stad waren gebannen, vestigden zich vaak precies buiten die grens en bedreven daar ‘veel moedwils’. Kooplieden en andere passanten ‘gingen daar in vrees van hun lijf en leven’, wat voor een handelsstad als Amsterdam uiteraard een nadeel was.

Bij privilegie van Maximiliaan van Oostenrijk (Figuur 8) van 6 februari 1488 (Figuur 9) werd het ban- en vangrecht uitgebreid met 1000 roeden buiten de bestaande grens, zodat deze nu 1100 roeden (ongeveer 4,2 kilometer) besloeg. Bij deze gelegenheid plaatste men vier nieuwe palen voorzien van het Amsterdamse wapen, om de uiterste grens der ballingen aan te geven.¹⁸¹

Figuur 8. *Keizer Maximiliaan I*, Albrecht Dürer (1519), Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie.

¹⁸¹ Brouwer, 1978: 68

Figuur 9. *Privilegie Keizer Maximiliaan I, 1100 roedengrens, 6 februari 1488, Stadsarchief Amsterdam.*

Problemen met de heer van de oude bannen of ambachten van Amstelveen en Sloten waren toen niet meer te vermijden, gezien de overlappende jurisdicties met Amsterdam. Deze Reinoud van Brederode (Figuur 10) voerde een jarenlange strijd met Amsterdam omdat hij zich als ambachtsheer steeds meer bedreigd voelde door de groeiende Amsterdamse jurisdictie. De banpalen stonden immers al op zijn gebied.¹⁸²

Figuur 10. *Portret van Reinoud III van Brederode, Jan van Scorel (1545), Rijksmuseum Amsterdam.*

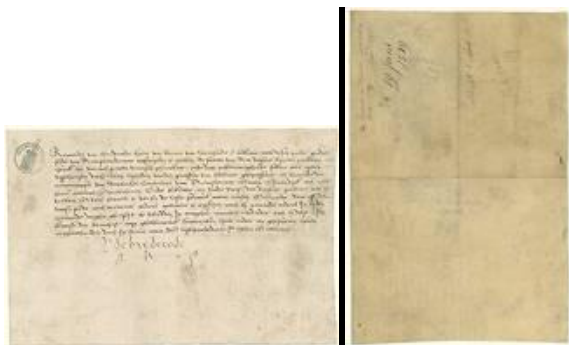
Hij besloot hoog spel te spelen met het 'heerschap' als inzet. Hij daagde Amsterdam voor zijn gerecht in Amstelveen en dreigde zijn galg en rad op zijn eigen grondgebied vlak voor de Byndwijkerpoort (nu Kalverstraat/Spui) te plaatsen. Daarbij eiste hij dat de Regulierspoort voor hem altijd open zou blijven zodat hij dag en nacht met groot gevolg de stad in zou kunnen. Ondanks deze hoge inzet zou Reinoud dit spel niet winnen. Waarschijnlijk heeft hij zelfs letterlijk verloren.¹⁸³ Hierbij hadden de Amsterdamse regenten gebruik gemaakt van zijn geneigdheid tot 'dronkeschap ende spelen'.

Het verhaal wil dat hij op een dag verbleef in een herberg aan de Dam. Aangezien de Amsterdamse regering wist dat hij een verwoed gokker was, stuurde zij een aantal doorgewinterde dobbelaars naar de herberg. Al snel was Reinoud niet alleen dronken, maar ook al zijn geld kwijt. Op

¹⁸² Schreiner, 1991: 62 ; Emeis, 1983: 46

¹⁸³ Schreiner, 1991: 62 ; http://www.beleven.org/sagen/amstelveen/info/de_banpalen_en_de_dobbelaar.html
Bron: Geschreven door de redactie van de Volksverhalen Almanak aan de hand van "Amstelveen, acht eeuwen geschiedenis" door Mr. J.W. Groesbeek, 1966.

dat moment kwam een van de burgemeesters binnen die een grote som geld voor hem neerlegde en hem verleide zijn landerijen in te zetten. Na het onfortuinlijk rollen van de dobbelstenen ondertekende Reinoud een akte waarin hij de ambachtsheerlijkheden Amstelveen, Sloten, Sloterdijk en Osdorp (Oistdorp) voor 3000 Karolusguldens aan Amsterdam verkoopt. Hoewel het verhaal van de toedracht omstreden is, is de akte van deze verkoop bewaard gebleven. (Figuur 11). Zeker is dus dat Amsterdam vanaf 19 juni 1529 de landerijen waarover haar vrijheid zich uitstreckte, in haar bezit had.¹⁸⁴

Figuur 11. Kwitantie verkoop ambachten Reinoud van Brederode, 19 juni 1529, Stadsarchief Amsterdam.

Bij privilege van keizer Karel V van 1539 kwamen opnieuw de meestal zeer primitieve kroegen en herbergen in het buitengebied ter sprake, die zeer goede zaken deden. 'Vele personen, medepoorters alsook vreemde en uitheemse luiden van diverse soorten, bevinden zich dagelijks in de herbergen ende andere plaatsen buiten de stad en haar Vrijheid, die zeer klein is, om daar te drinken ende [met vrouwen van lichte zede] goede sier te maken. In die herbergen en plaatsen gebeuren vele doodslagen, vechtpartijen ende kwade feiten. Daar verblijven soms ook ballingen van Amsterdam, Lutheranen, Herdopers, licht gezelschap en ook andere kwade luiden, die conventikel [buitenkerkelijke godsdiensttoefening] houden en de stad Amsterdam kwaad zouden kunnen doen'.¹⁸⁵ (Figuur 12 en 13).

¹⁸⁴ Schreiner, 1991: 62-64

¹⁸⁵ Emeis, 1983: 47

Figuur 12. *In eene herberg waar eenige boeren vechten*, A. van Ostade (1673), Depot AHM.

Figuur 13. *Feestende boeren in een herberg*, A. van Ostade (1673), Depot AHM.

De bangrens van 1100 roeden uit 1488 belette deze voornoemde lieden echter niet, bij 'nacht en ontij' zo dicht mogelijk buiten de stad samenkomsten te houden. Dit gebeurde vaak in de herbergen binnen de bangrens. Amsterdam vroeg daarom verruiming van de bangrens aan tot 3 mijl (22 km), dus tot halverwege Haarlem – Zandvoort, tot Wormerveer, tot Hilversum en tot ver voorbij Purmerend. Keizer Karel vond dat echter teveel gevraagd.¹⁸⁶

Op 6 februari 1544 besloot keizer Karel V (Figuur 14) dat de bangrens (vrijheid, jurisdictie) verlegd zou worden tot een mijl (ook banmijl genoemd, ongeveer 7,5 kilometer), in 'ronde van onser Stede van Amstelredamme; Beginnende de selve mijle van of aen die uysterse vesten der voornoemde Stede daerinne vervangende ofte begrijpende de voorsz. Elfhondet Roeden'.¹⁸⁷ (Figuur 15).

¹⁸⁶ Emeis, 1983: 47

¹⁸⁷ Brouwer, 1978: 68 ; Schreiner, 1991: 64

Figuur 14. *Portret van keizer Karel V*, Jan Cornelisz. Vermeyen (ca. 1530), Rijksmuseum Amsterdam.

Figuur 15. *Privilegie keizer Karel V, banmijl Amsterdam*, 6 februari 1544, Stadsarchief Amsterdam.

Deze forse uitbreiding was aanleiding voor het laten maken van zes nieuwe banpalen: groter, hoger en imposanter dan de oude limietpalen.¹⁸⁸ In 1559 werden deze zes obeliskvormige stenen banpalen aan de belangrijkste uitvalswegen als grensmarkeringen van de Amsterdamse jurisdictie geplaatst. Een kwam er te staan aan de Amsteldijk bij 'Kostverloren', een bij het kleine Loopveld aan de Amsterdamseweg te Amstelveen. De derde stond ten oosten van de kerk in Sloten, aan de bedevaartroute naar Amsterdam, de vierde aan de Spaarndammerdijk ten westen van het dorp Sloterdijk en de vijfde bij de Diemerdammersluis. De zesde banpaal werd ten zuiden van Landsmeer aan de Landweg gezet.¹⁸⁹

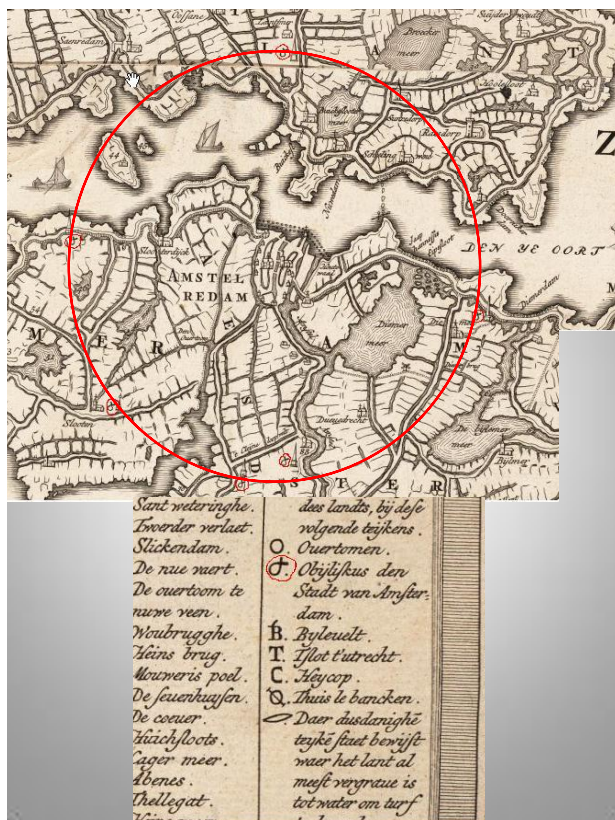
Waar binnen dit afgepaalde gebied de Amsterdamse schout of zijn gerechtsdienaren verschenen, daar verscheen de stad, zo stelt Van Dooren.¹⁹⁰ Maar ook zonder hun persoonlijk optreden werd de rechtsorde van de stad door banpalen zelf aangegeven. De banpalen (en hun locaties) en de cirkels die ze omschreven rondom de stad zijn zichtbaar op de kaarten in Figuur 16, 17. Er was buiten de tolhuizen (veelal dichtbij de banpalen in de buurt) geen duidelijke grens, geen douanepost, niets dat ter afscheiding was opgericht. Slechts de tekens in het open veld, die door iedereen werden begrepen.¹⁹¹

¹⁸⁸ Schreiner, 1991: 64, 69 ; Brouwer, 1978: 68-69

¹⁸⁹ Glaudemans, 2000: 50 ; Emeis, 1983: 48 ; Brouwer, 1978: 69 ; Schreiner, 1991: 64, 69

¹⁹⁰ Schreiner, 1991: 62; Glaudemans, 2000: 50

¹⁹¹ Glaudemans, 2000:51-52 ; Schreiner, 1991: 69

Figuur 16. Detail Vernieuwde kaar Noord-Holland en West-Friesland, Jan van Jagen (1778). De zes banpalen trekken een cirkel om de stad.¹⁹²

Figuur 17. Detail Vernieuwde kaar Noord-Holland en West-Friesland, Jan van Jagen (1778). De cirkels, van binnen naar buiten, representeren de Vrijheid van Amsterdam in respectievelijk 1342, 1387 en 1544.

¹⁹² <http://www.waterlandsarchief.nl> ; <http://www.beeldbank-nh.nl>

De sokkel van elke paal droeg (vanaf 1488, toen de centrum gaarde in onbruik raakte) een wat dat betreft bijna overbodig opschrift: 'Terminus proscriptiois / Uysterse palen der Ballingen'.¹⁹³ Terminus betekent grensmaal en proscriptio, vogelvrijverklaring.¹⁹⁴ In geval van verbanning begon hier het gebied waar men geen vrije toegang meer had, het rechtsgebied van de stad waaruit men verbannen was. Stedelingen konden die grens achteloos passeren, de banneling niet meer.¹⁹⁵

In 1609 werden de banpalen aan de Amsterdamseweg te Amstelveen en de Amsteldijk verplaatst. Dit gebeurde naar aanleiding van een stadsuitbreiding waardoor ook het bangebied verruimd werd.¹⁹⁶

Amsterdam kon in de zeventiende eeuw niet alleen buiten de stad, buiten de Vrijheid of buiten de banmijl bannen. In 1684 konden de Hollandse autoriteiten opgelucht ademhalen. In de Statenvergadering van Holland en West-Friesland opperden de Amsterdamse gedeputeerden de mogelijkheid van opzending van misdadigers naar Suriname. Het voorstel, geldig voor heel Holland, werd aangenomen.¹⁹⁷

Door veranderingen van het Nederlandse rechtstelsel aan het begin van de negentiende eeuw raakte de werking van de banpalen in onbruik. Tot op de dag van vandaag zijn enkele exemplaren bewaard gebleven, die nu deel uitmaken van het historische stadslandschap. Dat men de 'taal' van deze tekens niet langer verstaat en de waarde van deze palen onderschat, blijkt naast vernietiging, het zoekraken en de verwaarlozing van de resterende banpalen, onder andere uit het feit dat men een ets van Rembrandt van Rijn uit 1650 (Figuur 18) lange tijd als een fantasielandschap heeft beschouwd, omdat men niet bekend was met de betekenis van de stenen obelisk. Op de ets is de banpaal aan de Spaarndammerdijk afgebeeld, hetgeen door Frits Lugt ontdekt is.¹⁹⁸

¹⁹³ Brouwer, 1978: 70 ; Glaudemans, 2000: 52

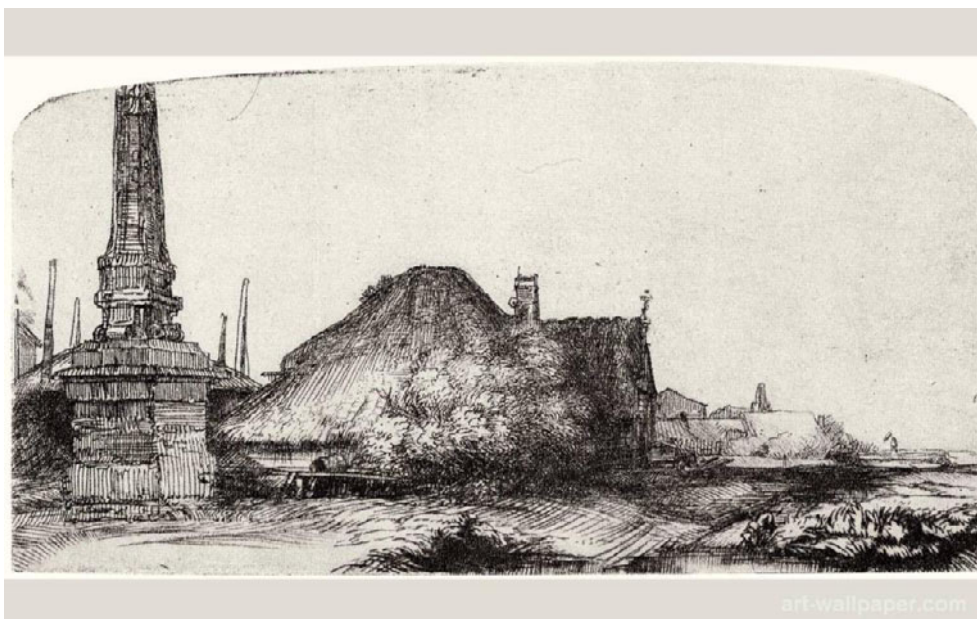
¹⁹⁴ Emies, 1983: 48 ; Brouwer, 1978: 70 ; Glaudemans, 2000: 52

¹⁹⁵ Schreiner, 1991: 73

¹⁹⁶ Brouwer, 1978: 69

¹⁹⁷ Emies, 1983: 48

¹⁹⁸ Schreiner, 1991: 65, 69 ; Glaudemans, 2000: 52

Figuur 18. *Landschap met banpaal*, Rembrandt van Rijn (1650), Gemeentearchief Amsterdam.

Van de zes banpalen (Figuur 16, 17) zijn er nog vier over: de palen aan de Amsteldijk ten zuiden van de Kalfjeslaan (Figuur 19) en de Amsterdamseweg bij de Braak in Amstelveen (Figuur 20) zijn in 1625 vernieuwd maar zijn op dezelfde locatie zijn blijven staan (als in 1609). De banpaal te Sloten (Figuur 21) moest vanwege zijn slechte staat in 1794 wel vervangen worden, helaas door een soberder exemplaar, maar heeft eveneens zijn plek nooit verlaten. Hij is nu ingebouwd tussen de huizen Sloterweg 1204 en 1208 in het dorp Sloten.

Figuur 19. Banpaal Amsteldijk. Opschrift: 'Terminus proscriptiois / Uysterse palen der Ballingen'. 1625. Bron: Eigen collectie.

Figuur 20. Banpaal Amsterdamse weg. Opschrift: 'Terminus proscriptiois / Uysterse palen der Ballingen'. 1625. Bron: Eigen collectie.

Figuur 21. Banpaal Sloten. Opschrift: 'Terminus proscriptiois / Uysterse palen der Ballingen'. 1794. Bron: Eigen collectie.

De vierde banpaal die, voorzien van het jaartal 1624, aan de Spaarwouderweg (op de Spaarndammerdijk) onder Halfweg stond (Figuur 22), belandde in een gemeentelijke opslagplaats, werd 'herontdekt' in 1954 en vervolgens in een tuin naast het Tropeninstituut geplaatst. Van 1976 tot 2006 heeft de banpaal in het Amsterdamse Oosterpark gestaan. Let wel, dit is het bovenste deel van dé banpaal van Rembrandts ets uit 1650 (Figuur 18), hetgeen zoals gezegd ontdekt is door Frits Lugt. In 2006 is 'de obelisk van Rembrandt' weer op ongeveer dezelfde locatie teruggeplaatst: het Geuzenbos op de Spaarndammerdijk, waar Rembrandt regelmatig lange wandelingen maakte met zijn tekenblok onder de arm.

Figuur 22. Banpaal Geuzenbos: Spaarndammerdijk. 1624. Bron: Eigen collectie.

In het Oosterpark te Amsterdam bevinden zich eveneens twee limietpalen uit 1838, waarvan minstens één op de hoek van Ringdijk en Middenweg de grens tussen Watergraafsmeer en Amsterdam aangaf. De functie als banpalen was al reeds verdwenen, maar ze gaven nog wel de Amsterdamse jurisdictie weer.¹⁹⁹ De andere palen zijn in 1867 gesloopt en moeten als verloren beschouwd worden.²⁰⁰

De banpalen hebben verschillende kunstenaars geïnspireerd tot het maken van etsen, schilderijen en tekeningen. Zo is Rembrandts ets uit 1650 van de banpaal op de Spaarndammerdijk al genoemd. (Figuur 18). Dezelfde paal is in 1839 getekend door Hendrik ten Cate (1803-1856). Abraham de Haen (1707-1748) en Jan Punt (1711-1779) tekenden in 1736 de mijlpaal die aan de Amsteldijk (Figuur 19) nabij de buitenplaats Tulpenburg bij Ouderkerk aan de Amstel stond. (Figuur 23).

¹⁹⁹ Schreiner, 1991: 64-69

²⁰⁰ Brouwer, 1978: 70

Figuur 23. Gravure Banpaal en het huis Tulpenburg (Amsteldijk), A. de Haen en J. Punt, 1736, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage en depot AHM.

Representatie

Het thema: “Het verlangen naar buiten”, met als invalshoek de Amsterdamse jurisdictie, is van groot belang voor de tentoonstelling binnen het AHM. De betekenis van de banpalen en de herbergen past onmiskenbaar binnen de stadshistorie. Gezien het functieverlies van de banpalen sinds de negentiende eeuw, is het zaak deze tastbare overblijfselen uit een bewogen verleden als ‘lieux des memoire’, als het ware terug te geven aan Amsterdam zodat men deze niet (nogmaals) zal vergeten.

Het buitengebied van Amsterdam, met haar herbergen, was duidelijk een plek voor vermaak, een plaats waar men relatief vrij was binnen de Vrijheid van Amsterdam. Maar men wist ook goed wat er op het spel stond, mocht men zich misdragen. Het galgenveld aan de overzijde van het IJ en de banpalen die in een cirkel om de stad aan de belangrijkste toegangs- en vaarwegen naar Amsterdam stonden, maakten dit meer dan duidelijk. Verbanning was een relatief ernstige strafmaat. De banneling waagde zich, net als andere ongewenste lieden, met gevaar voor eigen leven nogal eens binnen de Amsterdamse Vrijheid en verdween in de illegaliteit. Het verlangen naar buiten werd voor sommigen dus ook het verlangen naar binnen.

Bovendien overschreed men bij het verlaten van de stad Amsterdam ook een sociale en culturele scheidslijn. Het leven in het buitengebied was beduidend anders in vergelijking met het stadsleven. De lagere beroepen en sociale klassen vestigden zich vaak in het buitengebied. Het buitengebied was echter niet per definitie een plaats vol onrust en gevaar. Drank, vrouwen, gokken, kermissen, festiviteiten en ander vertier was voor alle rangen en standen van groot belang om te ontspannen (denk aan het verhaal van Reinoud van Brederode, een verwoed dobbelaar en drinker).

Verspeelde men echter het recht op het verlangen naar buiten, binnen de Vrijheid van Amsterdam, dan werden straffen als verbanning opgelegd, welke het leven ernstig negatief beïnvloedde. De banpalen stonden symbool voor de Amsterdamse jurisdictie.

Presentatie

Binnen het thema van de tentoonstelling zal de Amsterdamse Vrijheid (jurisdictie) weergegeven kunnen worden middels (het verhaal van) de banpalen.

Allereerst is het belangrijk de bezoeker van het AHM attent te maken op het bestaan, de geschiedenis en de aanwezigheid van banpalen in de directe omgeving, met een enorme cultuurhistorische waarde. Dit zou op een aantal manieren vormgegeven kunnen worden.

Zo zou men kunnen denken aan het tentoonstellen van één van de beschreven banpalen daterend 1838 uit het Oosterpark, of een replica hiervan. Specifiek deze twee palen hebben hun oorspronkelijke functie en plaats al eeuwenlang verloren. Het tastbare element binnen de tentoonstelling zal de bezoeker aanspreken zonder de banpaal uit zijn context te halen (deze zijn ze immers al eeuwen kwijt).

Ook is het verleden en het heden samenbrengen binnen een dergelijke tentoonstelling belangrijk. Een virtuele routing van en langs de banpalen, de groei van de jurisdictie middels de DRO groeikaart en (uitvergroete) foto's van de banpalen nu en etsen/tekeningen van 'toen' zullen de aandacht van de bezoekers trekken.

Een andere interessante mogelijkheid voor het AHM is de tentoonstelling buiten haar muren te trekken, middels een daadwerkelijke routing langs de overgebleven banpalen. Vier van de zes bestaan immers nog en staan nagenoeg op dezelfde plaats. De twee verdwenen banpalen zouden (al dan niet tijdelijk) vervangen kunnen worden door de twee latere banpalen uit de negentiende eeuw, welke in de huidige opstelling binnen het Oosterpark weinig te bieden hebben. Ze 'in situ' en 'in context' plaatsen zou de routing compleet maken, de authenticiteit beter benaderen en bovendien de twee nieuwere banpalen weer betekenis geven.

Middels informatiepanelen zou verdere informatie gegeven kunnen worden over de functie van de banpalen, met hun locaties. Wanneer men meer wil weten over het onderwerp moet daar uiteraard de gelegenheid toe zijn, vandaar de panelen.

Een chronologische presentatie van de groei van de Amsterdamse Vrijheid middels het 'banpalen verhaal' is aan te raden.

Korte opsomming van mogelijk presentatiemateriaal ter ondersteuning van het verhaal om de banpalen:

- Tentoonstelling banpaal of replica;

- Virtuele routing banpalen en daadwerkelijke routing buiten de muren AHM;
- Groei Amsterdamse vrijheid middels plaatsing banpalen weergegeven in de DRO-groeikaart;
- Foto's (uitvergroot) van de banpalen nu;
- Tentoonstelling roeden van justitie;
- Tentoonstelling portretten (met name Reinoud van Brederode);
- Tentoonstelling kaartenmateriaal (met cirkels banpalen);
- Tentoonstelling etsen/tekeningen (zoals Rembrandts Obelisk);
- Tentoonstelling Akten van Privilege (1342, 1387, 1488, 1544);
- Informatiepanelen.

Aanbeveling: Diepgaand onderzoek naar herbergen in het buitengebied tussen 1342 en 1800. Veel van het vertier van de Amsterdamse burgers vond immers plaats in de herbergen om de stad, binnen de Amsterdamse jurisdictie. Het thema herbergen is onmisbaar voor een tentoonstelling over Amsterdam met het thema: "Het verlangen naar buiten".

Bibliografie – *In de ban van Amsterdam*

Brouwer, T. 1978. *Grenspalen in Nederland*. De Walburg Pers, Zutphen

Emeis, M.G. jr. 1983. *Amsterdam buiten de grachten*. Amsterdam.

Glaudemans, M. 2000. *Amsterdams Arcadia*. Nijmegen: Sun. P. 51.

Gouw, Ter J. (Jan). 1871. *De volksvermaken*. Erven F. Bohn, Haarlem 1871

Schreiner, A., H. Bouwmeester en A. van Dooren, *In de ban van het recht*. Amsterdam 1991.

Instanties

- Beeldbank Amsterdam (ets Rembrandt etc.) - <http://beeldbank.amsterdam.nl/>
- Stadsarchief Amsterdam/Gemeentearchief Amsterdam: <http://stadsarchief.amsterdam.nl/> en www.gemeentearchief.amsterdam.nl
- Archief Rijksmuseum - <http://www.rijksmuseum.nl/>
- Gemeente Amsterdam: Bureau Monumenten en Archeologie
- Collectie tekeningen en prenten van het AHM - collectie.ahm.nl
- Universiteitsbibliotheek Amsterdam
- Bijzonder Collecties UvA - <http://www.uba.uva.nl/bbc/>
- Waterlands Archief: Centrum voor Regionaal historisch onderzoek. (Kaart Jan van Jagen, 1778). - <http://www.waterlandsarchief.nl/>

Overige Websites

<http://www.dbnl.org/tekst/gouw002volk01_01/> 05-06-2010 (Ter Gouws, 'De Volksvermaken')

<http://www.beleven.org/sagen/amstelveen/info/de_banpalen_en_de_dobbelaar.html> 03-05-2010 (Reinoud van Brederode)

<<http://www.beeldbank-nh.nl/component/provider/task/detail?identifier=waterland%3Acol1%3Adat138>> 03-05-2010 (Kaart banpalen 1778, Jan van Jagen; weergave 1550)

<http://www.waterlandsarchief.nl/index.php?option=com_memorix&Itemid=133&task=topview&seachplugin=category&category=1.6%20Gemeente/Bestuur/Overheid&CollectionID=1&RecordID=138&PhotoID=KA00170> (Kaart banpalen 1778, Jan van Jagen; weergave 1550)

5. Frankendael

Een buiten binnen

David van Zeggeren

Introductie

Langs de Middenweg in de Watergraafsmeer bevindt zich de statige buitenplaats Frankendael. De aanblik van het huis met de fontein, de poort en de grote tuin verraden al iets van de rijke historie van de plek en de verschillende fasen die het heeft doorlopen. Ooit bevond Frankendael zich in het buitengebied van Amsterdam. Tegenwoordig wordt de plek omgeven door stadswijken en Park Frankendael, vernoemd naar de buitenplaats. Toch was de Watergraafsmeer ooit bedoeld als buitengebied.

Hoeveel mensen beseffen dat op de plek waar nu rijtjeshuizen en winkelstraten zijn, ooit een lustoord heeft gelegen? Hoeveel bewoners van de Watergraafsmeer weten dat de grond onder hun voeten zo'n rijke historie kent? Waarschijnlijk niet veel. Maar is dat zo vreemd? Alles wat resteert van die historie beperkt zich tot straatnamen, het stratenpatroon en die ene buitenplaats. Uit de periode dat de Watergraafsmeer nog een meer was is nog minder overgebleven. Alles wat rest is de herinnering en de subtiele details in het landschap.

Het verhaal van de Watergraafsmeer is te waardevol om vergeten te worden. Het vertelt ons over de geschiedenis van het landschap, van moeras tot meer, van lustoord tot stadswijk. En het vertelt ons ook iets over de drang naar buiten. De oerinstincten van de stadsbewoner die, sinds het uitzicht uit het raam werd versperd door de gevel van de buurman, zich geneigd voelt naar buiten te gaan. Zonder achterland geen stad, plachten planologen te zeggen, en dan doelen zij op de functies die het achterland voor de stad vervult: landbouw, drinkwater, infrastructuur, afvalverwerking. De belangrijkste factor wordt daarbij vaak als laatste genoemd: de noodzaak die stad uit te gaan, voor vermaak, rust en reflectie op het drukke stadsleven.

De Watergraafsmeer illustreert deze trend op meerdere punten en op meerdere momenten in de geschiedenis. Het vormde een lustoord in de 17de en 18de eeuw, een plek waar de gegoede burgerij van Amsterdam haar toevlucht zocht in rijke buitenplaatsen met illustere namen als Meergenoegen, Vrijheit Blijheit en Laanzigt. In de 19de eeuw was het een plek waar men recreatie vond in thee- en pleziertuinen. De vroeger zo elitaire buitenplaatsen waren plekken voor volks vertier geworden. De 20ste eeuw kenmerkte zich door grote stadsuitbreidingen, waarbij het gebied werd opgeslokt door de stad; buiten werd binnen. Maar ook nu nog is de Watergraafsmeer voor stadsbewoners, zij het op een andere manier, een plek om 'naar buiten' te gaan. Stedenbouwers hebben ertoe besloten het groen naar binnen te halen in de vorm van parken, bosschages en daktuinen. De afgelopen 10 jaar is gebleken dat wij dat 'buiten, binnen' extra zijn gaan waarderen.²⁰¹

Frankendael is het 'laatste huis in de Meer'. Het illustreert de historie van de Watergraafsmeer en het buitenleven aan de hand van haar eigen rijke geschiedenis. De verschillende functies die de

²⁰¹ Gadet (2009)

buitenplaats door de eeuwen vervulde, hierna uitgebreid besproken, maken van haar het symbool van de buitencultuur van Amsterdam. De fysieke aanwezigheid en haar huidige functie als openbare plek bepalen Frankendael als een waardevolle *lieu de memoire*, een tastbaar overblijfsel van een bewogen verleden.

Interpretatie

Binnen de geschiedenis van buitenplaats Frankendael kunnen twee centrale thema's worden onderscheiden die betrekking hebben op de drang naar buiten en het gebruik van het achterland door de stad. Ten eerste is er de periode vanaf de eerste drooglegging van de Watergraafsmeer, waarna de elite de polder claimt en er buitenplaatsen sticht. Van 1628 tot 1835 zal De Meer een lustoord zijn voor de bovenste laag van de bevolking. Daarna is er de periode van de plezier- en theetuinen, van 1835 tot 1866. Hier speelt de rol van de gewone man en zijn drang naar buiten een grote rol.

Deze twee periodes in de geschiedenis van Frankendael en de Watergraafsmeer worden omvat door een lange historie. Zonder de voorgeschiedenis van het gebied en de aanloop naar de drooglegging en de fasen na het sluiten van de theetuinen kan Frankendael niet worden begrepen. Daarom zal ik in dit hoofdstuk ook kort ingaan op de periodes vóór 1628 en ná 1866. Ik zal de volgende indeling hanteren:

1. Voor de drooglegging (vóór 1628)
2. Lustoord voor de elite (1628 tot 1834)
3. Buiten voor iedereen (1835 tot 1866)
4. Van tuinbouwschool tot stadspark (1867 tot nu)

1. Voor de drooglegging

Om de drooglegging van de Watergraafsmeer in context te plaatsen moet de situatie van de eeuwen daarvoor worden geschetst. Deze geschiedenis begint eigenlijk bij het Oer-IJ, de voorloper van het huidige IJ. Rond 80.000 v. Chr. ligt de kustlijn van Noordzee veel verder westwaarts dan nu. Ook het zeeniveau ligt veel lager. Rond 10.000 stijgt de zeespiegel en overstroomt een groot gedeelte van 'Nederland'. De kustlijn, die nu nog vooral bestaat uit rijen zandbanken, schuift op naar de huidige lijn en er ontstaan waddenkreken landinwaarts.²⁰²

²⁰² Haartsen (2001), 53

Als de stijging van het water stopt worden de zandbanken duinen. Aan de binnenzijde van deze duinenrij ontstaat een lagune, een grote waterpartij die eeuwen later het IJsselmeer zal vormen. Door de afsluiting van de zoute Noordzee wordt de lagune zoet en ontstaat er begroeiing rondom. Er vormt zich een cyclus van afstervende en aangroeiende (water)planten, waardoor veenvorming ontstaat. Dit veenmoeras wordt afgewisseld met kreken en meertjes. Het Oer-IJ is door de eeuwen heen een flink stuk geslonken en heeft zich ontwikkeld tot een veenkreek, het IJ. Ook de Amstel is een veenkreek.²⁰³

Een nieuwe stijging van de zeespiegel leidt tot de intrede van zout water. Het Almere, een klein binnenmeer, groeit uit tot een heuse binnenzee, de Zuiderzee. Het IJ wordt hierdoor zee-inham. De zee vormt langs het IJ en de Amstel kleibanken. De eerste Amsterdammers vestigen zich op zo'n kleibank, rond de monding van de Amstel in het IJ. Er worden dijken gebouwd om zich te beschermen tegen het wilde IJ en er komt een dam in de Amstel. Rond deze dam, dé Dam, vormt zich een dorp en later een stad.

Om het terrein rondom de gestaag groeiende stad te kunnen gebruiken wordt het moeras stelselmatig ontgonnen. Hierdoor ontstaat een systeem van sloten, een landverkaveling op basis waarvan een groot deel van de stad, en de Jordaan specifiek, is ingericht. Percelen hebben hun ontginningsbasis bij een weg of kreek, zoals de Amstel.²⁰⁴ Hierlangs staan boerderijen en huizen. Maar de ontginningen brengen ook nadelen met zich mee. Het veen klinkt langzaam in en de bodem daalt. De dijken rondom het IJ worden hierdoor erg kwetsbaar en zij breken dan ook verschillende malen door. Deze dijkdoorbraken zorgen uiteindelijk voor de vorming van binnendijkse meren als het Buikslotermeer en Diemer- of Watergraafsmeer. Ook het op het grote schaal opbaggeren van veen voor turf zorgt voor het ontstaan van meren.

2. *Lustoord voor de elite*

Het Watergraafsmeer was in die eerste eeuwen, vanaf de stichting van Amsterdam rond 1275, op veel momenten van groot belang. Door haar omvang was het meer een natuurlijke barrière voor vijanden die de stad vanuit het oosten wilden aanvallen. Door de grote diepte van het meer kon Amsterdam er bovendien oorlogsschepen stationeren.²⁰⁵ Een slag bij de Diemerzeedijk en het Watergraafsmeer in 1573, tijdens de Tachtigjarige oorlog, is bijvoorbeeld goed gedocumenteerd. Amsterdam was in die tijd bondgenoot van de Spanjaarden en vocht een hevige strijd uit met Diederik Sonoy, leider van de Watergeuzen. Deze veroverde de Diemerzeedijk, de belangrijkste

²⁰³ Beenakker (1997), 21

²⁰⁴ Haartsen (2001), 61

²⁰⁵ Hendriksen (1998), 14

toegangsweg tot de stad, maar op het Watergraafsmeer was Sonoy minder gelukkig. Er is daar hevig gevochten, maar Amsterdam wist de macht in handen te houden.²⁰⁶ De Watergeuzen dropen af.

De slag op de Diemerzeedijk in 1573. Naar een tekening van W. Baudartius uit 1613.

Het meer was echter ook een gevaar voor de stad. Door haar oppervlakte en de slechte weersomstandigheden was het water vaak onstuimig. Zo omschrijft de schrijver Hendrik Laurensz. Spiegel 'het bruisen van de Diemerzee' en het meer als een 'land vretende waterwolf'. Het breidde zich voortdurend uit en vormde een bedreiging voor Amsterdam.²⁰⁷ Al in 1559 ontstonden er plannen om de Watergraafsmeer droog te leggen. De plannen bleven echter liggen tot 1622. In de tussentijd was veel ervaring op het gebied van droogleggen opgedaan bij projecten rondom de Beemster (1612), de Purmer (1622) en de Wormer (1625). Men wist ongeveer wat te doen.

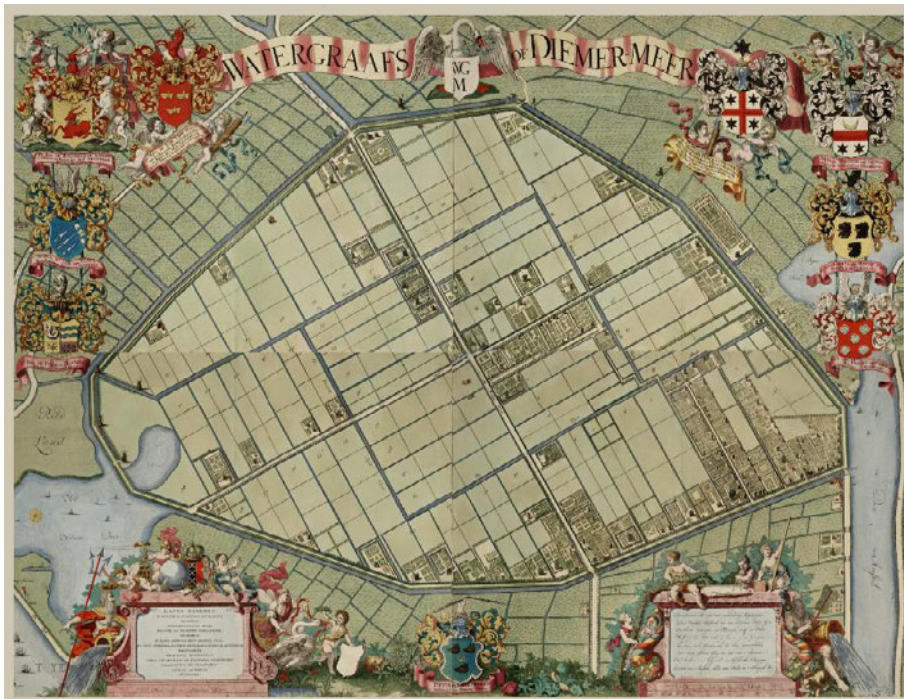
Het privé plan van 1622 van advocaat Cornelis Davelaar voor de drooglegging maakte veel los bij het stadsbestuur, die eerdere voorstellen naast zich neer had gelegd. Dat wilde de touwtjes zelf in handen houden en besloot in 1624 een voorstel voor uitvoer in te dienen bij de Staten van Holland en West-Friesland. Deze twijfelden over het geven van de toestemming, omdat de drooglegging van het meer geen makkelijke operatie zou zijn. Ten eerste was het meer bijna 20 meter diep en zou het relatief veel geld kosten om een klein oppervlakte in te polderen. Daarnaast zorgde het Nieuwe Diep²⁰⁸ ervoor dat er een noodzaak ontstond een zeer stevige, en dus dure dijk te bouwen om overstromingsgevaar te voorkomen. Ondanks deze bezwaren gingen de Staten uiteindelijk in 1628 akkoord met het voorstel van Amsterdam: de inpoldering van de Watergraafsmeer werd een feit.

²⁰⁶ Kruizinga (1992), 10

²⁰⁷ Hendriksen (1998), 15

²⁰⁸ Het Nieuwe Diep is ontstaan bij een doorbraak van de Diemerzeedijk in 1452. Door de diepte van het water kon een harde wind zorgen voor een zeer onstuimig weer. Het Nieuwe Diep bestaat vandaag de dag nog en wordt ingesloten door het Flevopark en de Merwedekanaaldijk, en doorsneden door het Amsterdam-Rijnkanaal.

De drooglegging van de Watergraafsmeer kostte een kapitaal. De welvaart van de Gouden Eeuw in Amsterdam was dermate groot, dat gezocht werd naar nieuwe wegen om kapitaal te beleggen.²⁰⁹ Al bij het maken van de eerste plannen beseftte de rijke elite dat de plek mogelijkheden bood een 'buiten' te hebben, een *pied-a-terre* buiten de stad om zich even af te zonderen van de stadse drukte. Langs de nieuw aangelegde Kruisweg en Middelweg (later Middenweg) werden al gauw percelen gereserveerd.

Plattegrond van de Watergraafsmeer in 1719. Pieter van der Berghe.

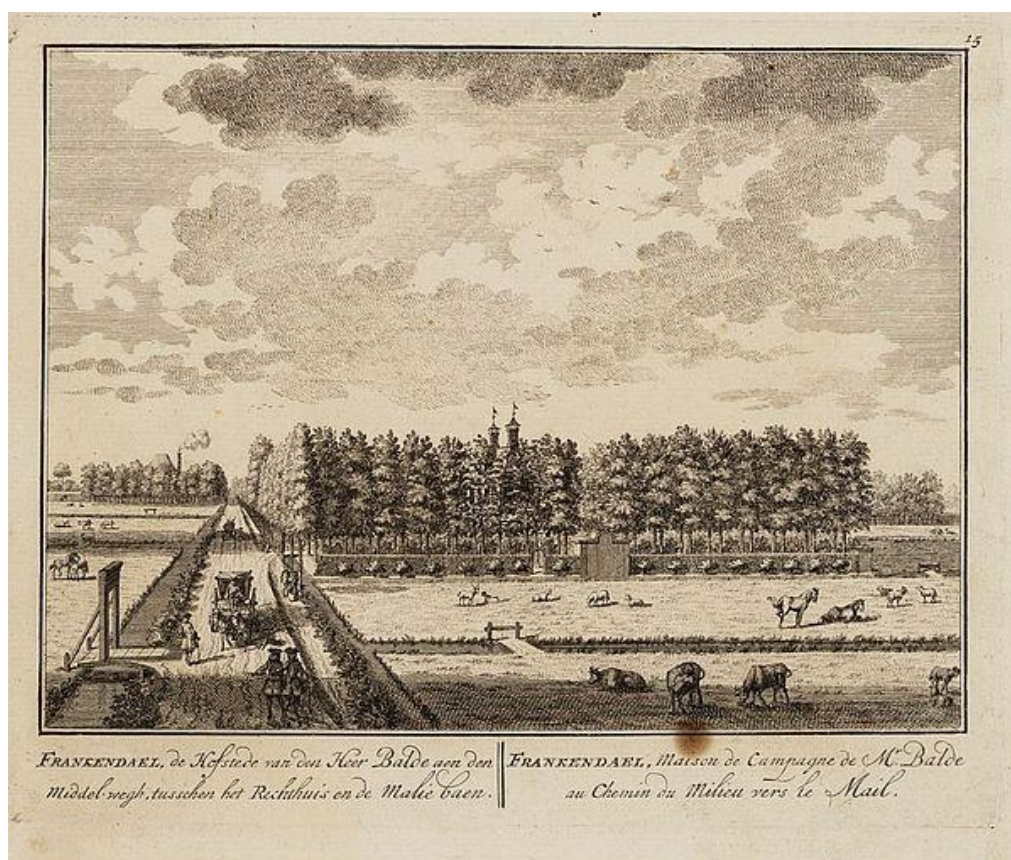
De eerste buitenplaatsen, maar vooral pleziertuinen en een maliebaan, werden rond 1650 gebouwd. Grote overstromingen van 1651 en rampjaar 1672, waarin Amsterdam van vier kanten tegelijk werd aangevallen en de Watergraafsmeer door het eigen stadsbestuur onder water werd gezet, zorgden er voor dat men weer vanaf de grond af kon beginnen met opbouwen. De derde drooglegging, van 1678, maakte de Watergraafsmeer uiteindelijk klaar voor de toekomst. Vooral in de 18^e eeuw groeit de Watergraafsmeer uit tot een waar lustoord voor de elite. De polder wordt ook wel het 'Amstels Paradijs' of het 'Verheerlijkt Watergraafsmeer' genoemd. De bouw van Frankendael, de enige tot op heden behouden buitenplaats, valt binnen een periode waarin de welvaart tot in de hemel reikt en er geen einde lijkt te komen aan de weelde en luxe.

De bouwer van Frankendael is onbekend, maar waarschijnlijk dateert de buitenplaats uit 1660. De eerste bewoner, Nicolaas van Liebergen behoorde samen met vader Francois en broers Daniel en Paulus tot de rijke ingezetenen van het Hoogheemraadschap. Tot 1690 zou de buitenplaats naamloos zijn en pas sinds de tweede eigenaar, Izaak Balde, verkreeg het de naam Frankendael. Deze naam is

²⁰⁹ Hendriksen, (1998), 16

afkomstig van het Duitse plaatsje Franckentall, de plek waar Jacob Balde, de vader van Izaak, zijn toevlucht had gezocht tijdens de komst van de Alva, generaal in het leger van Karel V.²¹⁰

Naast het geven van een naam zorgde Izaak Balde ook voor een verbouwing van de buitenplaats. Ook een uitbreiding van de tuin en het plaatsen van rijen iepen rondom het huis kan op zijn conto worden bijgeschreven. Op een prent van Daniel Stopendael uit 1725 in 'Het Verheerlijkt Watergraafsmeer- of Diermeer bij de stadt Amsterdam', een verzameling gedichten en prenten van de meeste buitenplaatsen in de Watergraafsmeer, is de buitenplaats haast niet te zien door de aanwezigheid van deze bomenrijen.

De prent van Daniel Stopendael uit 1725 van Frankendael: 'de Hofstede van den Heer Balde'.

Izaak Balde kreeg nooit kinderen en daardoor was het mogelijk dat zijn nicht Constantia Catharina Frankendael in 1742 kon erven. In 1759 werd de buitenplaats echter alweer verkocht, en ditmaal aan Jan Gildemeester sr. Zijn zoon, Jan Gildemeester Jansz. erfde Frankendael in 1779 van zijn vader. Gildemeester stond bekend als een fervent kunstverzamelaar. Een schilderij van Adriaen de Lelie uit 1795 toont Gildemeester te midden van zijn verzameling in zijn huis aan de Herengracht. Er is ook een schilderij bekend waar de familie Gildemeester, inclusief vader, voor Frankendael staat afgebeeld. Van dit schilderij van J.G. Waldorp uit 1776 is helaas niet bekend waar het zich bevindt.

²¹⁰ Kruizinga (1992), 16

De volgende eigenaar van Frankendael is Anthony Dull, die de buitenplaats in 1800 voor f 21.000,- kocht. Deze zorgde voor een verder uitbreiding van de tuin tot de huidige grootte. Voor deze onderneming werden aangrenzende buitenplaatsen uitgekocht en gesloopt. Van deze grote tuin profiteerde de volgende eigenaar flink. Cornelis Proot, die f 30.000,- betaalde voor het huis en de tuin,²¹¹ maakte van Frankendael een plaats voor het gewone volk, en stapte af van de buitenplaats als privé plaats voor de elite.

3. *Buiten voor iedereen*

Waar de buitenplaatsen van de Watergraafsmeer in de 17e en 18e eeuw vooral als private plek werden gebruikt ontstond in de 19e eeuw een nieuwe trend: sommige buitenplaatsen werden opengesteld voor een groter publiek en werden beschikbaar gemaakt voor recreatie. Uitbater W.F. Meyer speelde hier slim op in en pachtte Frankendael vanaf 1835. Onder zijn bewind werd de oude buitenplaats omgetoverd tot een levendige theetuin. De theetuin moest concurreren met de theetuin van buitenplaats Rozenburg, even verderop aan de Middenweg.

Voor de gewone Amsterdammers was een bezoek aan Frankendael een dagje uit.²¹² Zij vermaakten zich met de aanwezige dieren, het water en de prachtige tuin. Ook een huisje in het midden van de tuin, de Hermitage genoemd, was in trek, vooral bij kinderen. Door naar het midden van een vijver te roeien kon men het donkere huisje bezoeken. Binnen bevond zich een houten pop van een monnik die, na het inwerpen van een muntstuk, de woorden 'Gedenk te sterven' uitsprak. Het was een onverwachte maar welkome onderbreking van de perikelen van de dag. Ook de bekende schrijver Justus van Maurik (1846 – 1904) omschreef Frankendael als een bijzondere plek waar verliefde stelletjes elkaar ontmoeten en 'menig lippenpaar elkander raakten'. Op sommige dagen werden activiteiten georganiseerd zoals 'dauwtrappen', 'hemelvaren' en 'Pinksterdrie' op tweede Pinksterdag. Deze laatste dag was voor de bezoekers de gelegenheid zich na een Pinksterweekend binnen, buiten tegoeed te doen aan alcohol en dans- en verkleedpartijen. Mede hierdoor genoot Frankendael een bekendheid tot ver buiten de stadsgrenzen.

4. *Van tuinbouwschool tot stadspark*

In 1866 werd Frankendael gekocht door de Koninklijke Nederlandse Tuinbouw Maatschappij Linnaeus en ingericht als Tuinbouwschool. De periode van de pleziertuin was hiermee voorbij, en Frankendael kon nog slechts één maal per week worden bezocht door publiek. Vanaf 1882 tot 1997 werd de plek gebruikt als kwekerij voor de stad, de Handelskwekerij. Na de recessie van de jaren

²¹¹ Hendriksen (1998), 46

²¹² Hendriksen (1998), 53

tachtig ging het echter bergafwaarts met de kwekerij. De stadsdelen, die in eerste instantie verplicht waren hun groente en fruit bij de kwekerij te kopen, namen niet meer af en haalden hun groente en fruit bij de groothandelaren.²¹³ In 1998 besloot de gemeente het park en de buitenplaats tot een openbaar park te ontwikkelen. De buitenplaats wordt tegenwoordig verhuurd voor feesten en partijen, heeft een café en restaurant en is op afspraak te bezoeken voor publiek. Het park rondom Frankendael is ingericht als openbare ruimte, een plek waar de Amsterdammer nog ‘naar buiten’ kan en even het gevoel heeft verlost te zijn van de stadse drukte. Er is in al die eeuwen eigenlijk weinig veranderd.

De hermitage in de tuin van Frankendael bestaat nog steeds. Foto: Henk van der Eijk.

Representatie

Wat in de voorgaande, beknopte geschiedenis van Frankendael in de Watergraafsmere opvalt is de aanwezigheid van een zeer bepalende factor. Zowel bij de drooglegging van de Watergraafsmere en het bouwen van de buitenplaatsen, als bij de oprichting van de theetuinen en het huidige stadspark Frankendael valt op dat alles ingegeven lijkt te zijn door een hang naar buiten. Deze haast

²¹³ Hendriksen (1998), 56

instinctieve neiging tot ontspanning loopt als een rode draad door de geschiedenis van de Watergraafsmeer en Frankendael.

Natuurlijk is het zo dat het wilde Diemer- of Watergraafsmeer in eerste instantie als gevaar voor de stad werd beschouwd. Maar we hebben ook gezien dat het water een barrière vormde voor vijandige legers. Waarom dan een meer droogleggen in een periode van politieke onrust? Het stadsbestuur moet zich in het rampjaar 1672 nog eens achter de oren hebben gekrabbd. Toch lijken de geluiden vanuit de elite, die in die tijd een flinke vinger in de pap had bij het stadsbestuur, sterker dan de wil de stad te beschermen. Een ongekende welvaart in de 17^e eeuw en de drang een buiten op te richten zorgde er uiteindelijk voor dat het stadsbestuur en de Staten overstag gingen.

Het verlangen naar vrede en rust, dat tot uiting kwam in een cultivering van het buitenleven, door Glaudemans het klassieke *otium* genoemd, komt aan het begin van de 17^e eeuw op.²¹⁴ Er werden tientallen buitenplaatsen opgericht langs de Amstel en de Wijckerveer. Ook het landelijke, idyllische oostelijk deel van Amsterdam viel in de smaak bij de *nouveau riche*. De Watergraafsmeer was dichtbij het centrum, maar kende wel degelijk een landelijk karakter. De perfecte plek om naartoe te wandelen en je terug te trekken achter kapitale gevels en prachtige tuinen.

Die weelde duurde voort tot ver in de 18^e eeuw. Pas aan het begin van de 19^e eeuw begon de elite aan terrein te verliezen en wordt de Watergraafsmeer een plek voor het gewone volk. Theetuinen, bier- en dansfeesten en verscheidene evenementen op feestdagen trokken mensen van heinde en ver aan. Het werd in deze tijd ook steeds normaler jezelf te laten gaan, je, na een week hard werken, te ontspannen op een manier die ongekend was voor die tijd. De rijke buitencultuur die in de 17^e tot de 19^e eeuw is ontstaan heeft ons de hang naar buiten tot in onze wortels bijgebracht.

Buitenplaats Frankendael vormt door haar unieke geschiedenis en overlevering een waardevolle illustratie voor dit fenomeen. In de verschillende functies die zij heeft gehad ligt altijd de hang naar buiten ten grondslag. Dat zij op dit moment nog steeds – of alweer – functioneert als een park voor iedereen is bijzonder. Door verschillende fasen van stadsontwikkeling van de afgelopen anderhalve eeuw ligt Frankendael weliswaar niet meer letterlijk buiten de stad. Maar bij het betreden van het park, de buitenplaats of de prachtige tuin waant de bezoeker zich nog steeds op het platteland.

²¹⁴ Glaudemans (2000), 53

Park Frankendael in 2008: echt buiten in een stedelijke omgeving. Foto: Berend B.

Presentatie

De presentatie van Frankendael in het Amsterdams Historisch Museum zal moeten ingaan op twee centrale thema's.

1. Naar buiten voor de elite

Ten eerste is dat het buitenleven van de elite in de 17^e en 18^e, waarin de Watergraafsmeer wordt drooggelegd en er tientallen buitens worden gebouwd. De Gildemeesters, rijke kooplieden en kunstverzamelaars, kunnen als voorbeeld fungeren voor de rijke elite en symbool staan voor een periode waarin het gewoon was, naast een huis in de stad, ook een huis op het land te hebben. Van Jan Gildemeester Jansz., consul-generaal van Portugal en fervent kunstverzamelaar zijn twee doeken bewaard gebleven. Het onderstaande schilderij, geschilderd door bekend schilder Adriaen de Lelie in 1795, geeft een prachtig tijdsbeeld. Bijzonder aan dit doek is de kennis over de afgebeelde schilderijen; van bijna allen is de titel en de schilder bekend.²¹⁵ Het doek is van het Rijksmuseum, maar is op dit moment al in bruikleen genomen door het Amsterdams Historisch Museum.

²¹⁵ Bruyn Kops, de (1965)

De kunstgalerij van Jan Gildemeester. Adriaen de Lelie, 1795.

Idealiter zou ook het schilderij van J.G. Waldorp uit 1776, waarop de familie Gildemeester zich voor de deur van Frankendael ophoudt, worden tentoongesteld. Dit doek zou als tegenhanger van het stadse leven, afgebeeld op het doek van De Lelie, symbool kunnen staan voor het leven op de buitenplaats. Helaas is niet bekend waar dit doek zich bevindt. Er zijn echter wel mogelijkheden om de zoektocht naar het doek te (her)openen. Mocht het museum dit besluiten, dan zou dat in hoge mate bijdrage aan de presentatie van dit thema.

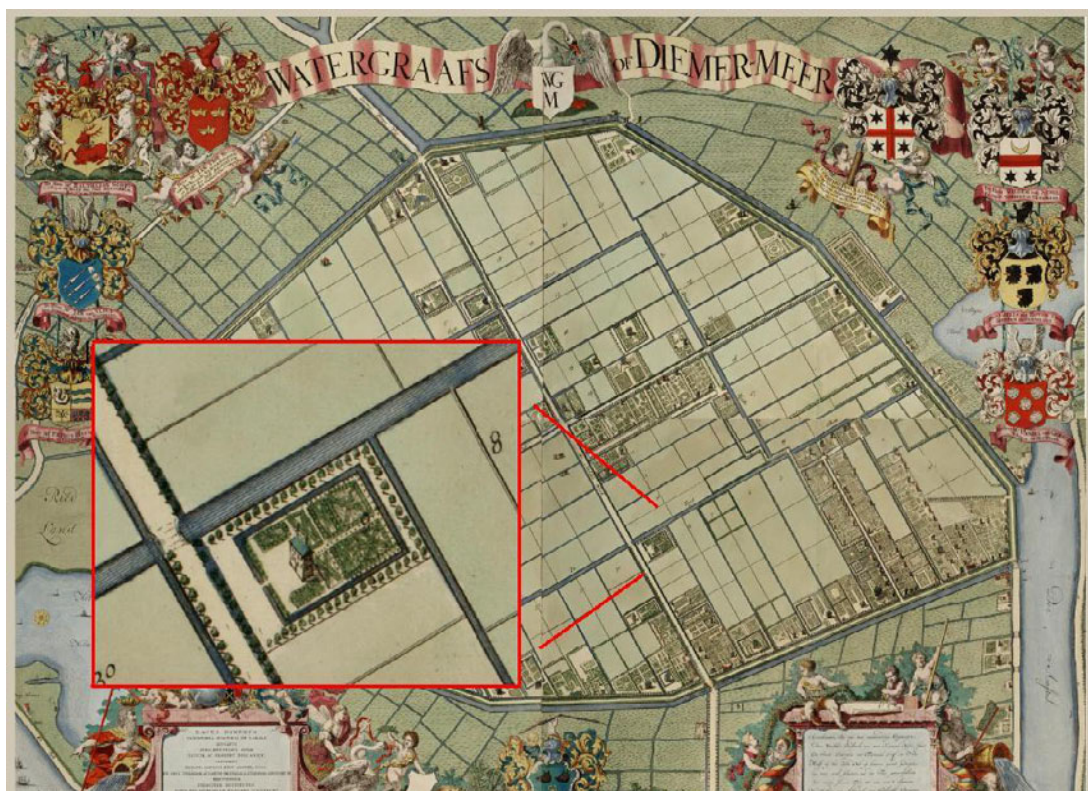

Het verdwenen schilderij van J.G. Waldorp uit 1779. Tweede van links is Gildemeester jr. te zien, zittend op de trap zijn vader.

Beide schilderijen zouden als een tweeluik kunnen functioneren binnen de presentatie. Aan de hand van een introductie op de drooglegging van de Watergraafsmere en het ontstaan van een buitenplaatsen cultuur moet de bezoeker een tijdsbeeld worden geschetst. Historisch kaartmateriaal of een laag binnen de historische groeikaart van AHM en DRO zou hierbij het verhaal kunnen illustreren.

Kaart van Amsterdam uit 1770. De Watergraafsmeer is hierop als buitengebied zeer goed zichtbaar.

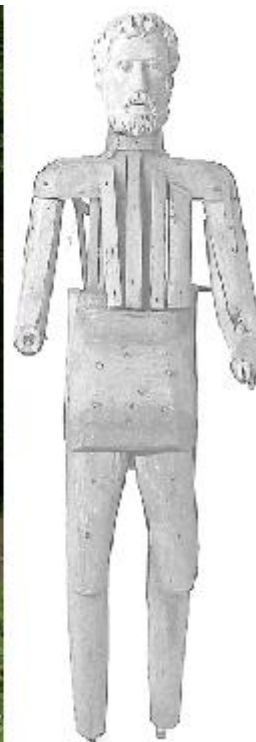

Kaart van de Watergraafsmeer en uitsnede van de locatie van Frankendael. Pieter van den Bergh, 1719.

2. Naar buiten voor de gewone man

Het tweede thema van de presentatie zal in moeten gaan op het buiten zijn voor de gewone man. Centraal hierin staat de periode tussen 1835 en 1866, waarin een thee- en pleziertuin ontstond rond Frankendael. De manier van presenteren zal daarbij, parallel aan het onderwerp, een stuk luchtiger en speelser moeten zijn dan de presentatie van het elitaire Frankendael. Daarbij kan de Heremiet van Frankendael, het houten beeld van de monnik die zijn oorsprong volgens de inventariskaart in de 17^e of 18^e eeuw heeft, fungeren als presentatie materiaal. Zoals in *ABC van Amsterdam* werd vermeld was de houten monnik in de hermitage een belangrijke attractie voor de stad: ‘Op een klein eilandje staat er een kluizenarij met een houten heremiet die met een hoofdknik en met de rechterhand hees op een overeind staande doods-kist waarop geschilderd was “Gedenk te sterven.”’²¹⁶

Om het geheel beeldend en representatief te laten zijn moet er een reconstructie worden gemaakt van de oorspronkelijke *hermitage*. Volwassenen en kinderen kunnen op deze manier het schouwspel herbeleven en zich zo verplaatsen in de typische manier van recreëren in die tijd.

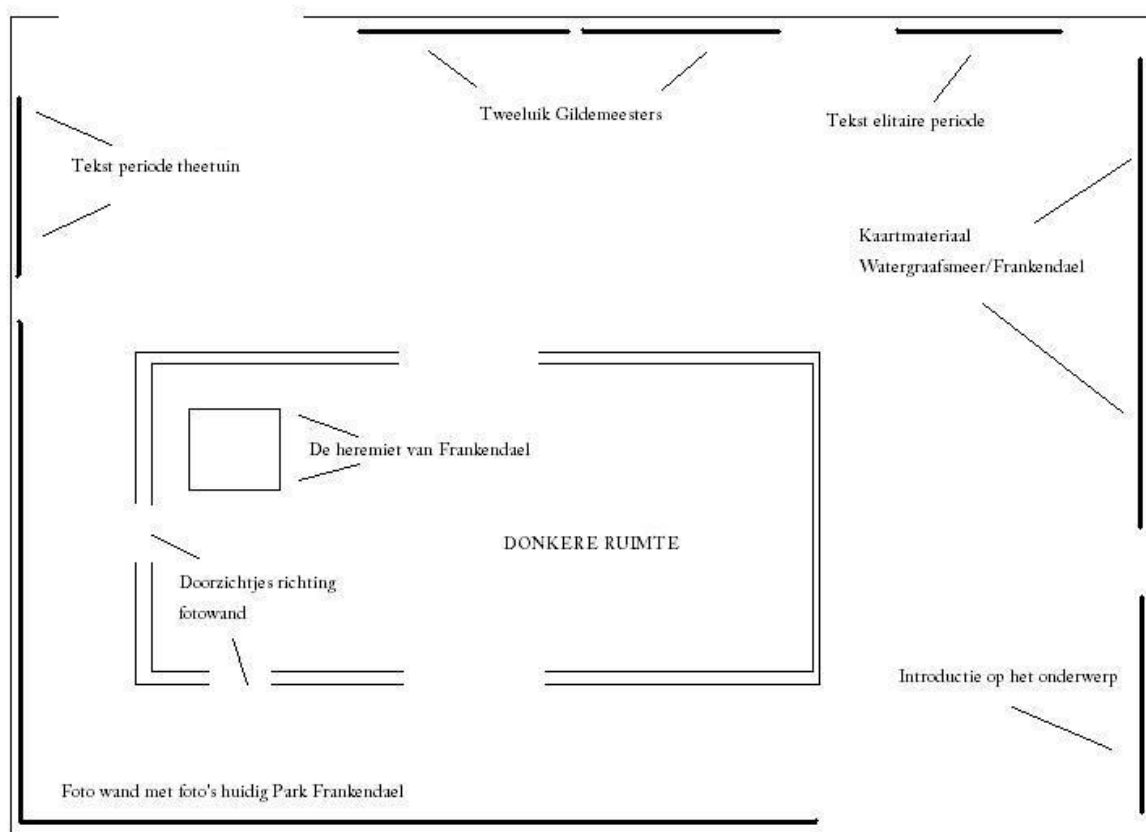
De gerestaureerde hermitage (foto Henk van der Eijk) en de heremiet van Frankendael.

Beide thema's zullen in de presentatie naast elkaar kunnen bestaan. De thematiek moet, enerzijds aan de hand van geschreven tekst en de getoonde iconen, anderzijds aan de hand van de manier van presenteren, aan de bezoeker worden duidelijk gemaakt. Door de twee thema's in de presentatie te verweven wordt het voor de bezoeker aantrekkelijk gemaakt verbanden te leggen of verschillen op

²¹⁶ Eisma (1995), 85

te merken. Op deze manier zal het hoofdthema, het verlangen naar buiten, op een subtiële manier worden uitgelicht, aan de hand van buitenplaats Frankendael en de Watergraafsmeer.

De ruimte waarin Frankendael centraal staat zou er als volgt uit kunnen zien.

Bij het betreden van de ruimte zal de bezoeker eerst een introductie krijgen op het onderwerp. Hierin zal de drooglegging van de Watergraafsmeer in de context van het ontstaan van het landschap rond Amsterdam worden toegelicht. Aan de hand van kaartmateriaal moet de bezoeker een beeld krijgen van de ligging van de Watergraafsmeer en Frankendael in het bijzonder, ten opzichte van de stad. Vervolgens krijgt de bezoeker een korte introductie op het fenomeen buitenplaatsen en de ontwikkelingen die daaraan ten grondslag liggen. Het tweeluik van de Gildemeesters moet deze periode op een aantrekkelijke manier representeren.

Een reconstructie van de hermitage moet de bezoeker op een beeldende manier duidelijk maken hoe men in het midden van de 19^e eeuw recreëerde. Een inleidende tekst over deze periode en het veranderen van de atmosfeer in Frankendael moet de bezoeker uitleg geven. In de hermitage staat de originele heremiet van Frankendael. De ruimte moet zo donker mogelijk worden gehouden om het oorspronkelijke effect van de monnik optimaal te laten zijn. Door de ramen van het huisje zijn wandfoto's van het huidige park Frankendael te zien.

Op deze manier heeft de bezoeker even het gevoel écht buiten te zijn. En dat de behoefte daaraan groot is, dat weten we.

Bibliografie - *Frankendael*

Beenakker, J.J.M. (1997), *Holland en het water in de Middeleeuwen: strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Hilversum.

Brouerius van Niedek, M. (1725), *Het Verheelykt Watergraefs- of Diemermeer, by de stad Amsterdam: vertoont in verscheide vermakelyke gezichten van deszelfs lustplaetzen en landhuizen, hoven, tuinen, fonteinen, vyvers, gras- en bloemperken. Gemeene en byzondere ry- en wandel-wegen, maliebaen, herbergen en bruggen*. Alle naer 't leven getekent door Daniel Stopendael; en beschreven door Matthaeus Brouerius van Niedek. Te Amsteldam, by Andries en Hendrik de Leth.

Bruyn Kops, de, C.J. (1965), *De Amsterdamse verzamelaar Jan Gildemeester Jansz.*, in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 13, p79-114.

Eisma, M. (1995), *Bewegende en geklede beelden in het Amsterdams Historische Museum*, in: M. Jonker en H. Vreekend, *In beeld gebracht. Beeldhouwkunst uit de collectie van het Amsterdam Historisch Museum*. Zwolle/Amsterdam, 76-88.

Emeis, M.G. (1983), *Amsterdam buiten de grachten*, Amsterdam.

Gadet, J.C.C.M. (2009), *Het grote groenonderzoek*. Dienst Ruimtelijke Ordening, Amsterdam.

Glaudemans, M. (2000), *Amsterdams Arcadia, de ontdekking van het achterland*, Nijmegen.

Haartsen, A.J. (2001), *De cultuurhistorie van Meerlanden en Amsterdam*, Haarlem.

Hendriksen, A. (1998), *Watergraafsmeer, binnenzee, polder, lustoord, stadsdeel*, Amsterdam.

Kruizinga, J.H. (1948), *Watergraafsmeer. Eens een parel aan de kroon van Amsterdam*, Amsterdam.

Kruizinga, J.H. (1992), *Frankendael, een hofstede in de hoofdstad*, Zaltbommel.

6. De familie Willet en het notabele leven naar de seizoenen

Emma van Oudheusden

Introductie

Vier huizen, die op het eerste gezicht niets met elkaar te maken hebben, vormen het uitgangspunt van mijn onderzoek. Een particulier woonhuis aan de Amsterdamse Keizersgracht, een restaurant, gevestigd in een van oorsprong zeventiende-eeuws pand nabij Sassenheim, een huismuseum aan de Herengracht in Amsterdam en tenslotte een riante villa in het Franse Le Vésinet, een voorstad van Parijs. Een huis in de stad, een buiten, een dubbel grachtenpand voor de wintermaanden en een voor onze maatstaven zeer riante vakantievilla om de zomer door te brengen. Deze plekken vormen de materiële representatie van een levenswijze die nog geen tweehonderd jaar geleden voor de welgestelde Amsterdammers aan de orde van dag was. Van een notabel leven naar de seizoenen. Dit was ook zo in het geval van twee negentiende-eeuwse generaties van de welgestelde Amsterdamse familie Willet.

In dit stuk komt in eerste instantie een korte schets van de negentiende-eeuwse sociaal-maatschappelijke verhoudingen aan bod, van waaruit het wonen op stand en het belang van het bezit van een buitenplaats worden verklaard. Vervolgens zal ik de echtparen Willet-Swarts en Willet-Holthuysen introduceren met een vergelijk van de levensstijl van deze twee generaties. De twee situaties worden geanalyseerd in het licht van de negentiende-eeuwse maatschappelijke en industriële veranderingen. Op die wijze zullen ze een venster vormen op de laatste bloei en het verval van Amsterdamse notabelenstand.

In het licht van de tentoonstelling 'Het verlangen naar buiten' in het Amsterdams Historisch Museum kan het onderwerp van een 'notabel leven naar de seizoenen' worden gepositioneerd als een historisch fenomeen in de culturele dynamiek van stad en land, waarvan de oorsprong ons lang niet altijd even helder voor ogen staat. Door dit verhaal te vertellen kan het historische verband dat er ooit tussen deze plekken was, tijdelijk worden gereconstrueerd. Zodoende kan deze in de toekomst opnieuw van waarde worden.

Interpretatie. De familie Willet en het notabele leven naar de seizoenen.

De negentiende-eeuwse standenmaatschappij

Het dagelijkse leven in de negentiende eeuw was doortrokken van standsverschillen. Deze maatschappelijke orde, zo luidde doorgaans de opvatting aan het begin van de negentiende eeuw, was door God gewild.²¹⁷ Iedereen diende te blijven in de stand waarin men werd geboren en werd geacht daar bovendien tevreden mee te zijn. Als dit betekende dat je te arm was om in je eigen levensonderhoud te voorzien werd verwacht dat men zich 'braaf en ijverig, nederig en dankbaar' zou opstellen.²¹⁸ De voorgestelde harmonische samenleving kwam tot uitdrukking in nauwkeurig geregelde omgangsvormen. Daarom was het in de wereld van voor 1900 een vereiste om iemand te kunnen plaatsen.²¹⁹ Dit moet echter niet eenvoudig zijn geweest. 'Want hoewel de negentiende eeuw in de Nederlandse historiografie wordt beschouwd als een tijdvak van "liberaal-burgerlijk en

²¹⁷ B. de Vries. *Electoraat en elite. Sociale structuren en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850 – 1895*. Amsterdam 1986. 9.

²¹⁸ De Vries (1986) 9.

²¹⁹ R. van der Laarse. *Van goeden huize: elite in en rond Alkmaar in de negentiende eeuw*. Alkmaar 2001. 5. In haar studie *Leven op stand* zet Ileen Montijn uiteen dat de omgangsvormen ook daadwerkelijk werden vastgelegd. 'In de voorbeeldige wereld van de etiquetteboeken was het mogelijk met een oogopslag vast te stellen wat voor soort mens (en vooral: een mens uit welke stand) men voor zich had. Dat lag in eerste instantie aan de houding.' Zie: I. Montijn. *Leven op stand. 1890-1940*. Amsterdam 2003. 21. Els Kloek stelt daarnaast dat de traditionele standenmaatschappij vanaf het einde van de achttiende eeuw dan wel onder kritiek was komen te staan, maar daarmee was het standsbesef volgens haar alleen maar sterker geworden. 'Niet alleen status en prestige, maar ook leefgewoonten en het bestedingspatroon waren de maatstaven waaraan men aflas tot welke stand iemand behoorde.' Zie: E. Kloek. *De vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse vrouw*. Amsterdam 2009. 154.

confessionele emancipatie” bestaat er ook het beeld dat de regent nooit uit het openbare leven is verdwenen.²²⁰

De negentiende-eeuwse Amsterdamse bovenlaag bestond uit tenminste drie verschillende elites met elk een eigen ‘familiegeschiedenis’, te weten de oude adel, de regentenadel en de handelsstand.²²¹ De twee eerst genoemde elites werden doorgaans ook wel aangeduid als eerste en tweede ‘coterie’. De oud- adellijke families die voor 1795 tot de vroedschap hadden behoord vormden de absolute top. ‘Wie uit deze kring kwam, Nederlands of Waals hervormd was, tussen 1814 en 1851 zitting had in de gemeenteraad of het stadsbestuur, tot de honderd hoogst aangeslagenen voor de belasting behoorde, vormde de eerste coterie.’²²² De scheidslijn tussen de eerste en de tweede coterie valt in de negentiende eeuw niet altijd even scherp te trekken. De complexe verhoudingen tussen de welgestelde Amsterdammers waren vooral tot stand gekomen tijdens de overgang van republiek naar monarchie, toen duidelijk werd dat de eerste coterie flink moest inleveren. Zij verloren de eeuwenlange dominante positie en de inkomsten uit regeringsambten. De leden van de tweede coterie gingen er echter op vooruit. ‘Zij behielden hun economische bedrijvigheid, maar kregen er regeringstaken bij. Ter compensatie kregen de oude regenten een adellijke titel. Deze gaf hen uiteindelijk een aristocratische status die de leden van de tweede coterie ontbeerden.’²²³ De derde groep binnen de negentiende-eeuwse bovenlaag waren de zogenaamde ‘nieuwe rijken’. Deze laag omvatte families die recent fortuin hadden gemaakt in handel, beleggingen en nieuwe opkomende vormen van industrie.

In theorie waren vanaf 1795 alle burgers gelijk voor de wet. De standen bezaten binnen de negentiende-eeuwse natiestaat dan ook geen wettelijke grondslag meer. Ze drukten uitsluitend verschil in status uit. ‘Maar al werden aan de ‘herstelde’ ridderschappen geen exclusieve juridische en politieke voorrechten meer toegekend, de elite werd als bovenste stand wel degelijk bevoorrecht. Want de politieke participatie was geheel afhankelijk van welstand en bezit.’²²⁴ Tijdgenoten beseften uiteraard dat iemands levensstijl afhankelijk was van diens inkomen uit beroep en vermogen. Dit wordt ook duidelijk in het gebruik van de termen ‘stand’ en ‘klasse’, die voor de aanduiding van welgestelde Amsterdammers in toenemende mate door elkaar werden gebruikt.²²⁵

²²⁰ Van der Laarse (2001) 2.

²²¹ R. van der Laarse. ‘Burgers als Buitenlui. Het landschap der notabelen.’ In: J.H. Furnée. *Stijlen van Burgers*. Groningen 2007. 36.

²²² R. Aerts en P. de Rooy. *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900*. Amsterdam 2006 246.

²²³ R. van der Laarse en Y. Kuiper (red.) *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw. Adelsgeschiedenis 3*. Hilversum 2005. 117.

²²⁴ Van der Laarse (2001) 10. Terwijl handelsfortuin door oud geld nog enigszins met wantrouwen werd bejegend, bood het nieuwe families volgens Van der Laarse toegang tot de ambten en daarmee op een toekenning van adeldom door persoonlijke verdienste. ‘Het adelsbeleid van Willem I combineerde immers het feodale criterium van geboorte en afkomst met het ‘kapitalistische’ vermogenscriterium.’ Zie: Van der Laarse (2007) 28.

²²⁵ P.R.D. Stokvis. *Het intieme burgerleven. Huwelijk, huishouden en gezin in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam 2005. 19. De eerste helft van de eeuw kan volgens Remieg Aerts zodoende worden gekenmerkt als het herfsttij van de

Ondertussen werd de scheidslijn tussen de standen of 'coterieën' steeds vloeiender.²²⁶ Er vond een sociale integratie plaats van de oude adel en de regentenaristocratie en vervolgens eveneens van deze geadelde eerste en tweede coterie met nieuwe rijken, bankiersfamilies en industriëlen. 'Deze laat negentiende-eeuwse amalgamerings van hofadel en *haute bourgeoisie* kwam tot uitdrukking in een ongekeerde concentratie van kapitaal en grondbezit.'²²⁷ Het lagenmodel, dat domineert in de eerste sociale studies over de negentiende-eeuwse standensamenleving, is verre van toereikend gebleken om de dynamische betrekkingen tussen de negentiende-eeuwse oude en nieuwe elites in beeld te brengen.²²⁸ Het paradoxale samengaan van aristocratie en burgerlijkheid kan namelijk opgevat worden als een nog weinig begrepen eigenschap van de negentiende-eeuwse samenleving die als 'notabel' kan worden aangeduid.²²⁹ Binnen deze notabelencultuur was verwantschap in de negentiende eeuw bepalend voor het sociale verkeer. In de familiekring circuleerden de economische bezittingen en bestuurlijke functies en bovendien was de familienaam een belangrijke maatstaf voor het maatschappelijke prestige.²³⁰ Om die notabelenstatus te behouden moesten de betrokkenen in hun levensstijl tonen dat zij in staat waren 'hun stand op te houden'. Het ritueel, de etiquette, en de ceremoniële vorm boden middelen tot bescherming tegen buitenstaanders.²³¹

'heerschappij' van het oude regentenpatriciaat, dat zich tot 1851 als stedelijke aristocratie handhaafde. De leden van dit oude regentenpatriciaat vervulden in de eerste helft van de negentiende eeuw hoofdzakelijk functies in het openbare bestuur, nauwelijks meer in het bedrijfsleven. Dat veranderde na 1851, toen er een einde kwam aan het verlengde regententijdperk met zijn raadslidmaatschappen voor het leven. De nieuwe generaties van oude families richtten zich daarna meer op andere maatschappelijke bezigheden, en weer tot het bedrijfsleven. Daarmee nam de tweede coterie de ruimte toe om het roer in de stad over te nemen. Zie: Aerts en de Rooy (2006) 249.

²²⁶ Volgens Kees Bruin valt vooral uit geschriften van 'kenners' als Jhr. F. van Lennep, Joh. Elias, Chr. V. Eeghen op te maken dat de strikte scheiding van de regenten en geldaristocraten veel te globaal is en te gemakkelijk tot misverstanden aanleiding kan geven. 'Deze auteurs maken in hun publicaties duidelijk dat na 1850 de Amsterdamse hogere kringen al zodanig van samenstelling gewijzigd zijn, dat onder 'oude families' veel meer verstaan wordt dan alleen de regentenfamilies.' Zie: K. Bruin. *Een herenwereld ontleed: over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam 1980. 12. Zie ook: M. Bakker, R. Kistemaker, N. van Nierop, W. Vroom en P. Witteman (red.) *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw*. Amsterdam 2000. 252.

²²⁷ Van der Laarse en Kuyper (2005) 20.

²²⁸ Wie de structurerende mechanismen binnen de Amsterdamse herenwereld wil begrijpen moet zich volgens Van der Laarse dus niet al teveel illusies maken over gangbare categorieën als partij, geloof, stand of klasse. De circulatie van bezit, functies en status werd geregeld binnen de kring van onderling geparenteerde families. Zie: Van der Laarse en Kuyper (2005) 37.

²²⁹ Van der Laarse (2001) 2.

²³⁰ Ibidem 18. Het beeld van het samengaan van aristocratie en burgerlijkheid wordt onder meer bevestigd door Michelle Perrot. Met betrekking tot de vrouwelijke rol in de negentiende-eeuwse notabele huishouding stelt zij dat er enerzijds nadruk werd gelegd op de representatieve kant van taken van de vrouwen uit de *leisure class*. 'Door hun vertoon van weelde gaven ze uitdrukking aan de positie en de rijkdom van hun echtgenoten, en zetten ze zodoende de hofetiquette voort.' Anderzijds onderstreepte men volgens haar het belang van de huiselijke economie en van de rol van de vrouw des huizes. Zie: M. Perrot (red.) *Geschiedenis van het persoonlijke leven. Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog*. Parijs/Amsterdam 1987/1989. 125.

²³¹ Stokvis (2005) 19. Notabel zijn impliceerde ook volgens Ileen Montijn zodoende voor alles een leven op stand, met een besef voor fatsoen, voor het decorum bewaren, voor representatie. Zie Montijn (2003) Met enig recht kan daarnaast volgens Van der Laarse natuurlijk worden volgehouden dat zulk een fatsoenlijkheid in haar nadruk op conventies en afkeer van authenticiteit door en door burgerlijk was. 'Maar stelden de negentiende-eeuwse dames en heren enerzijds het burgerlijk- fatsoenlijke voorop, anderzijds benadrukte heel hun aristocratische levenshouding het door hen genoten aanzien waaruit geen behoefte aan gelijkheid maar aan distinctie sprak.' Zie: Van der Laarse (2001) 29.

Iemand die in het begin van de negentiende eeuw zeker tot de notabelenstand moet zijn gerekend was Abraham Willet sr.²³² Hoewel de Willets zich niet konden scharen onder de eerder genoemde oud- adellijke eerste coterie, werd de familie in Amsterdamse kringen zeer geacht. Dr. Willet en zijn vrouw voedden hun kinderen Dirk, Abraham Jr., Kee en Margot op in het doktershuis aan de Keizersgracht 522. Het ging Willet sr. volgens Hubert Vreeken financieel voor de wind; hij moet goed aan zijn praktijk hebben verdiend. Het portret dat Willet in 1833 van zichzelf liet vervaardigen door de societyschilder Jan Adam Kruseman getuigt volgens Vreeken onder meer van deze grote welvaart.²³³ Frans Coenen, de eerste conservator van het latere Museum Willet-Holthuysen beschrijft Abraham Willet sr. als volgt: 'Wij weten dat hij populair en geliefd was vanwege zijn humaniteit en gelukkige genezingen. Hij was blijkbaar een geneesheer van de Amsterdamse upper-ten, een erudiet, allerzijds ontwikkeld [man].'²³⁴ De contacten die Willet sr. opdeed door zijn beroep als geneesheer, in de medische kringen, maar ook daarbuiten, versterkten zijn maatschappelijke positie.²³⁵ De met de jaren toegenomen rijkdom van het echtpaar blijkt, zo stelt Vreeken, voornamelijk uit een overzicht dat Willets boekhouder in 1844 ter gelegenheid van hun zilveren huwelijksfeest opstelde.²³⁶ Ook het onroerend goed dat hij bezat droeg bij aan een welvarende financiële positie. Naast een buitenplaats nabij Sassenheim, genaamd het Oude Koningshuys, bezat Willet meerdere panden en erven in Amsterdam. Hubert Vreeken vermeldt ook dat Abraham Willet sr. niet alleen behoorde tot de sociaal-economische, maar ook tot de culturele elite in Amsterdam.²³⁷

Zoon Abraham jr. zette de notabele levensstijl van zijn ouders voort, maar wel op geheel eigen wijze. Tegen de achtergrond van de Amsterdamse standenmaatschappij trouwde hij op 17 juli 1861

²³² 'Abraham sr. studeerde medicijnen in Leiden in de roerige jaren van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse Keizerrijk. Na zijn promotie in 1813 vestigde hij zich in Amsterdam, waar hij een bloeiende praktijk opbouwde als arts met een specialisme in vroed- en verloskunde. In 1819 trouwde hij met Jacoba Elisabeth Swarts, dochter van een vooraanstaand medicus. Het echtpaar kreeg zes kinderen waarvan er twee jong stierven.' Zie H. Vreeken. *'Bij wijze van museum': oorsprong, geschiedenis en toekomst van Museum Willet-Holthuysen. 1853-2010*. Diss. Universiteit van Amsterdam 2010. 36.

²³³ 'De kunstenaar beeldde de 43-jarige medicus in de bloei van zijn leven af, het boek in zijn hand verwijst naar zijn werkzaamheden als arts. Vijf jaar later vervaardigde Kruseman het tegenstuk, namelijk Willets modieus geklede echtgenote.' Zie Vreeken (2010) 37.

²³⁴ Dit zal, afgaand op getuigenissen van tijdgenoten niet ver bezijden de waarheid zijn geweest. Zie: R. Pex (te verschijnen) 1.

²³⁵ Zie: Pex (nog te verschijnen) 1. Volgens Hubert Vreeken hebben deze vriendschappen met geparenteerde families gevolg voor de hedendaagse perceptie van de levensstandaard van Willet jr. 'Het nog regelmatig opstekende beeld van Abraham Willet Jr als enigszins armlastige jongeman wordt door contemporaine bronnen gelogenstraft. Zijn ouders waren geheel opgenomen in de Amsterdamse elite. Vreeken (2001) 36.

²³⁶ 'Het document toont aan dat het vermogen toen ruim f. 700.000,- bedroeg, een vertienvoudiging ten opzichte van het kapitaal dat vader Willet in 1825 bezat. Kortom, de ouders van Abraham Willet waren zeer welgesteld, omgerekend naar de huidige maatstaven zou de familie nu meervoudig miljonair zijn geweest. Deze groei was hoofdzakelijk te danken aan erfenissen en legaten. Later kwamen daar de opbrengsten uit obligaties, effecten en aandelen bij.' Zie: Vreeken (2010) 37.

²³⁷ 'Zo bezat hij een uitgebreide bibliotheek, evenals een schilderijenverzameling van eigentijdse Nederlandse meesters, voornamelijk landschappen en stillevens. Daarnaast was hij een gedreven amateur-beoefenaar van de dichtkunst, lid van het zoologisch genootschap *Natura Artis Magistra*, kortweg *Artis*, waar ook fameuze muziekavonden werden gegeven, en sinds 1849 lid van *Arti et Amicitiae*.' Zie: Vreeken (2010) 38.

met Sandrina Louisa Geertruida 'Louisa' Holthuysen.²³⁸ Vreeken stelt dat de vader van Louisa – Pieter Holthuysen, een gefortuneerde koopman in Engelse steenkolen – geen voorstander zou zijn geweest van het huwelijk. Het standpunt van vader Holthuysen moet worden gezien in het licht van de geschetste standenmaatschappij, waar een toenemend belang werd toegedicht aan het bewaren van decorum en de maatschappelijke positie.²³⁹ Louisa zal zich in eerste instantie bij de wens van haar vader hebben neergelegd. 'Maar na diens overlijden in 1858 stond niets een hernieuwde toenadering in de weg. Deze kan mede zijn gearrangeerd door de moeder van Willet, die op vertrouwelijke voet met Louisa verkeerde.'²⁴⁰ Ondanks het beperkte aantal beschikbare bronnen schetst Vreeken in zijn proefschrift een helder beeld van de jonge Abraham Willet en zijn vrouw Louisa.²⁴¹ Vooral hun gedeelde voorliefde voor kunst had gevolgen voor de maatschappelijke positie van het echtpaar. 'Dat deze gedeelde passie en de geregelde omgang met kunstenaars in de stijf-deftige Amsterdamse 'monde' op weinig begrip kon rekenen, heeft ertoe bijgedragen dat het echtpaar Willet-Holthuysen daar als excentriek bekend stond.'²⁴²

Een notabel leven naar de seizoenen.

Voor de Amsterdamse elite was er in de negentiende eeuw maar één gedeelte van de stad waar zij konden wonen, namelijk aan de statige Heren- of Keizersgracht. Voornamelijk het gedeelte vanaf de Leidsegracht tot de Amstel was zeer geliefd.²⁴³ Hoewel de locatie van de woning van het gezin Willet-Swarts aan de Keizersgracht al zeer voornaam was, woonden Abraham Willet jr. en Louisa Holthuysen

²³⁸ 'De echtelieden waren op dat moment allebei 36 jaar oud, maar zeker is dat ze elkaar als sinds 1852 kende.' Zie: Vreeken (2010) 46.

²³⁹ 'De zuinige en statusgevoelige Holthuysen zal geen voorstander zijn geweest van een verbintenis van zijn dochter en Willet, hoezeer hij diens familie ook zal hebben geacht.' Vreeken vervolgt: 'Een toekomstige schoonzoon die geen – want niet aan een ordentelijke betrekking ontleend – maatschappelijk aanzien genoot, van tijd tot tijd een bohemienachtig leven in Parijs leidde en een kwistige hand van uitgeven had, was voor hem geen aangenaam vooruitzicht.' Vreeken (2010) 46.

²⁴⁰ Vreeken (2010) 46.

²⁴¹ 'De karakters van de jonggehuwden verschilden sterk. Hij was een levensgenieter en verkeerde graag in gezelschap. Zij was een wat afstandelijke vrouw – volgens de familieoverlevering op het stugge af – met een passie voor huisdieren.' Vreeken wijst in dit verband naar een portretminiatur van een jonge Louisa, die liefkozend een hondje streelt. 'Over haar eigen karakter schrijft ze: 'ik haat alle stijfheid & etiquette maar ook bemin ik geen familiariteit.' Deze gereserveerdheid is volgens Vreeken – naar men wil – af te lezen op een foto van enkele jaren na de bruiloft, een huwelijk dat kinderloos bleef. 'Waren man en vrouw in veel opzichten elkaars tegenpolen, hun belangstelling voor kunst hadden ze gemeen.' Zie: Vreeken (2010) 46.

²⁴² Vreeken (2010) 46.

²⁴³ Kees Bruin gebruikt de benaming 'polder' voor dit deel van grachtengordel. Daar hij zelf geen verklaring geeft voor de toepassing van deze term wordt deze door Barbara Meijer als volgt geanalyseerd: 'Polder is in de oorspronkelijke betekenis volgens het woordenboek der Nederlandse Taal aan te duiden als 'een stuk land dat zich boven zijn omgeving verheft.' Deze omschrijving is volgens Meijer tekenend voor het distinctiegedrag van de elite. 'Zij waren zich terdege bewust van het onderscheid en straalden uit dat zij verheven waren boven anderen.' Meijer noemt ook de tweede betekenis 'een hoenderhok' toepasbaar. De bewoners van het specifieke deel van de grachtengordel waren immers vooral druk doende met elkaar. Ze doelt hier op het visiterijden, diners en ontvangsten die, omlijnd door strak protocol de Amsterdamse elite in zijn ban hield. Zie Barbara M.M. Meijer. *'In de Polder'. Kringen, clubs en normen binnen de Amsterdamse elite in de negentiende eeuw. 1860 – 1880'* Doctoraalscriptie UvA Amsterdam 2004.

in de tweede helft van de negentiende eeuw waarlijk op stand aan de Herengracht 605.²⁴⁴ ‘Sprak Louisa in 1858 nog over ‘mijn schoone, ja vorstelijke woning’, enkele jaren later werd het huis, nadat het in 1861 de echtelijke woning was geworden, volgens de laatste Franse mode ingrijpend verbouwd. De gevels en indeling van de kamers bleven onveranderd, maar binnen werd de sfeer gecreëerd van eigentijdse luxe en elegantie.’²⁴⁵ Een goed huis was in de negentiende eeuw niet alleen een sentimenteel ideaal of een praktische behoefte, maar vooral ook een kwestie van status. De sociaal-maatschappelijke positie werd namelijk in sterke mate bepaald en bevestigd door waar men woonde.

²⁴⁶

Het voeren van een notabel huishouden kwam tot uiting doordat er binnenshuis een duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen onder elkaar zijn en het verkeren met relatieve buitenstaanders.²⁴⁷ Deze scheiding tussen publieke en private vertrekken is aan de Herengracht 605 nog steeds zichtbaar.²⁴⁸ Ook de verhoudingen tussen werkgevers en inwonende dienstboden waren bepalend voor de welgestelde negentiende-eeuwse wooncultuur. Vervolgens werd het wonen in een statig grachtenpand in de negentiende eeuw sterk gekenmerkt door de beperkte beschikbaarheid van diverse voorzieningen. Zaken als stromend water, gas en elektrische apparaten verspreidden zich in de negentiende eeuw in een zeer traag tempo.²⁴⁹ De aanwezigheid van personeel was hiervoor een belangrijke reden. Zolang welgestelden zich konden blijven omringen met dienstboden en knechten die voor het ontbreken van voorzieningen compenseerden, was de neiging niet groot om modernisering door te voeren.²⁵⁰ ‘Bovendien is de acceptatie van nieuwe uitvindingen maar zeer

²⁴⁴ In 1855 had vader Holthuysen met het oog op de toekomst van zijn dochter voor f. 50.000,- gulden het monumentale pand Herengracht 605 gekocht, dat echter nog tot 1857 was verhuurd. Vader en dochter hebben samen maar kort van hun nieuwe woning kunnen genieten, aangezien Holthuysen in 1858 stierf. Het omvangrijke familiekapitaal, waarvan het geschatte vermogen toen ongeveer f. 2.000.000,- heeft bedragen, werd door Louisa geërfd. Na het overlijden van haar vader bleef Louisa samen met haar gezelschapsdame Mathilde Kleinman, haar hondjes en het nodige personeel in het grachtenhuis wonen. Zie: Vreeken (2010) 51.

²⁴⁵ Vreeken (2010) 51.

²⁴⁶ Montijn (2003) 43.

²⁴⁷ De aanwezigheid van een ‘verdieping’ was de eerste voorwaarde voor het scheiden der leefsfieren. De trap van de begane grond of bel-etage naar de eerste verdieping is in de loop van de eeuwen steeds meer de overgang van openbaar naar privé gaan markeren. Zie: Montijn (2003) 53. Bij de woninginrichting raadt het door een anonieme auteur geschreven *De man die zijne wereld verstaat* uit het begin van de negentiende eeuw aan rekening te houden met de representatieve functie van de visitiekamer ‘bestemd tot het ontvangen van vreemden.’ Zie: Stokvis (2005) 153. Roger-Henri Guerrand schetst in *De geschiedenis van het persoonlijke leven* het belang van een scheiding tussen de publieke en private ruimtes. In het bijzonder beschrijft hij de functie van de salon of anti-chambre. ‘Op dit vertrek komen andere ruimten uit en het functioneert als sluis, die men alleen kan passeren als men daartoe wordt uitgenodigd. Ze is de ‘draaischijf’ van de burgerlijke woning.’ Zie: Perrot (1989) 290.

²⁴⁸ In Museum Willet-Holthuysen is de functiescheiding nog steeds te onderscheiden. De bel-etage had een meer publiek karakter en was geschikt om buitenstaanders te ontvangen. De vertrekken op de eerste etage waren voor het privé-gebruik van het echtpaar. Het souterrain, de tweede etage en de zolder waren het domein van het personeel. Hier waren de slaapvertrekken van de dienstboden en knechten ondergebracht. Ook was er opslagruimte.

²⁴⁹ De neiging om mee te doen aan de innovaties (in de vanzelfsprekende aanname dat het er toch wel van zou komen) was volgens Montijn duidelijk veel geringer dan in de laatste decennia van de twintigste eeuw. Zie: Montijn (2003) 55.

²⁵⁰ Montijn (2003) 55. Voor een uitgebreide beschouwing van de sociale verhoudingen tussen werkgevers en dienstboden in de negentiende eeuw verwijs ik naar het cultuur-historisch onderzoek met betrekking tot Herengracht 605, dat ik heb verricht, waar wordt ingegaan op hoe er op functioneel niveau in het huis werd gewoond, gewerkt en geleefd.

ten dele een rationele afweging. Prestige, loyaliteit, ideeën over properheid en/of privacy en andere emotionele zaken spelen minstens zo'n belangrijke rol.²⁵¹

De aanwezigheid van een grote schare aan personeel, zoals huisknechten, dienstboden, bedienden en huishoudsters kan ook voor het echtpaar Willet-Holthuysen reden zijn geweest om nog tot ver in de negentiende eeuw een traditioneel huishouden te voeren, waar eerder genoemde moderne voorzieningen ontbraken. Nog steeds ademt het huis aan de Herengracht de sfeer van deze traditionele levenswijze.²⁵²

De levensstandaard van de Amsterdamse *upperclass* kwam echter pas in zijn ultieme vorm tot uiting in het feit dat zij leefden naar de seizoenen. Een familie was pas waarlijk notabel of geacht wanneer zij in het bezit was van een 'buiten', waar men de zomermaanden kon doorbrengen. Het huis in Amsterdam werd dan afgesloten waarna de familie zich voor een seizoen vestigde in het riante huis buiten de stad. Een dergelijke verhuizing was doorgaans een flinke onderneming. Niet alleen moesten de gezinsleden, met allerlei bezittingen die van belang werden geacht naar het buiten worden vervoerd, ook het personeel ging met hen mee. Het jaarlijks terugkerende ritueel van leven naar de seizoenen was voor veel families mede van belang, omdat het zwaartepunt van het sociale verkeer zich in de zomermaanden rond de buitenplaatsen concentreerde. Alle welgestelden die 'er toe deden' namen immers deel aan het ritueel. Zo speelden de buitens een belangrijke rol in het arrangeren van huwelijken, maar ook konden sociale banden tussen families worden bevestigd middels wederzijdse ontvangsten en diners. Hoewel het negentiende-eeuwse notabele huishouden van vader en zoon Willet in de stad in de eerste en tweede helft van de negentiende eeuw in grote lijnen nog veel overeenkomsten vertoont, heeft het leven 'buiten', zoals in het navolgende duidelijk zal worden, voor beiden een andere betekenis.²⁵³

Het welgestelde gezin Willet-Swarts was een van de gegoede Amsterdamse families die de zomermaanden buiten de stad doorbracht. In 1839 werd door Abraham Willet sr. het eerder genoemde Oude Koningshuys aangekocht. In de van oorsprong zeventiende-eeuwse buitenplaats bij Sassenheim, die tot 1851 in eigendom van de familie zou blijven, genoot het gezin van het

²⁵¹ Ileen Montijn haalt in dit verband Walter Benjamin aan. Volgens hem leed de negentiende eeuw aan 'woonzucht'. 'De oervorm van het wonen, zo noteert Benjamin, speelt zich niet af in een huis, maar in een hoes, in een foedraal gemaakt voor mensen en hun bezittingen, tot een soort passerdoos waarin het instrument met al zijn hulpstukken ligt ingebed in diepe, paarse, fluwelen holtes.' Een andere benaming die in dit verband door Rob van der Laarse wordt gebruikt is het huiselijkheidsideaal. Een ideaal dat stoelde op het privilege van de nietsdoende klasse te beschikken over huispersoneel. Het belang dat werd gehecht aan het hebben van personeel in huis is zeer kenmerkend voor het wonen op stand. Zie: Montijn (2003) 55. en Van der Laarse (2001) 19.

²⁵² Voor uitgebreidere informatie met betrekking tot het negentiende-eeuwse notabele huishouden van het echtpaar Willet-Holthuysen verwijs ik naar het cultuur-historische onderzoek dat ik heb verricht, met betrekking tot hoe er op functioneel niveau in het huis aan de Herengracht werd gewoond en gewerkt.

²⁵³ Ook de levenswijze in de stad vertoonde in de situaties van vader en zoon al een aantal verschillen. Dr. Willet heeft, mede door zijn positie als arts, een veel prominenter plaats ingenomen in de negentiende-eeuwse Amsterdamse samenleving dan zijn zoon die geen beroep uitoefende.

buitenleven.²⁵⁴ Marc Glaudemans stelt in *Amsterdams Arcadia* dat de reeks buitenplaatsen in Kennemerland, waar het Oude Koningshuys in de meest zuidelijke ring ook deel van uitmaakte, als geheel een haast chaotische configuratie vormde in het landschap. 'De schijnbare willekeur was enerzijds het resultaat van het landschap, van bestaande wegen en waterlopen, maar anderzijds ook van de behoefte om de blik te sturen door lange lanen en assen.'²⁵⁵ Naar buiten gaan was in de negentiende eeuw niet alleen gedistingeerd, het ritueel kreeg ook een aureool van morele verhevenheid.²⁵⁶ Volgens Glaudemans zou het een verkeerde interpretatie zijn om de negentiende-eeuwse notabele hang naar buiten puur en alleen te beschouwen als een vlucht uit de stad, maar juist als een bijzondere vorm van verstedelijking. Het verblijf buiten was volgens hem een naleving van het Romeinse ideaal, waar stad en land een eenheid vormden van arbeid en rust. De rol van de stad daarin is de voortbrengster van de cultuur waarin de blik wordt gevormd waarmee men zich toerustte op de trek naar buiten.²⁵⁷

Dit geschetste beeld, betreffende het belang dat werd gehecht aan het bezit van de buitenplaats, past in de manier waarop het Oude Koningshuys aan het begin van de negentiende eeuw werd bewoond. Deze aanname is - naar men wil - alleen al gelegen in de naam die de buitenplaats draagt, waar een verband wordt gelegd met de vermeende koninklijke achtergrond van het huis.²⁵⁸ In dit verband zijn echter vooral de memoires van Maurits van Lennep, zoon van Jacob van Lennep en studievriend van Abraham Jr. van belang. Van Lennep schrijft vaak over de diners en

²⁵⁴ Vreeken (2010) 36. Er is niet veel bekend over het Oude Koningshuys in de periode dat het door het gezin Willet werd bewoond. Het aardrijkskundig woordenboek uit 1845 van A.J. van der Aa vermeldt over het Oude Koningshuys slechts: 'adellijk Huis in Rijnland, provincie Zuid-Holland, gemeente Sassenheim, aan het dorp. De daartoe behorende moes- en broeituinen, boomgaarden, fraaie park, eiland, bosschen, wandelingen en weiland beslaan eene oppervlakte van 14 bunders, 70 roeden, 10 ellen (14,1 hectare) en worden thans in eigendom bezeten door den Heer A. Willet, woonachtig te Amsterdam.' Zie Pex (nog te verschijnen) 2. Volgens Rob Pex moet Willet sr Sassenheim goed gekend hebben, daar zijn zuster Margaretha reeds in 1816 in het huwelijk was getreden met Jean Adam Charbon, eigenaar van de buitenplaats Rusthof in Sassenheim, grenzend aan het Oude Koningshuys. Zie: Pex (nog te verschijnen) 1. Een zeventiende-eeuwse beschrijving van het buiten geeft een beeld van het huis en de omgeving daarvan. 'Behalve de hofstede zelf worden genoemd een speelhuis (de koepel aan de weg), de speeltuinen (voor vermaak met een doolhof, fonteinen en anderszins) vijvers, een laan, singels, koetshuis, stallen, bouwhuis (bijgebouwen of boerderij), een barg (hooijberg) schuren en andere getimmertens met enige landerijen samen groot 23 morgen en 140 roeden.' Zie: Hulkenberg (1978) 16.

²⁵⁵ M. Glaudemans. *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*. (Nijmegen 2000) 124.

²⁵⁶ 'De stad werd viezer en voller; vooral na 1860 groeide de bevolking te snel. Er kwamen steeds meer werkplaatsen en fabrieken in de stad. Sociale instabiliteit, overbevolkte arbeidersbuurten, lawaai en stank waren het gevolg.' Zie: I. Montijn. *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam 2002. 11.

²⁵⁷ Glaudemans (2000). Ook volgens Rob van der Laarse deelden de negentiende-eeuwse notabelen met hun oud-republikeinse voorgangers, een onverminderde hang naar het land. 'Op het land, veel meer dan in de stad, manifesteerde zich het voor de negentiende eeuw kenmerkende spanningsveld van burgerlijke cultuur en aristocratische levensstijl. Standsgevoel en familietrots werden hier nauwgezet verbonden met de vaderlandse roem van het stamgoed.' Zie: en Van der Laarse (2007) 11.

²⁵⁸ A.M. Hulkenberg beschrijft in zijn publicatie hoe het Huys ter Nieuwburgh – het voormalige Oude Koningshuys – op 22 januari 1677 werd verkocht aan 'mevrouwen Elisabeth Maria en Emelia Loijsa, beide geboore prinsessen van Portugael'. De koninklijke naam van het huis zou naar deze periode verwijzen. Zie: A.M. Hulkenberg. *Het Oude Koningshuys 1628 – 1978*. Leiden 1978. H.W.M. van Os stelt Van Os gaat verder in op deze koninklijke oorsprong. In zijn publicatie zet hij uiteen dat deze dames dochters waren van Emanuel II en van Johanna van Hanau, kleindochters van Emanuel I (van Portugal) en van Emilia van Nassau, derhalve achterkleindochters zijn van Willem I en van diens tweede gemalin Anna van Saksen. Zie H.W.M. van Os, 'Over "Het Oude Koningshuys" te Sassenheim en zijn vroegere bewoners.' In: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland. Tevens orgaan van de vereeniging oud-leden*. Leiden 1945. 95.

logeerpartijen op de Sassenheimse buitenplaats, waar welgestelde families als Vriese en Den Tex aan deelnamen.²⁵⁹ De memoires van Maurits van Lennep geven een beeld van de hoe de buitenplaats er halverwege de negentiende eeuw uitzag en wat voor activiteiten daar doorgaans plaatsvonden:²⁶⁰ ‘Het Koningshuys was een mooie buitenplaats met hoge boomen, maar het was jammer dat de reigers daarin nestelden en ze bevuilden. Het huis was groot en logeabel en er waren dan ook altijd logeergasten. Soms waren dat patiënten van dr. Willet.’²⁶¹ Uit de verhalen van Van Lennep wordt duidelijk dat het Oude Koningshuys een belangrijke sociale functie had die voornamelijk in ontvangsten en diners tot uiting kwam. Het moet in de zomer een komen en gaan van mensen zijn geweest. ‘Op het Koningshuis was altijd open hof en Zondags meestal een groot diner.’²⁶² In dit opzicht kan de bewoning en het gebruik worden gezien in een lange traditionele bewoning van buitenplaatsen die, zoals later in dit stuk duidelijk wordt, aan het uitsterven was.

*Tweede helft van de negentiende eeuw*²⁶³

Net als in veel andere Europese landen deed de industrialisatie in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn opmars in Nederland. Terwijl de eerste helft nog gekenmerkt werd door traagheid in het ontwikkelingstempo - en zelfs een zekere mate van pas op de plaats viel waar te nemen - brachten de jaren na 1860 meerdere innovaties met zich mee.²⁶⁴ Na jaren van recessie leek er verandering te komen in de zwakke financiële positie van de hoofdstad.²⁶⁵

²⁵⁹ Vreeken (2010) 36.

²⁶⁰ Gezien de beperkte ruimte is dit niet de plaats om de gedetailleerde memoires van Maurits van Lennep met betrekking tot zijn bezoeken aan het buiten in Sassenheim uiteen te zetten. Zijn verhalen vormen echter een waardevolle bron om inzicht te krijgen in het leven op de buitenplaats en de activiteiten die daar plaatsvonden.

²⁶¹ Pex (nog te verschijnen) 3.

²⁶² Pex vermeldt dat Maurits van Lennep in 1849 zelf voor het eerst in het Oude Koningshuys logeerde. Soms reisde hij per trein om bij het buiten te komen. Sassenheim kon men destijds (omstreeks 1850 red.) per trein niet bereiken, maar aan het station Piet Gijzenbrug verliet men dien en van daar was het nog een half uur rijden naar het buiten dat den naam van Koningshuys droeg.’ Ook reed Maurits soms vanuit Amsterdam met dr. Willet mee, ‘die nooit per trein ging, maar altijd men zijne twee zwarte harddravers den afstand tusschen Amsterdam en Sassenheim in 2,5 uur aflegde. Dr. Willet mende zelf en liet zijn beestjes nooit hard lopen. (...). Het bepaalde zich tot een gewonen of sukkeldraf, een paar harddravers onwaardig.’ Later kwam hij niet meer op het Oude Koningshuys, daar dr. Willet het huis toen ‘niet meer inhuurde’. In werkelijkheid had Willet zo stelt Rob Pex, het huis echter in bezit. ‘De echte reden waarom Van Lennep het Oude Koningshuys niet meer kon bezoeken was dan ook gelegen in het feit dat Willet reeds in 1851 kwam te overlijden, waarna de erfgenamen het huis met omliggend “Engels werk” van de hand deden. Zie: Pex (nog te verschijnen) 1- 4.

²⁶³ Er bestaat in de hedendaagse stand van wetenschap discussie over de economische positie en gevolgen van industriële ontwikkelingen van het Amsterdam van halverwege de negentiende eeuw. In navolgende paragraaf ben ik uitgegaan van het uitgangspunt beschreven in twee standaard werken over de geschiedenis van Amsterdam in de negentiende eeuw. Zie: Aerts en de Rooy (2006) en Bakker en Wagenaar e.a. (2000).

²⁶⁴ Bruin (1980) 7.

²⁶⁵ Bakker, e.a. (2000) 12. De criteria voor de eerste ruimtelijke innovatie in het stadshart waren volgens Ida Jager overigens niet ingegeven door de wil tot verfraaiing, noch door een gedachte aan flaneren of andere soorten van comfort. ‘Amsterdam beperkte zich bij het scheppen van ruimte voorlopig tot de oprekking van het al bestaande stratenweb om ‘aan het drukke verkeer in de oude stad eenige verlichting te verschaffen.’ De opkomst van wat in een terugblik als ‘het nieuwe Amsterdam’ stond gekwalificeerd, diende zich pas werkelijk na 1870 aan.’ Zie: I. Jager. *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*. Rotterdam 2002. 24.

Ook Abraham en Louisa waren getuige van de vergaande vernieuwingen. 'Het echtpaar Willet-Holthuysen zag het bezadigde Amsterdam van hun jeugd langzaam veranderen in een (bescheiden) bruisende handelsmetropool. (...) Allerlei vernieuwingen op maatschappelijk, economisch en cultureel terrein braken door, wat vergaande consequenties had voor het uiterlijk van de stad.'²⁶⁶ De industriële ontwikkelingen brachten in de tweede helft van de negentiende eeuw ook revoluties teweeg op het gebied van transport en vervoer. Zodoende werd 'buiten' sneller bereikbaar voor stedelingen. Het verharderen van enkele doorgaande wegen had aan het begin van de negentiende eeuw ook een enorme vooruitgang betekend. In gebieden die voordien letterlijk ontoegankelijk waren geweest konden nu koetsen en rijtuigen komen. De komst van het spoor zou pas echt verregaande gevolgen hebben voor het besef van (reis)tijd en afstanden.²⁶⁷

Het was echter niet alleen de fysieke omgeving die veranderde: ook de verhoudingen in de standenmaatschappij, die decennia lang onveranderd waren gebleven, verloren in sterke mate hun belang en vanzelfsprekendheid. De tweede helft van de negentiende eeuw stond in het teken van de vorming van nieuwe intermenselijke betrekkingen.²⁶⁸ De negentiende-eeuwse economische en demografische ontwikkelingen maakten in steeds sterkere mate een einde aan de onbeweeglijkheid waarin de sociale verhoudingen waren beland.²⁶⁹ Het is echter niet zo dat ieder onderscheid tussen beide groepen verdween. Dit komt onder meer tot uitdrukking in het blijvende gebruik van de eerder genoemde term 'coterieën'.²⁷⁰ Kenmerkend voor het verval, of beter gezegd het functieverlies van de notabelenstand, was aan het einde van de negentiende eeuw onder meer te constateren in een vermindering van de sociale omgang. Deze beperkte zich in steeds belangrijker mate tot de eigen familiekring.²⁷¹ Deze periode stond zodoende in het teken van privatisering en het einde van het leven naar de seizoenen. Dit wordt onder meer duidelijk in de manier waarop Abraham jr. en zijn vrouw hun

²⁶⁶ Niet alleen werden er nieuwe, publieke openbare ruimtes gecreëerd, ook met betrekking tot waterhuishouding, en stadsreiniging werden dankzij particulier initiatief verregaande verbeteringen aangebracht. Naarmate de industrialisering voortschreed, veranderde Nederland steeds meer van gedaante: kanalen werden aangelegd, het spoorwegnetwerk werd uitgebreid en steden traden buiten hun oude omgrenzingen. Zie: Vreeken (2010) 70.

²⁶⁷ Montijn haalt in dit verband Multatuli's *Ideeën* aan, waarin hij uitwijdt over de buitenplaatsen van Amsterdammers. 'Volgens Multatuli is de afstand waarop men het geluk zocht, een graadmeter voor 'de aanzienlykheid die by velen voor menschenwaarde doorgaat.' Maar, zegt Multatuli, de 'buitens' gaan de wereld uit – dankzij de trein, die het onderscheidt met de 'arme drommels wien dit genot ontzegd is' tot verleden tijd maakt.' Met die voorspelling kreeg de grote satiricus volgens Montijn slechts half gelijk. 'Inderdaad kregen steeds meer mensen dankzij de trein en andere vervoersmiddelen de kans om van buiten te genieten. Maar de buitens zelf bleven, net als de jacht op distinctie, die volgens hem de ware oorzaak was van de trek naar buiten.' Zie: Montijn (2002) 12-18.

²⁶⁸ Men zou volgens Bruin in algemene zin over de veranderingen in het negentiende-eeuwse maatschappelijk bestel kunnen zeggen dat meer mensen op elkaar aangewezen raakten. "Elkaar" hield echter in eerste instantie in: 'die anderen'. Het contact met 'die anderen' zal aanvankelijk voor veel gegoede burgers problemen opgeleverd hebben.' Zie: Bruin (1980) 7.

²⁶⁹ 'In de liberale kringen raakte men er van overtuigd dat de lagere bevolking aangespoord moest worden om zich te verheffen uit hun nederige staat. Elk individu had zijn lot in eigen handen en had het recht, zo niet de plicht, te streven naar sociale opklimming. De liberale economische theorie leerde immers dat een algemeen streven naar individuele lotsverbetering de vooruitgang van de gehele samenleving zou betekenen.' Zie: Meijer (2004) 2. en De Vries (1986) 9.

²⁷⁰ Bruin (1980) 13.

²⁷¹ Zo waren de notabele levensvormen volgens Van der Laarse teruggebracht tot de boezem van het gezin, in welk verband we misschien een aristocratische variant van het voor deze tijd geconstateerde proces van privatisering kunnen spreken; een toegenomen hang naar comfort en privacy. Van der Laarse (2001) 24.

villa in Frankrijk bewonen. Het contrast met de eerste helft van de negentiende eeuw wordt versterkt door de situaties van vader en zoon Willet met elkaar te vergelijken.

Het echtpaar Willet-Holthuysen bracht vanaf het midden van de jaren zeventig van de negentiende eeuw de zomers door in hun buitenhuis in Le Vésinet, nabij Parijs. In 1874 werd de villa aangekocht door Louisa Holthuysen, voor een bedrag van f.40.000,-. Het 'châlet', zoals Louisa in haar kasboek ook wel aan het riante huis refereert, was een ontwerp van de architect François- Eugène Bardon.²⁷² Het huis was ten tijde van de aankoop zo goed als nieuw. In tegenstelling tot het Oude Koningshuys, was het buitenverblijf van Abraham jr. geen 'buiten' in de traditionele zin van het woord. Vreeken beschrijft hoe Le Vésinet juist tot ontwikkeling was gebracht als een luxe parkstad met vrijstaande villa's, slingerende lanen en waterpartijen. 'Strengere bouwvoorschriften moesten voorkomen dat de architectuur in strijd was met het landschappelijke karakter van het dorp. Baksteen werd daartoe een ideaal bouw materiaal geacht.'²⁷³

De keuze van het echtpaar voor een buiten in Frankrijk dat relatief ver weg lag moet mede gestimuleerd zijn door de opkomst van het spoor. De aanschaf moet naar de maatstaven van de tijd ook zeer vernieuwend zijn geweest.²⁷⁴ In tegenstelling tot de situatie van het Sassenheimse bezit was het belang dat aan het bezit van de villa werd gehecht veel minder gericht op status of 'kolonisatie van het achterland'. Het had al veel meer weg van ons idee van een (zeer exclusief) vakantiehuis.²⁷⁵ De bewoning van het huis werd dan ook niet gebruikt om de traditie van het leven naar de seizoenen voort te zetten. De tijd die het echtpaar doorbracht in de villa stond bijvoorbeeld veel minder dan vijftig jaar daarvoor in Sassenheim in het teken om sociale contacten te bevestigen. Wellicht is dit ook juist de reden geweest om naar het 'verre' Frankrijk te gaan.

Over de langdurige verblijven van het echtpaar Willet-Holthuysen in Frankrijk is vrij weinig bekend. Hoewel Abraham en Louisa van 1874 tot 1884 alle zomers doorbrachten in hun villa, is over hun bezigheden aldaar in de archieven niets te vinden.²⁷⁶ Wel is bekend dat het echtpaar elke woensdag hun Franse kunstenaarsvrienden ontvingen voor een diner.²⁷⁷ Ondanks de beperkte beschikbaarheid aan bronnenmateriaal stelt Vreeken dat het echtpaar aangename jaren moet hebben

²⁷² Vreeken (2010) 73.

²⁷³ 'In een contemporain plaatwerk fungeert de woning van de Willets als een modelvoorbeeld van het decoratieve gebruik van baksteen in de moderne woning. Het huis bestond uit twee delen, een laag deel van hout – het eigenlijke chalet – en een hoger baksteen deel – de villa – met een steil opgaand dak en een toren.' Zie: Vreeken (2010) 72.

²⁷⁴ De negentiende-eeuwse overgang van buitenplaatsen naar villabouw vormt een interessante achtergrond waarin deze casestudy geplaatst kan worden. De zomerse 'trek' van de Amsterdamse elite naar villa's in Frankrijk behoeft – ook in dit verband – nog nader onderzoek.

²⁷⁵ Alleen de aanwezigheid van moderne voorzieningen was al een groot verschil met het buiten in Sassenheim, maar ook met het huis van het echtpaar Willet-Holthuysen in Amsterdam. Het huis in Le Vésinet was van alle gemakken voorzien zoals waterclosets en badkamers. Zie: Vreeken (2010) 72.

²⁷⁶ Vreeken (2010) 72.

²⁷⁷ Aan deze diners namen ook Nederlandse schilders als Wouter Verschuur en Willy Martens deel. Ook J.C. Greive jr. en Coen Metzelaar. Zie Vreeken (2010) 72.

gekend in Lé Vesinet, op een meer informele levenswijze.²⁷⁸ ‘Hij ontmoette er kunstenaars en zij genoot van de grote tuin waar de huisdieren alle ruimte hadden en de nabijheid van het mondaine Parijs.’²⁷⁹

De gedeelde voorliefde voor kunst en verzamelen moet in de Franse villa van het echtpaar een prominente plek hebben ingenomen. Dit wordt bevestigd door de aanwezigheid van een opmerkelijk vertrek in het bakstenen deel van het huis op de eerste verdieping, dat het ‘atelier’ werd genoemd. ‘Metzelaar vervaardigde er verschillende schilderijen van, waardoor er bekend is hoe de kamer er uit heeft gezien. In tegenstelling tot het huis in Amsterdam, dat overwegend in Franse stijl was ingericht, had het ‘atelier’ in Le Vésinet een oud-Hollandse uitmonstering.’²⁸⁰ Het vertrek was ingericht met meubels en objecten die een overwegend zeventiende-eeuwse uitstraling hadden. Ook de wapenverzameling van Abraham Willet behoorde tot het interieur. De aanwezigheid van een schildersezels verwijst wellicht naar de aspiraties van Abraham Willet om zelf te schilderen. Het is een mogelijkheid dat de villa mede om die reden werd gekocht.²⁸¹

Representatie. Een leven naar de seizoenen als venster op de negentiende eeuw.

Na het overlijden van Abraham Willet sr. op 28 april 1851, gaan zijn erfgenamen over tot verkoop van de Sassenheimse buitenplaats en het bijbehorende omringende land. Met de verkoop gaat het er bedenkelijk uitzien voor de toekomst van het Oude Koningshuys. Vanaf het begin van de negentiende eeuw worden steeds meer buitenplaatsen gesloopt, de grond verkaveld en bossen en boomgaarden gerooid. Het verval en functieverlies van de notabelenstand dat eerder aan bod kwam, hebben vanaf het midden van de negentiende eeuw duidelijk zijn gevolgen gehad voor het leven naar de seizoenen, dat in sociaal en bij velen ook in financieel opzicht steeds moeilijker vol te houden was. Hoewel Willets buitenplaats het lot van de afbraak bespaard is gebleven, verloor het door herbestemming zijn

²⁷⁸ ‘De ineengevlochten initialen AL – van Abraham en Louisa – in de sierhekken van de voordeur lijken te getuigen van de meer informele levenswijze daar.’ Dit zou in het stijf-deftige Amsterdam van die tijd niet mogelijk zijn geweest. Zie: Vreeken (2010) 72.

²⁷⁹ Vreeken (2010) 72.

²⁸⁰ Ibidem.

²⁸¹ In dit verband is de volgende publicatie interessant. H. Boonstra (e.a.) *Het huis De Meeuwen. Kunstenaars en levenskunstenaars in Edam*. Edam 2006. Met deze publicatie, verschenen in de Historische Reeks Oud Edam, had de redactie de achterliggende gedachte om enkele figuren voor het daglicht te brengen die in de twintigste eeuw het leven in Edam kleur hebben gegeven. Mensen die ‘anders’ waren en op hun eigen wijze Edam hebben verrijkt, los van eventuele maatschappelijke verdiensten. Het laat achttiende/ vroeg negentiende-eeuwse huis veranderde aan het begin van de twintigste eeuw van uitspanning in kunstenaarshuis. Vanaf 1908 brak voor het huis een nieuwe periode aan toen het bijna alleen maar gebruikt werd door (levens)kunstenaars zoals de Duitse kunstschilder Ludwig Noster (1859 – 1910). Ondermeer het Volendamse vissersleven was onderdeel van zijn schilderijen. Het ging hem volgens de auteurs echter niet om het ‘rauwe Volendamse gedoe in eigentijds Volendam’ maar om de verstilde sfeer van het ware zeventiende-eeuwse Hollandse leven binnenshuis. Ook de vroeg twintigste-eeuwse interieurfoto’s ten tijde van de bewoning door Willem Antoon Noorthoven van Goor - vriend en huisbewaarder van Antoon van Welie – zijn in dit verband de moeite waard.

oorspronkelijke functie. Ook de historische samenhang tussen het huis en omringende land verdween doordat de grond werd herverkaveld en voortaan in gebruik werd genomen voor de bloembollenteelt. In de situatie die ontstond - en in feite is dat vandaag de dag nog zo - was sprake van 'decontextualisering in situ'. Ondanks dat het pand nog steeds op de originele plek staat, is de historische context en functionele authenticiteit, door de herbestemming verdwenen.²⁸²

De laatste decennia van de negentiende eeuw markeerde ook voor het huis aan de Herengracht 605 het einde van de bewoning 'op stand'. Met het overlijden van Louisa Willet-Holthuysen in 1895 kwam er een einde aan de bewoningsgeschiedenis van het huis. Louisa liet het huis met boedel na aan de stad Amsterdam, op voorwaarde dat het als museum opengesteld zou worden voor het publiek. Hoewel met dit initiatief een 'veilige' toekomst van het grachtenpand leek te zijn gewaarborgd, zijn er in de negentiende-eeuwse situatie overeenkomsten te herkennen met het lot dat het Oude Koningshuys trof. Net als bij de Sassenheimse buitenplaats verloor het pand aan de Herengracht zijn functionele authenticiteit, zij het dat er in dit geval middels musealisering een nieuwe, conceptuele authenticiteit werd gecreëerd.²⁸³ Daarnaast gaat de villa van het echtpaar Willet-Holthuysen bij Le Vésinet aan het einde van de negentiende eeuw door een onbekende oorzaak in vlammen op en raakt het huis aan de Keizersgracht 522 in 1869 door verkoop uit het bezit van de familie. Hoewel deze twee laatstgenoemde gebeurtenissen wellicht niet zo representatief zijn voor het tijdsbeeld als de gebeurtenissen in de andere huizen die in dit verhaal een rol spelen, heeft de historische samenloop van omstandigheden in zijn geheel tot gevolg dat het verband tussen deze plekken en de historische continuïteit van de functies verloren zijn gegaan.

In het deelthema van de verdieping 'Amsterdam en het ommeland' is er aandacht voor de omvangrijke historie van de culturele dynamiek tussen stad en land. Het is niet enkel de bedoeling historische ontwikkelingen en patronen te ontrafelen, maar juist de hedendaagse betekenis ervan te benoemen. Het gaat zodoende als vermeld om de toe-eigening en herinterpretatie van fenomenen in stad en land, waarvan de historische oorsprong ons lang niet altijd even helder voor ogen staat. Door middel van het verhaal van de notabele levenswijze van vader en zoon Willet kan de historische

²⁸² Nicole Ex hanteert vijf vormen van authenticiteit te weten materiële, conceptuele, historische, a-historische en tenslotte contextuele of functionele authenticiteit. In feite markeert de laatstgenoemde de overgang of wisselwerking van een object of objectcluster, van het dagelijks gebruik naar de museale staat. Van het spanningsveld tussen deze twee vormen komt is ook in MWH sprake geweest op het moment van musealisering. Dit moment heeft gevolgen voor de waarde die wordt toegekend aan de diverse onderdelen van het huis en stuurt het handelen. Zie: N. Ex. *Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren*. (Amsterdam 1993) 115.

²⁸³ In de conceptuele authenticiteit ligt de nadruk niet zozeer op de onherhaalbaarheid van het uitvoeringsproces alswel op het denkproces zelf, dat daadwerkelijk aan de schepping vooraf gaat. Hoewel de conceptuele authenticiteit vaak een kenmerk is van moderne en hedendaagse kunst kan deze in sommige gevallen opvallend goed worden toegepast op het huismuseum. Het heeft dat betrekking op het idee en doelstellingen die ten grondslag liggen aan de musealisering van het huis. Zie Ex (1993) 115.

betekenis en het verband dat er ooit tussen de materiële representatie hiervan was, tijdelijk worden gereconstrueerd. Het verhaal van twee generaties Willet vormt een representatie in de vorm van een 'venster' op de negentiende-eeuwse sociaal-maatschappelijke verhoudingen en aristocratische levenswijze enerzijds en het functieverlies of 'ondergang' van het leven naar de seizoenen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dit verschil wordt voornamelijk benadrukt door de manier waarop de buitenplaats door respectievelijk vader en zoon wordt bewoond met elkaar te vergelijken.

Het interessante van dit verhaal is dat door een geschiedenis van een familie uit te lichten, in feite grotere ontwikkelingen die zich in de negentiende eeuw hebben voltrokken kunnen worden beschreven en verklaard. Dit verhaal representeert zodoende ontwikkelingen in een eeuw die in wezen intens rusteloos is en die de overgang markeert naar een moderne samenleving, waaraan we vandaag de dag nog veel technologie, maar ook normen en waarden ontleen. Bovendien kan deze hedendaagse (her) beleving van een arcadische levenswijze vanuit de stedelijke ruimte aspiraties bieden voor de toekomst. In een tijd waarin stad en land worden gezien als gescheiden werelden kan door deze museale 'reconstructie' de dynamische samenhang tussen beide worden hersteld en hieraan opnieuw betekenis worden gehecht.

Presentatie

Om het verhaal van de negentiende-eeuwse notabele levenswijze van vader en zoon Willet, zoals het onder de interpretatie en representatie is beschreven te visualiseren, staat de museale reconstructie van het historische verband tussen de vier 'sites' centraal. De museale presentatie van dit deelthema die mij voor ogen staat, is gericht op drie aspecten die alle eerder aan bod zijn gekomen. In eerste instantie moet in de opstelling de historische dynamiek naar voren komen die er bestaat tussen de huizen in de stad en 'buiten', met bijzondere aandacht voor het belang dat aan dit bezit werd gehecht. Daarnaast moet in de museale opstelling het verschil in het leven naar de seizoenen tussen vader en zoon Willet verduidelijkt worden. Dit verschil is representatief voor - of staat in wisselwerking met - de industriële en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen die in de negentiende eeuw hebben plaatsgevonden. Op deze wijze kan de beleving opgeroepen worden van een wereld die ver van ons af staat en in wezen verdwenen is. Tenslotte is het van belang niet alleen de historische patronen te verklaren en ontrafelen, maar juist ook de betekenis daarvan voor nu en in de toekomst te benoemen. De museale presentatie die mij voor ogen staat, bestaat uit één ruimte die onderverdeeld wordt in vier kamers, welke alle verwijzen naar een van de 'sites' welke deel uitmaken van het verhaal. Deze gereconstrueerde stijkkamers vormen ieder een samengesteld ensemble, dat een representatie vormt van respectievelijk Keizersgracht 522, de buitenplaats Het Oude Koningshuys, Herengracht 605, en de

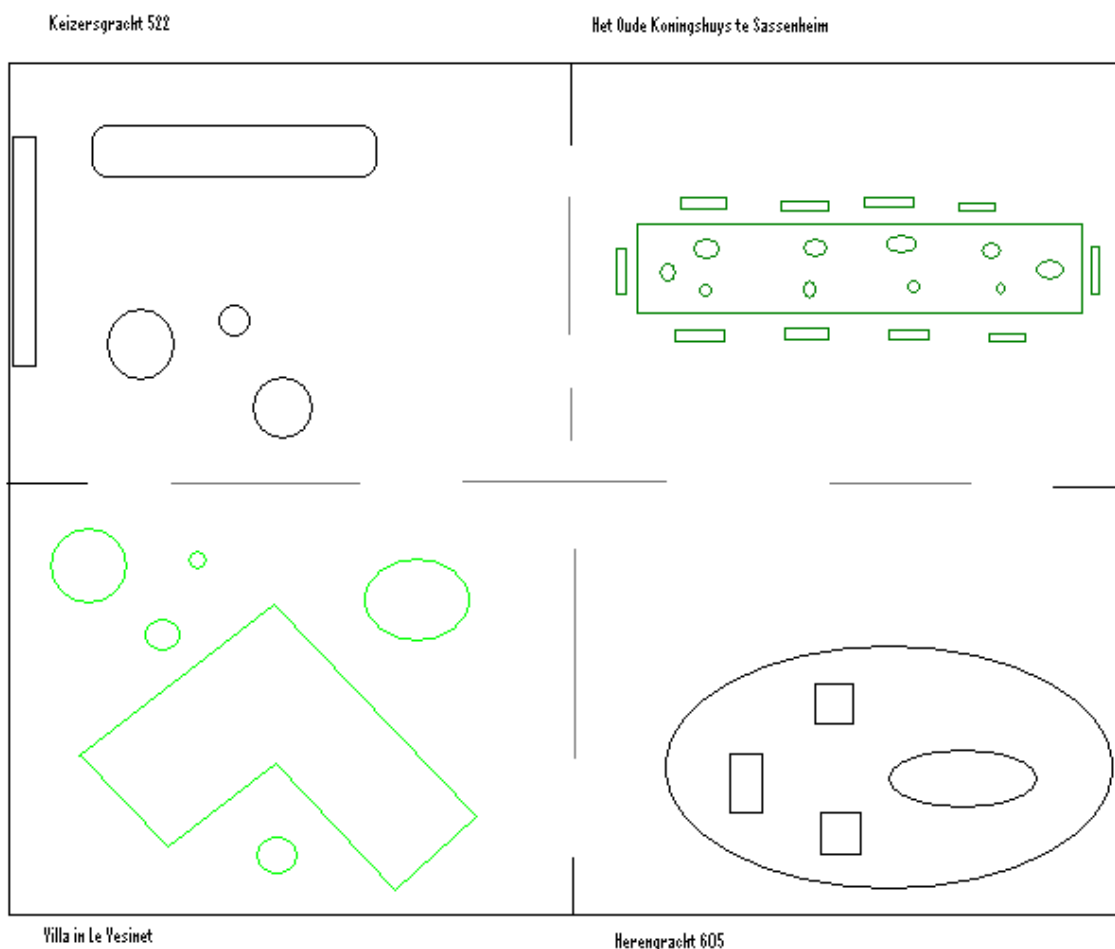
villa bij Le Vésinet. De invulling van de ruimte aan de hand van de vier niet-afgesloten stijlkamers leent zich ervoor om enerzijds het dynamische verband tussen deze plekken aan te tonen, maar anderzijds ook visueel te kunnen verwijzen naar het verschil in levensstijl in de eerste en in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het zou niet mijn intentie zijn om de specifieke vertrekken uit de panden één op één te reconstrueren, maar wel ze daarnaar - aan de hand van sleutelobjecten of iconen - te laten verwijzen. De centrale iconen worden dus in eerste instantie gevormd door afbeeldingen, die een representatie vormen van de hoofdrolspelers en centrale plekken van het verhaal. Deze afbeeldingen kunnen worden ondersteund door objecten en meubels die in de huizen hebben gestaan of die representatief zijn voor het tijdsbeeld.

Vervolgens is het mijn idee om de kamers thematisch in te richten, waarbij verwezen wordt naar aspecten van de notabele levenswijze in het eerste en tweede deel van de negentiende eeuw. Het gezin Willet-Swarts voerde een traditioneel huishouden waarin het visiterijden of de 'pantoffelparade' een belangrijke plaats moet hebben ingenomen. Mijn voorstel is om het 'vertrek' dat verwijst naar de Keizersgracht 522 in te richten als salon waar elk moment de visite kan worden ontvangen en thee kan worden geserveerd. Met betrekking tot het Oude Koningshuys zijn vooral de zondagse ontvangsten en grote diners die door Maurits van Lennep worden gememoreerd voor de museale opstelling interessant. Mijn voorstel is om de kamer die de Sassenheimse buitenplaats representeert, in te richten als grote eetkamer.

Hoewel het echtpaar Willet-Holthuysen net als hun ouders enkele decennia later ook tot de Amsterdamse notabelenstand werd gerekend, stonden zij vooral ook bekend als excentriek. Dit beeld moet zijn gevoed door de gezamenlijke passie van Abraham en Louisa, namelijk het verzamelen van kunst. Ook de omgang met hun kunstenaarsvrienden moet hieraan hebben bijgedragen. Een van de regelmatig terugkerende, hieraan verwante, fenomenen aan de Herengracht 605 waren Abrahams kunstbeschouwingen. Hiervoor had hij een aparte kamer tot zijn beschikking, waarin genodigden aan een grote tafel, diverse kunstwerken konden bewonderen. In de museale presentatie zou deze kamer in het AHM tijdelijk 'gereconstrueerd' kunnen worden.²⁸⁴ Dan rest nog het deel van de opstelling dat verwijst naar de Franse villa van het echtpaar Willet-Holthuysen. Deze kamer heeft in mijn opzet tot doel om te verwijzen naar de meer informele levenswijze aldaar, mede ingegeven door de veranderende sociaal-maatschappelijke verhoudingen aan het einde van de negentiende eeuw. Daarnaast is het van belang dat het aspect van de moderne voorzieningen in het huis – welke op hun beurt weer verwijzen naar de technologische ontwikkelingen – nader wordt toegelicht. Hier moet de sfeer worden gecreëerd van een ruime en luxe vakantievilla, die van alle gemakken is voorzien.

²⁸⁴ Het roerende deel van de kamer aan de Herengracht 605, die in de negentiende eeuw de functie van Herenkamer had, staat momenteel opgeslagen in het depot. Totdat er een beslissing is genomen over wat er met de huidige achttiende-eeuwse stijlkamer gaat gebeuren, kan de boedel een plek krijgen in het AHM.

De kamers worden in de museale presentatie van elkaar gescheiden (of juist verbonden) door het thema 'reizen'. Hoe verplaatsten de familie en tijdgenoten zich in en vooral ook de stad uit naar hun buitens? Hoe lang duurden deze reizen en wat was het gevolg van innovaties als het verharderen van wegen, het uitbreiden van wegnetwerken en het spoor? Dit kan gebeuren aan de hand van kaartmateriaal en afbeeldingen van diverse vervoersmiddelen. Wellicht is het nog het meest interessant om een visuele verbinding te maken met de groengroeikaart die in samenwerking met DRO wordt ontwikkeld alsook een link te maken naar het thema 'trekvaarten' dat door een van de andere werkgroepleden wordt uitgewerkt.

Schematische weergave van de ruimte-indeling.

Bibliografie - *De familie Willet en het notabele leven naar de seizoenen*

- Aerts, R. en P. de Rooy. *Geschiedenis van Amsterdam III. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900*. Amsterdam 2006
- Bakker, M. R. Kistemaker, N. van Nierop, W. Vroom en P. Witteman (red.) *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw*. Amsterdam 2000
- Boonstra, H. (e.a.) *Het huis De Meeuwen. Kunstenaars en levenskunstenaars in Edam*. Edam 2006.
- Braamhorst, K. *Nederland in de Negentiende eeuw. Lexicon*.
- Bruin, K. *Een herenwereld ontleed: over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam 1980
- Ex, N. *Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren*. (Amsterdam 1993)
- Hulkenberg, A.M. *Het Oude Koningshuys 1628 – 1978*. Leiden 1978
- Jager, I. *Hoofdstad in gebreke : manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*. Rotterdam 2002
- Kloek, E. *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw*. Amsterdam 2009
- Laarse, R. van der en Ymke Kuiper (red.) *Beelden van de Buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw*. Adelsgeschiedenis 3. Hilversum 2005
- Laarse, R. van der 'Burgers als buitenlui. Het landschap der notabelen.' In: J.H. Furnée. *Stijlen van Burgers*. Groningen 2007. p. 7 - 38
- Laarse, R. van der (red.) *Van goeden huize: elite in en rond Alkmaar in de negentiende eeuw*. Alkmaar 2001
- Mathijssen, M. *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2007
- Meijer, B.M.M. *'In de polder' : kringen, clubs en normen binnen de Amsterdamse elite in de negentiende eeuw 1860-1880* Amsterdam 2004
- Montijn, I. *Huis en haard: Monumenten van het wonen. Een korte geschiedenis van het Nederlandse interieur van de voordeur tot de zolder*. Amsterdam 2001
- Montijn, I. *Leven op stand. 1890-1940*. Amsterdam 2003
- Montijn, I. *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam 2002
- Os, H.W.M. van. *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland. Tevens orgaan van de vereeniging oud-leden*. Leiden 1945
- Perrot, M. (red.) *Geschiedenis van het persoonlijke leven. Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog*. Vertaald uit het Frans *Histoire de la vie privée, Tome 4. De la Révolution à la Grande Guerre*. Parijs/ Amsterdam 1987/1989

Stokvis, P.R.D. *Het intieme burgerleven. Huwelijk, huishouden en gezin in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam 2005

Vreeken, H. *'Bij wijze van museum' : oorsprong, geschiedenis en toekomst van Museum Willet-Holthuysen, 1853-2010*. Diss. Universiteit van Amsterdam 2010. Deel I en II

Vries, B. *Electoraat en elite. Sociale structuren en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850 – 1895*. Amsterdam 1986

7. De Stelling van Amsterdam

Het onzichtbare wordt zichtbaar

Remco Vermeulen

Introductie

De Stelling van Amsterdam is één van de meest bijzondere monumenten die in Nederland te vinden is. Iets wat ook internationaal erkend is, en ervoor heeft gezorgd dat de Stelling op de UNESCO Werelderfgoedlijst staat. De voormalige verdedigingslinie van de hoofdstad werd tussen 1883 en 1920 aangelegd en heeft een lengte van circa 135 kilometer. Daarbij telt de linie 42 forten, aangevuld met sluizen, dijken, magazijnen en andere onderdelen. Hoewel de Stelling werd voorgegaan door onder meer de Oude en de Nieuwe Hollandse Waterlinies, is dit de enige verdedigingslinie die vrijwel cirkelvormig is. De forten liggen in een straal van 15 à 20 kilometer van de hoofdstad (zie figuur 1).

Dit alles draagt bij tot de opvallende uitgestrektheid van de Stelling. Aangezien de linie als één project geïnitieerd is, straalt het geheel een grote onderlinge eenheid uit. Doordat de forten eigenlijk nooit in een oorlog zijn gebruikt, en dus ook niet in het heetst der strijd zijn beschadigd, hebben ze een hoge mate van authenticiteit.

Hoewel de Stelling van Amsterdam één van de acht Nederlandse werelderfgoederen is, is het – overigens net als de overige werelderfgoederen van Nederland – relatief onbekend. En dat terwijl de Stelling zo een belangrijke functie voor Amsterdam heeft gehad, of eigenlijk gehad zou moeten hebben. De Stelling was niet alleen bedoeld om de stad te beschermen, maar had de stad ook nodig om te kunnen functioneren. De sporen van de Stelling reiken dus, ook vandaag nog, tot in de stad.

Sinds of door de felbegeerde UNESCO-status is er dan ook een trend gaande, die erop gericht is de Stelling meer naamsbekendheid te geven. Op nationaal niveau, maar zeker ook in de directe omgeving. Immers, de forten van de Stelling dreigen anoniem ten onder te gaan en te worden opgeslokt door de opmars der verstedelijking. Het belangrijkste middel hierbij is de forten van de Stelling een nieuwe functie te geven. Een functie die niet alleen aansluit bij het Nederland van vandaag, maar die ook bescherming en erkenning in de toekomst garandeert.

Op deze manier kan de Stelling van Amsterdam, ooit gebouwd als een zo onzichtbaar mogelijk verdedigingswerk, zichtbaar worden gemaakt. Dit Nederlandse erfgoed verdient het om in de schijnwerpers te staan.

Interpretatie

Canon

In de tweede helft van de negentiende eeuw vierden kolonisatie en industrialisatie, maar ook het bijbehorend nationalisme hoogtij. Het was de tijd van de opkomst van Europese grootmachten, waarbij Nederland met de neus op de feiten werd gedrukt: het land aan de Noordzee was wel erg klein, zo tussen de grote burens. Al tijdens de Napoleontische oorlogen waren de Lage Landen een aantal keren onder de voet gelopen, en ook nu leek er weer gevaar te dreigen. En wel in de vorm van een nieuw, verenigd Duitsland, dat als overwinnaar uit de Frans-Duitse Oorlog van 1870 tot 1871 naar voren was gekomen. Het was duidelijk dat Nederland moest anticiperen op een mogelijke dreiging van buitenaf. De Nederlandse legerleiding, met het Ministerie van Oorlog voorop, putte uit haar ervaring en kennis, en de plannen voor een kringstelling rond Amsterdam kregen vorm. Al in 1869 werd een Stelling van Amsterdam genoemd, en wel door A.C.Th. Gevers Leuven, Kapitein bij het Regiment Grenadiers en Jagers. Hij weet de kern van de Stelling treffend te omschrijven als een “onneembare vesting” die de eigenschappen van het landschap, te weten laagte ten opzichte van het waterpeil, vlakheid en het alom aanwezige water, volledig weet te benutten.²⁸⁵

Een andere belangrijke ontwikkeling rond deze tijd in de regio Amsterdam, was de opening van het Noordzeekanaal in 1876. Dit kanaal was bedoeld om de haven van de hoofdstad toegankelijker te maken, en droeg derhalve bij aan de economische groei en internationale handelspositie van de stad. Daarnaast vormde het een belangrijk onderdeel van de aan- en afvoer van goederen voor het leger. Reden genoeg dus om dit kanaal goed te beschermen. Toen in 1883 werd begonnen met de aanleg van de Stelling van Amsterdam, werd het Noordzeekanaal opgenomen binnen de linies.²⁸⁶ Het versterkte Forteiland bij IJmuiden in de monding van het kanaal was één van de eerste Stellingforten.

Water speelde bij de verdedigingsfunctie van de Stelling van Amsterdam een belangrijke rol, zo niet de belangrijkste. Zoals al eerder genoemd, bestond de linie niet alleen uit forten, maar ook uit dijken en sluizen. De tactiek was namelijk gericht op inundatie: het onder water zetten van (delen van) polders om de opmars van een vijandelijk leger te kunnen stoppen. Hierbij werd een waterpeil van 30 à 40 centimeter aangehouden. Dit was te diep voor soldaten, paarden en wagens (of vanaf de

²⁸⁵ Gevers Leuven, A.C.Th, p. 168

²⁸⁶ De exacte jaartallen lopen per bron uiteen. Van Dam van Isselt vermeldt echter dat in 1883 daadwerkelijk met de bouw en aanleg van de Stelling van Amsterdam was begonnen; Van Dam van Isselt, 1910, p. 141

Eerste Wereldoorlog zelfs tanks) om voortgang te maken, doch niet diep genoeg om als vaarwater voor (zwaarbeladen) boten te dienen. De forten werden op strategische plekken gebouwd, namelijk daar waar het land te hoog was om te inunderen en op de zogenaamde accessen, plekken waar wegen, vaarten of spoorlijnen de kringstelling doorkruisten.

Hoewel inundatie een succesvolle verdedigingstactiek was gebleken, bijvoorbeeld tegen de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog of tegen de invasie van het Franse leger van de Zonnekoning in 1672, was deze benadering anno 1900 nogal ouderwets. De legers van de grote buurlanden, met dat van Duitsland voorop, waren geavanceerder (en groter) dan het leger van Nederland. Dit werd pijnlijk duidelijk toen in 1887 het Duitse leger de brisantgranaat in gebruik nam. Deze granaat was in staat de toen gangbare bakstenen forten tot gruis te reduceren, en dus besloot het Ministerie van Oorlog de bouw van de Stellingforten – dit was ondermeer het geval bij de constructie van het Fort bij Abcoude – stil te leggen en ging ze angstvallig op zoek naar een bouw materiaal dat bom- of scherfvrije fortificaties kon garanderen. Omdat Nederland neutraal was en dus onafhankelijk wilde zijn, heeft het leger zonder hulp van buitenlandse experts geëxperimenteerd met verschillende bouwmaterialen, ondermeer in de duinen bij Schoorl. Uiteindelijk bleek dat ongewapend beton wel bestand was tegen de inslag van de zware Duitse granaten, en dus werd de bouw van de forten met nieuw materiaal voortgezet. Desondanks was de constructie van de Stelling van Amsterdam ingehaald door technische militaire ontwikkelingen. Tegen de tijd dat de Stelling in 1920 voltooid was, had de inzet van oorlogsvliegtuigen en langeafstandsgeschut tijdens de Eerste Wereldoorlog de Stelling vrijwel nutteloos gemaakt.

Ten tijde van de beide wereldoorlogen was de Stelling betrokken bij interessante, soms zelfs dubieuze praktijken.²⁸⁷ Zo bracht het Ministerie van Oorlog de forten en onderdelen van de Stelling tijdens de Eerste Wereldoorlog in staat van paraatheid, hoewel Nederland neutraal was. Op vrijwel alle forten werden regimenten geplaatst. Gedurende de mobilisatie 1914-18 was de Stelling het decor van (passieve) militaire aanwezigheid, iets wat in de decennia erna nauwelijks meer is voorkomen. Sommige bronnen stellen dat de Nederlandse overheid een aantal forten ook heeft ingezet voor de opvang van Belgische vluchtelingen die het land toen overspoelden. Over de kwaliteit en omstandigheden van deze opvang lopen de meningen nogal uiteen. Maar aangezien de ruimten van de forten veelal vochtig, donker en bedompt waren, boden ze duidelijk niet de meest ideale woonomgeving. Doordat de Duitsers in 1940 al binnen enkele dagen Nederland dwongen te capituleren, konden ook nu de forten, die inmiddels jammerlijk verouderd waren, niet verdedigend

²⁸⁷ De Stelling van Amsterdam ten tijde van de Eerste en Tweede Wereldoorlog is een apart en uitgebreid onderzoek waard. Derhalve zal er in dit essay dan ook niet nader op worden ingegaan.

gebruikt worden. De bezetters daarentegen wisten de Stelling wel te gebruiken. Ze zetten de westelijke forten van de Stelling in als onderdeel van de Atlantikwall, het westelijke verdedigingsfront van het Duitse Rijk, tegen een mogelijk invasie van de geallieerden. Bovendien zette het Duitse leger zuidelijke delen van de Stelling als laatste redmiddel lukraak onder water tijdens de Nederlandse bevrijding in 1945. Met datzelfde doel waren ook noordelijke en westelijke gebieden van de Stelling geïnuundeerd.²⁸⁸ (zie figuren 2, 3, 4, 5)

Door de naoorlogse eenwording en pacificatie op het Europees continent was de dreiging van een vijandige invasie in Nederland voorbij. De Stelling van Amsterdam lag er meer dan ooit verloren bij. Tussen 1951 en 1963 liet de overheid de Stellingforten ontmantelen en derhalve verloor de Stelling haar functie. Een periode van verval en vergetelheid brak aan. In de jaren '80 en '90 van de twintigste eeuw werd de Stelling echter 'herontdekt' door overheden en deskundigen, die haar authenticiteit en historische waarden onderkenden. Een gelukkige samenloop van omstandigheden en een prachtig staaltje bureaucratische logica – Nederland had in 1992 de UNESCO World Heritage Convention ondertekend en kon daardoor belangrijke nationale erfgoederen van universeel belang voordragen voor de Werelderfgoedlijst – zorgden ervoor dat de in eigen land relatief onbekende Stelling van Amsterdam in 1996 ineens een internationaal erkende erfgoedstatus kreeg. Reden genoeg om meer dan een decennium na dato daadwerkelijk stappen te ondernemen in het herbestemmen van de Stelling.

Militair perspectief

Het naslaan van documenten opgesteld door verschillende legerbevelhebbers, die bij de aanleg van de Stelling van Amsterdam betrokken waren, levert fascinerende inzichten. Zo maakte W.E. van Dam van Isselt, Kapitein der Veld Artillerie, korte metten met de alom geaccepteerde en geïntegreerde militaire geheimhouding. Hij vond “dat de hoge militaire autoriteit een vriend van openbaarheid moet blijven, en dat geheimzinnigheid ten aanzien van ons verdedigingsstelsel niets dan nadeelen aanbiedt en voor de regeering slechts een rijke bron van moeilijkheden is”.²⁸⁹ Verder pleitte Van Dam van Isselt dat openheid belangrijk is, omdat die er voor zorgt dat de eigen bevolking op de hoogte is van de gang van zaken, en ten tijde van een dreigende invasie dus weet hoe te reageren. Bovendien betoogde hij dat militaire geheimzinnigheid kon worden gezien als een uiting van onbekwaamheid van Nederland, of zelfs als een gebrek aan zelfvertrouwen.²⁹⁰ J.C.C. den Beer Poortugael, Hoofd-Intendant van het Leger, bevestigde dat hoewel Nederland een klein land is, het niet alleen zelfvertrouwen moet uitstralen, maar ook onafhankelijkheid en neutraliteit moet nastreven. Ofwel,

²⁸⁸ Ros, René, <http://www.stelling-amsterdam.nl/stelling/oorlog.html>

²⁸⁹ Van Dam van Isselt, W.E., 1910, p. 8

²⁹⁰ Ibid. 5, p. 10

zoals hij dat zelf omschreef, “beveiligde onzijdigheid, geschraagd en gerugsteund door het bezit van toereikende verweringsmiddelen”.²⁹¹ In de vorm van de Stelling van Amsterdam dus.

Een pijnlijke opmerking van Van Dam van Isselt, die wel in de eerste druk van zijn boek stond, doch vijf jaar later subtiel uit de tweede druk gefilterd was, luidde: “Had men na 1882 de helft van het geld, thans in de Amsterdamsche stelling gestoken, besteed om de Nieuwe Hollandsche Waterlinie en de kustversterkingen zoo goed mogelijk te houden op de hoogte van den tijd, onze materiële kracht ware thans vermoedelijk grooter en de openbare mening, die van zeer veel invloed is, ook in den oorlog, ware niet op een dwaalspoor geleid”.²⁹² Publieke verontwaardiging over grootschalige, door de overheid geïnitieerde bouwprojecten, om maar eens de Noord-Zuidlijn van Amsterdam als voorbeeld te nemen, lijkt dus van alle tijden. En gezien de censuur die in de tweede druk werd toegepast, werd het officieel verwoorden van deze verontwaardiging duidelijk niet op prijs gesteld. Van Dam van Isselt had zelf ook zijn bedenkingen over het al dan niet functioneren van de Stelling van Amsterdam. Zo stelde hij dat de Stelling nooit afdoende zal zijn voor een langdurige staat van beleg.²⁹³ Het zou simpelweg vrijwel onmogelijk zijn om een militaire verdedigingsconstructie op dergelijke situaties logistiek voor te bereiden. Voor hem was de Stelling bedoeld als laatste toevluchtsoord voor het Nederlandse leger en regering. Het volk tegen de vijand beschermen leek er niet bij. Hij betoogde namelijk dat er tijdens een belegering zo min mogelijk (onnodige!) mensen binnen de Stelling moeten zijn: “Hoe meer onnutte monden zich uit de vesting begeven, des beter”. Opvallend genoeg bediende Van Dam van Isselt zich van een opvallende, en niet onbekende, uitspraak, immers “vreemdelingen en gevaarlijke elementen der eigen bevolking moeten in ieder geval worden uitgezet”. Buiten de Stelling, in het door vijanden veroverde gebied, zou de bevolking dus aan haar lot overgelaten worden. “Is de Regeering genegen zich hun lot aan te trekken”, zo ging hij verder, “dan kan zij dit evengoed, indien zij buiten de Stelling worden ondergebracht. Het is ten slotte slechts de vraag, of de Regeering zich aansprakelijk wil stellen voor de onderhoudskosten”.²⁹⁴ De boodschap van Van Dam Van Isselt lijkt duidelijk: in het geval van oorlog is het ieder voor zich.

Logistiek

Met de aanleg van de Stelling van Amsterdam, wees het Ministerie van Oorlog de hoofdstad aan als Nationaal Reduit. Dat betekende dat in het geval van een vijandelijke invasie, het leger en de regering zich hier zouden kunnen terugtrekken. De stad zou dan fungeren als laatste vesting van waaruit de verdediging of bevrijding van het gehele land kon worden gecoördineerd of, minder heldhaftig, kon worden afgewacht. De keuze voor Amsterdam was niet verwonderlijk, immers dit

²⁹¹ Den Beer Poortugael, J.C.C., p. 93

²⁹² Van Dam van Isselt, W.E., 1905, p. 148

²⁹³ Ibid. 5, pp. 143-144

²⁹⁴ Ibid. 5, p. 107

was 's lands hoofdstad en één van de belangrijkste nationale handelscentra. Ook lag de stad verder van de kust dan bijvoorbeeld Den Haag, en was het gebied rond de stad door de vele polders en droogleggingen relatief gemakkelijk te inunderen. Ook lagen direct rond Amsterdam enkele economisch belangrijke gebieden, zoals de industrie van de Zaanstreek, de veehouderijen van de Beemster en de tuinbouw in de Haarlemmermeer. Bovendien had Amsterdam een belangrijke symbolische en patriottische betekenis, wat Den Beer Poortugael als volgt verwoordde: "Amsterdam kan maanden leven zonder het overig Nederland; Nederland geen dag zonder Amsterdam. Het is het hart van ons land. Als het ophoudt te kloppen, verstijven de leden". Hier voegde hij aan toe dat "in het oog van heel de wereld staat Nederland, zolang van de torenschansen van Amsterdam de Hollandsche driekleur blijft wapperen".²⁹⁵ Nog meer toepasselijke kreten werden geslaakt door Gevers Leuven, die stelde dat "Amsterdam – die niet enkel ons groot arsenaal en hoofddepotplaats is, maar ook het laatste bolwerk onzer vrijheid uitmaakt".²⁹⁶

In opdracht van het Ministerie heeft Den Beer Poortugael in 1878 een gedetailleerde studie laten uitvoeren naar de logistiek en bevoorrading van Amsterdam en omgeving ten tijde van een belegering. Hieruit kwam onder meer naar voren dat de kringstelling rond de stad dusdanig veel landerijen en polders moest omvatten, dat er genoeg ruimte zou zijn voor een toereikende voedselvoorziening voor de aanwezigen binnen de Stelling. Hiertoe was over een periode van een aantal jaren de kwantiteit van en fluctuatie in voorraden in de regio bijgehouden, zodat men kon uitrekenen hoeveel voorraden er voor een beleg van een half jaar nodig zouden zijn. Zo laat het werk van Den Beer Poortugael vele tabellen zien met daarin de voorraden van ondermeer granen, kolen, drinkwaterhoeveelheden (ook naar aanleiding van de gemeten regenval), zout, suiker en zuivelproducten. Daarnaast stelde de Hoofd-Intendant dat Amsterdam een duidelijke actieve functie binnen de Stelling van Amsterdam had te vervullen, ondermeer "tot aanvoer van genie- en artilleriematerieel, levens- en verplegingsmiddelen en tot évacuatie van zieken en gewonden".²⁹⁷

Een document van L.M.A. von Schmid definieerde de rol van Amsterdam nog beter. Hieruit valt namelijk op te maken dat de forten van de Stelling zogenaamde wachtforten waren, met een zuivere verdedigingsfunctie. Hiernaast bestonden er ook woonforten, die behalve een verdedigingsfunctie ook onderdak en alle nodige voorzieningen boden voor de in het fort gelegeerde manschappen. Hij stelde dat in het geval van de Stelling wachtforten hierbij "tactisch en oeconomisch" in het voordeel waren, omdat het minder inspanningen en geld kostte om ze bomvrij en leefbaar te maken.²⁹⁸ Hieruit

²⁹⁵ Ibid. 7, pp. 94-95

²⁹⁶ Gevers Leuven, A.C.Th., p. 198

²⁹⁷ Ibid. 7, p. 79

²⁹⁸ Von Schmid, L.M.A., p. 41

kan worden afgeleid dat de stad Amsterdam samen met de verdedigingsbolwerken van de Stelling, de functie en faciliteiten van een enorm en compleet woonfort bood. De Stelling diende dus niet alleen ter bescherming van Amsterdam, de faciliteiten in de stad vulden de linie ook nog eens aan tot een volledig functionerend geheel.

De Stelling in de stad

Bouwhistoricus Marieke Kuipers stelde dat Amsterdam een “onwillige garnizoensstad” was. Als traditioneel vrije en onafhankelijke handelsstad had ze namelijk een afkeer van door het Rijk opgelegde inkwartiering van soldaten ten tijden van oorlog.²⁹⁹ Desalniettemin moest de stad buigen naar de wil van Den Haag en werd ze voorzien van de nodige militaire faciliteiten. Toch zal dat niet als erg nadelig ervaren zijn, aangezien de gebouwen vaak “een impuls gaven aan de ontwikkeling van nieuwe industriegebieden, (...) die vaak geen exclusief militaire functie hadden”.³⁰⁰

Nu ruim een eeuw later zijn de meeste van deze imposante kolossen nog altijd in de binnenstad aanwezig. Het civilisatieproces van de militaire gebouwen in Amsterdam, waar vroeg in de negentiende eeuw al een begin mee was gemaakt met de ontmanteling van de oude stadsmuren en vestingwallen van de stad, heeft echter effectief toegeslagen: tegenwoordig zijn alle militaire gebouwen herbestemd.³⁰¹ Interessant genoeg ontstond het middelpunt van militair Amsterdam op de oude vestingwallen van de stad. Het was gelegen langs de oostelijke Singelgracht en nabij het oostelijk havengebied en marinecomplexen. Om voldoende ruimte te creëren, werden de terreinen vergroot door het deels dempen van de oude stadsgracht. Een zeventiende-eeuwse militaire functie werd dus ingeruild voor een negentiende-eeuwse.

Het eerste gebouw in de reeks Stellingonderdelen in Amsterdam was de Oranje-Nassaukazerne, die werd gebouwd tussen 1810 en 1813 aan de huidige Sarphatistraat. Technisch gezien is dit pand dus ouder dan de Stelling. Daarnaast was dit het eerste grootschalige – voor Nederlandse maatstaven enorme – militaire gebouw in Amsterdam, met een voorgevel van ruim 276 meter lengte. Het werd geïnitieerd door keizer Napoleon, die hiermee een stempel op de stad wilde drukken en daarmee de militaire aanwezigheid van Frankrijk wilde waarborgen. Het was evenwel koning Willem I die de kazerne in 1814 in gebruik liet nemen. Het gebouw geldt als een voorbeeld van Frans-Nederlandse kazernebouw met een enkele, langgerekte vleugel. Enorme afmetingen, regelmatige traveeën en driehoekige frontons illustreren haar monumentaliteit. Doch, de kazerne bleek door tocht, slechte sanitaire voorzieningen en het gebrek aan verwarmingsmogelijkheden uitermate ongeschikt voor de

²⁹⁹ Kuipers, Marieke, p. 9

³⁰⁰ Vesters, Paul, p. 126

³⁰¹ Ibid.15, pp. 25-27

huisvesting van manschappen. Uiteindelijk is de Oranje-Naussaukazerne, na een aantal wisselingen van functies, in 1990 herbestemd tot woningen en kantoren. Op het achterliggende, voormalige exercitieterrein aan de Singelgracht zijn een zestal woontorens verrezen.³⁰² (zie figuur 6)

Om de Stelling van Amsterdam te faciliteren, verrezen meer naar het westen, westelijk van de Muiderpoort, tussen 1863 en 1889 vier nieuwe onderdelen van het militaire complex aan de Sarphatistraat. Deze gebouwen stonden niet alleen ter beschikking van de Stelling, maar ook van het hele Nederlandse leger en de overzeese koloniën. Stijlmatig is bij de meeste van deze gebouwen gekeken naar de voorganger aan de andere zijde van de poort. De gebouwen worden niet als pareltjes van de Nederlandse architectuur beschouwd – zelfs niet die van de militaire Nederlandse architectuur – maar waren wel veelal praktisch en functioneel ingericht. Net als de forten van de Stelling verloren deze gebouwen desondanks, met een enkele uitzondering, al snel hun oorspronkelijke functie. En net als de forten verloren ze daarmee ook hun aanwezigheid in het (stedelijk) landschap.

Hoe dan ook, het eerste van de vier gebouwen was de Cavaleriekazerne, die tussen 1863 en 1864 werd gebouwd. Het heeft vier vleugels rond een binnenplaats, waarbij het gedeelte aan de straatzijde hoger is dan de rest. Hier waren de kantoren en verblijven van de manschappen gevestigd, terwijl de stallen zich in de andere vleugels bevonden. Het gebouw, mede door het uit gebruik raken van paarden voor actieve militaire doeleinden, verloor na de Tweede Wereldoorlog gaandeweg haar functie. Tegenwoordig is de Rijksacademie van Beeldende Kunsten hier gevestigd.³⁰³

Verder naar het westen werd tussen 1868 en 1870 het Militair Hospitaal gebouwd. Dit gebouw was vooral functioneel, en niet zozeer esthetisch opvallend. Eind jaren 1920 vestigde het Nederlands Kanker Instituut zich hier. Vanaf de jaren 1970 is het enkele jaren in gebruik geweest door de Universiteit van Amsterdam, alvorens het gebouw haar huidige woonfunctie kreeg.³⁰⁴ De enkele, langgerekte vleugel van het Rijkskledingmagazijn werd tussen de Cavaleriekazerne en het Militair Hospitaal gebouwd (1873-1875). De traditionele gevels verhulden echter een modern distributiecentrum. Dit magazijn was het centrum voor de uniformen en kleding voor het Nederlandse leger.³⁰⁵ Meer recentelijk heeft het pand dienstgedaan als kantoor van de Rijkspolitie. Momenteel wordt het herbestemd tot kantoorruimten.³⁰⁶ Als laatste van de reeks militaire

³⁰² Ibid. 16, p. 127

³⁰³ Ibid. 15, pp. 17-18

³⁰⁴ Ibid. 16, p. 128

³⁰⁵ Ibid. 15, pp. 21-22

³⁰⁶ Stadsdeel Centrum,

http://www.centrum.amsterdam.nl/projecten/alle_projecten_0/@245172/campus_stadgenoot/

gebouwen aan de Sarphatistraat werd tussen 1887 en 1889 het Rijksmagazijn van Geneesmiddelen gebouwd. Dit was gesitueerd tussen de Cavaleriekazerne en het Rijkskledingmagazijn in en had een U-vormige plattegrond. Dit is het enige gebouw met een eclectische bouwstijl, in tegenstelling tot de sobere gevels van de naastgelegen panden. Hier werden de medicijnen voor het Nederlandse leger, in binnen- en buitenland, geproduceerd en gedistribueerd. Hoewel laatste in de rij, bleek deze instelling wel in staat om op deze locatie tot ver in de twintigste eeuw te overleven. De Cavaleriekazerne heeft zelfs als dependance gediend. Tegenwoordig herbergt het pand kantoorruimten.³⁰⁷ (zie figuren 7, 8, 9, 10)

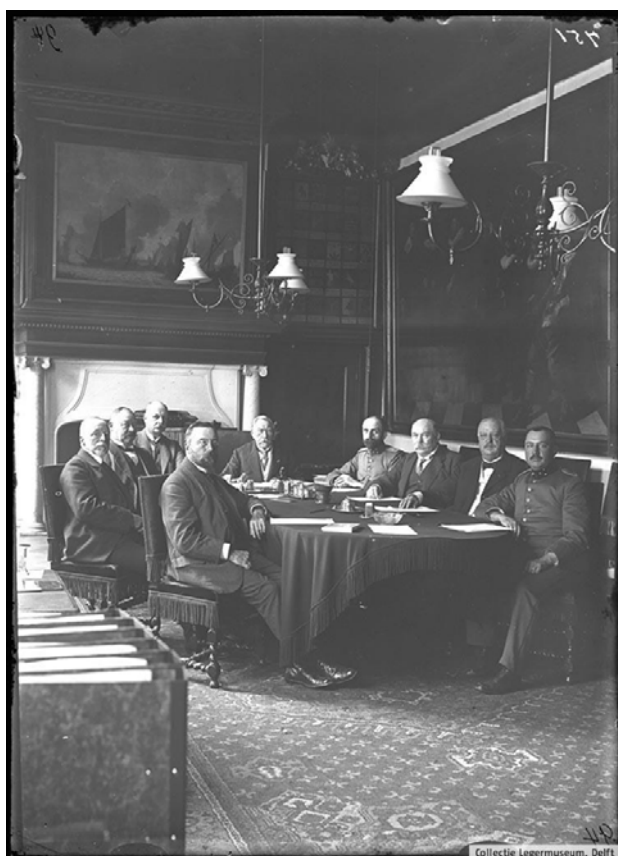
³⁰⁷ Ibid. 15, p. 22

Figuur 1- Stelling van Amsterdam, het lichtblauwe gebied (Nationaal Landschap) vormt de begrenzing van het door UNESCO beschermde gebied

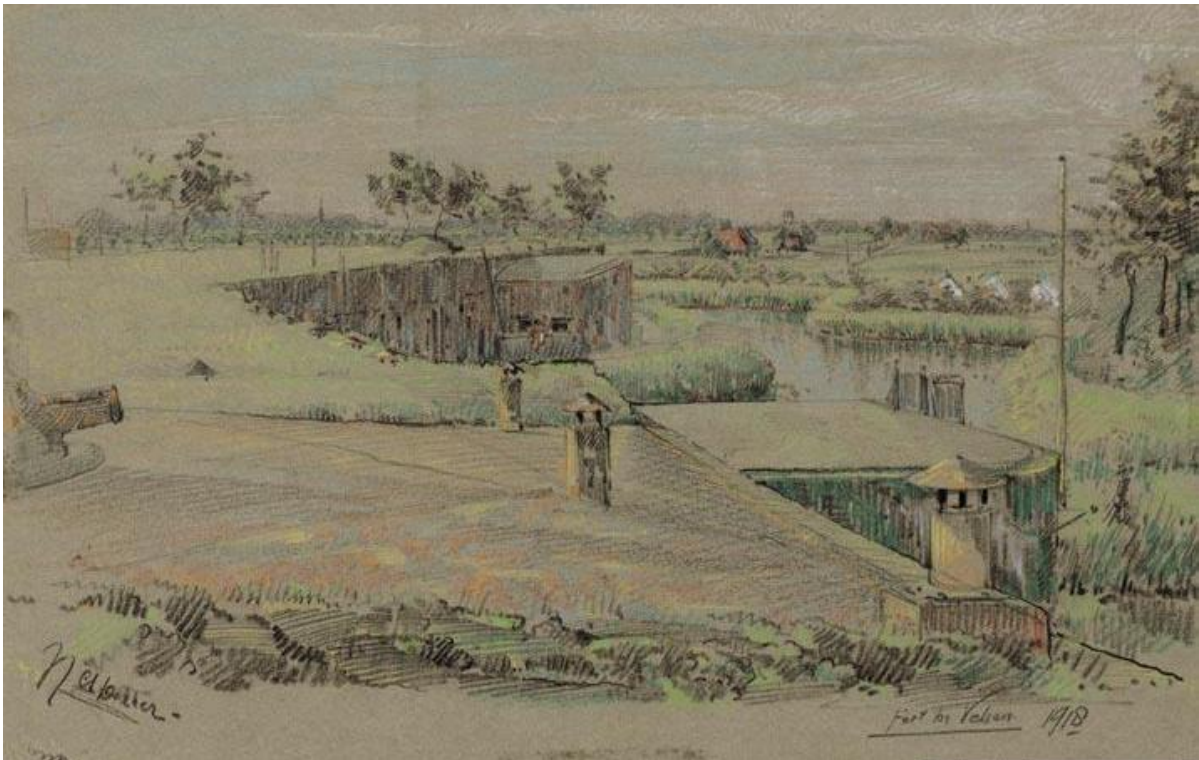
Figuur 2 - Groepsfoto van het hoofdkwartier van de Stelling van Amsterdam in de tuin van het Amstel Hotel, t.t.v. de mobilisatie (1914-18)

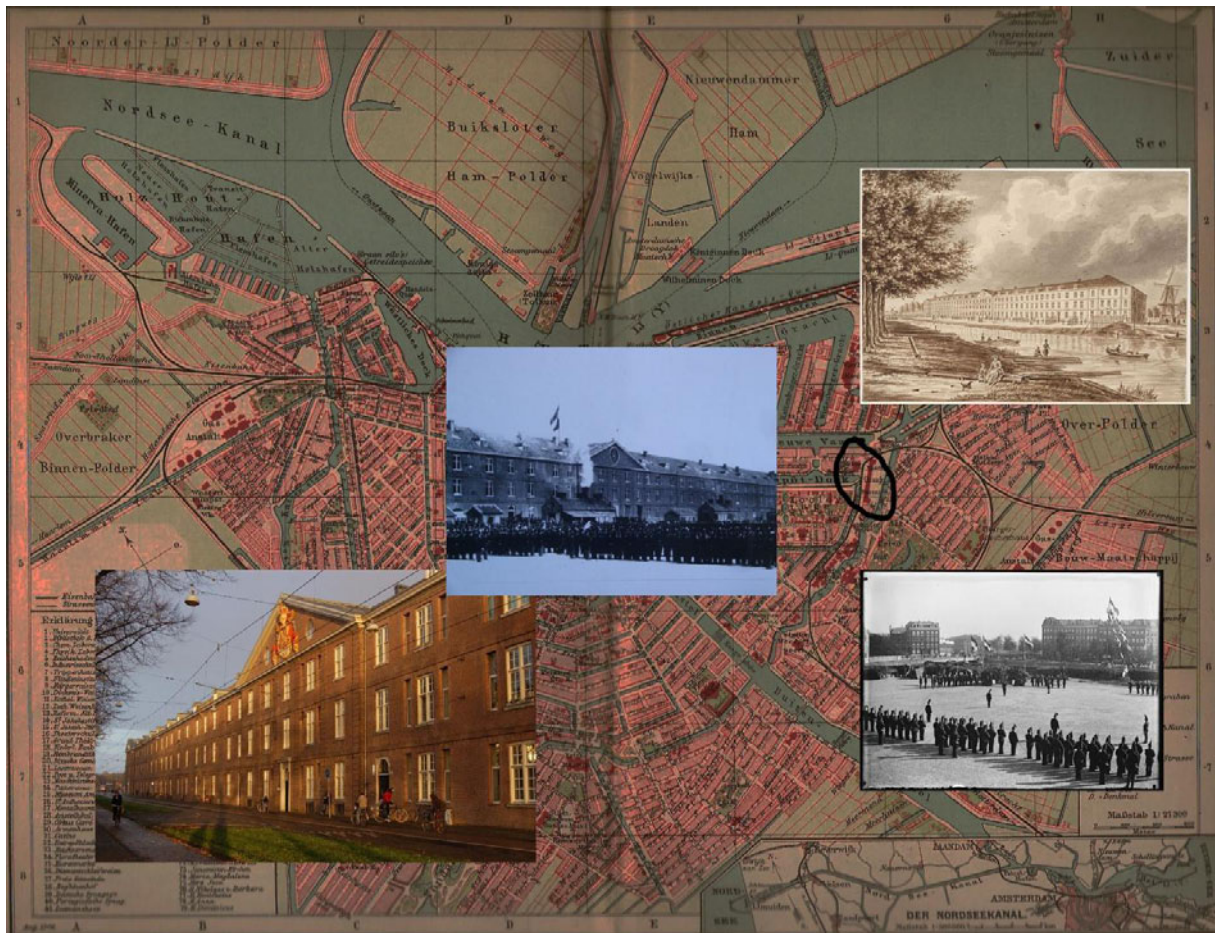
Figuur 3 - Groepsfoto van de Verplegingscommissie van de Stelling van Amsterdam in de Regentenkamer van het voorm. Burgerweeshuis, t.t.v. de mobilisatie (1914-18)

Figuur 4 - Schilderij van een alarmoefening op Fort Nigtevecht, t.t.v. de mobilisatie (1914-18)

Figuur 5 – Gezicht op Fort bij Velsen (1918)

Figuur 6 Oranje-Nassaukazerne (Amsterdam, ca. 1905)

Figuur 7 Cavalieriekazerne (Amsterdam, ca. 1905)

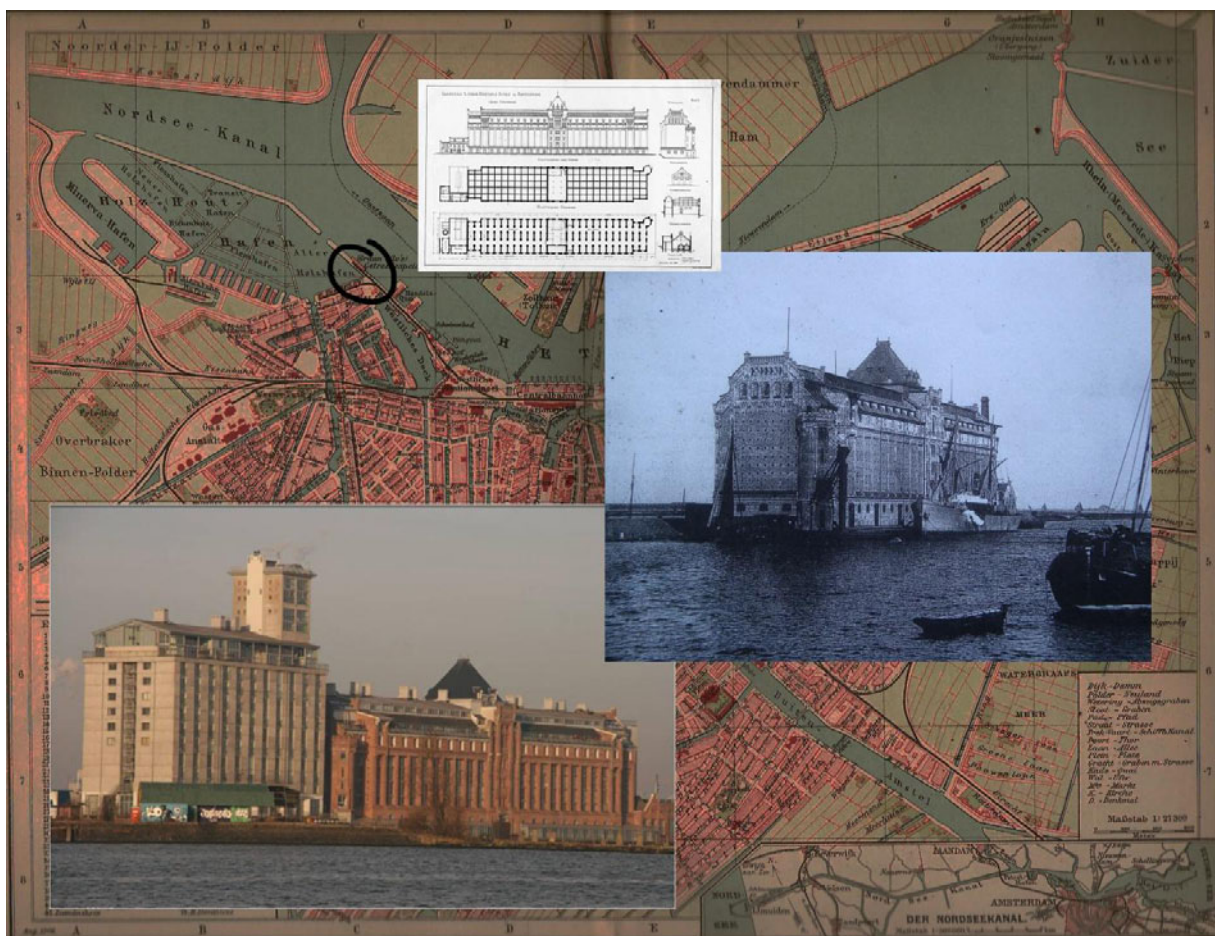
Figuur 8 Militair Hospitaal (Amsterdam, ca. 1905)

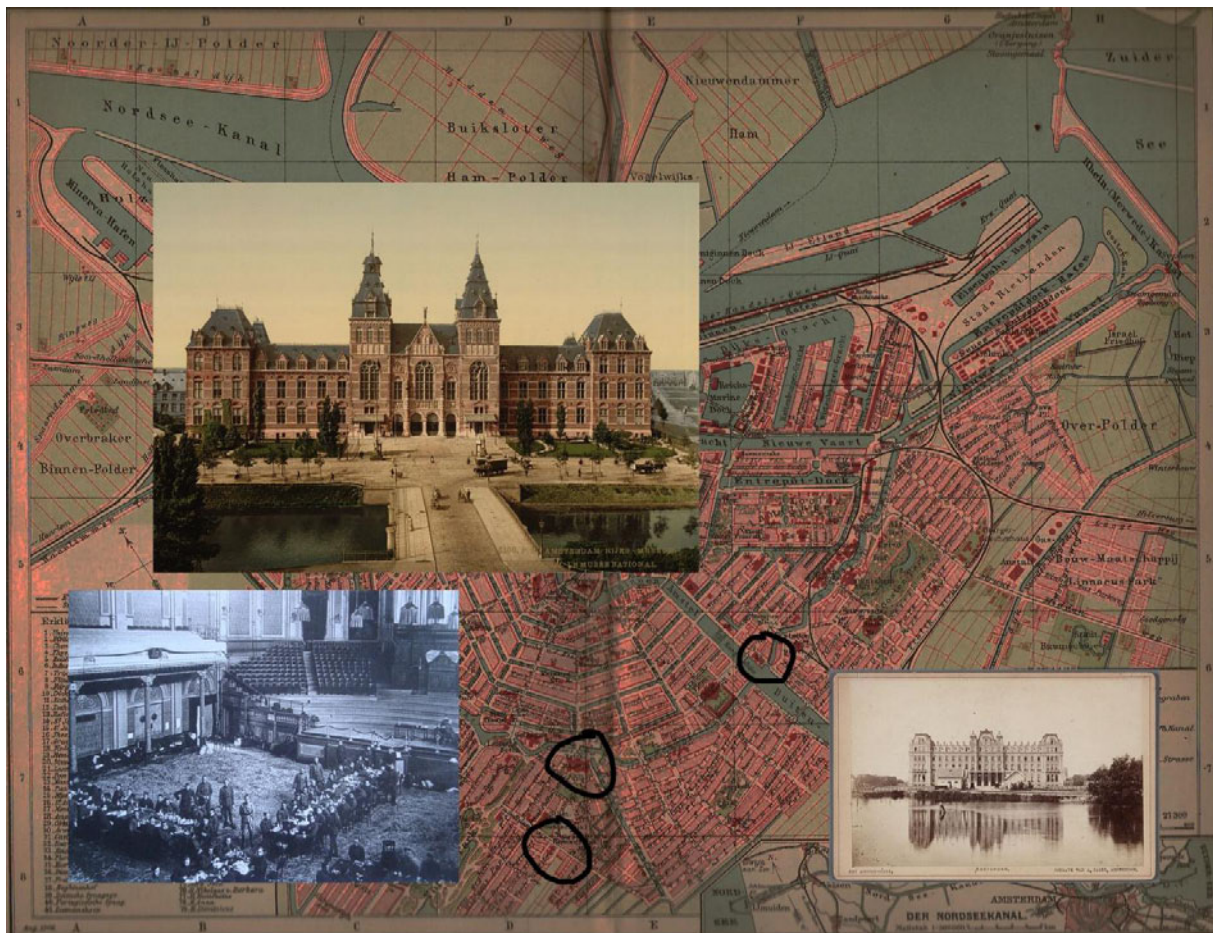
Figuur 9 Rijkskledingmagazijn (Amsterdam, ca. 1905)

Figuur 10 Rijksmagazijn voor Geneesmiddelen (Amsterdam, ca. 1905)

Figuur 11 Graansilo Korthals Altes (Amsterdam, ca. 1905)

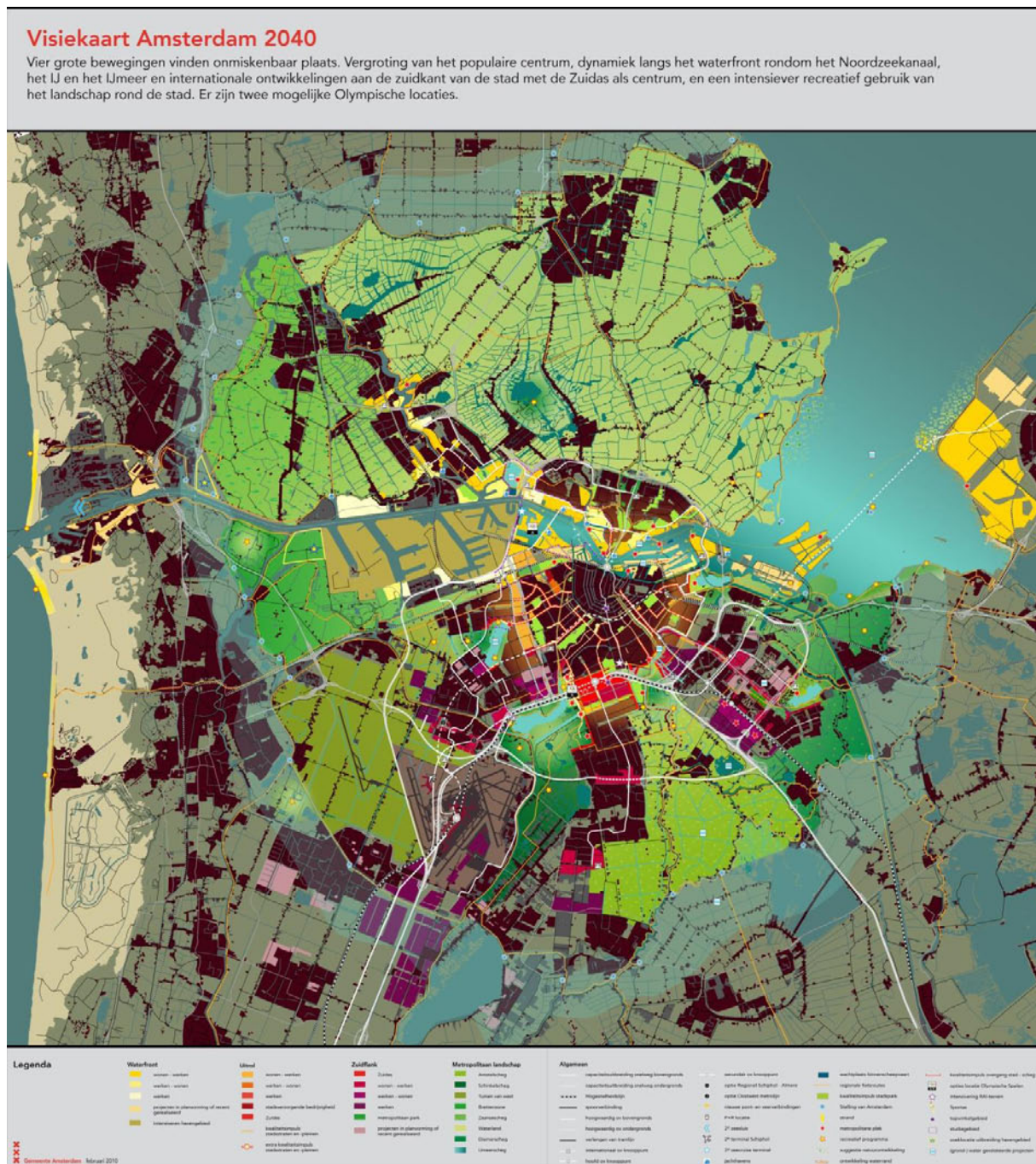
Figuur 12 v.l.n.r. Interieur Concertgebouw tijdens mobilisatie, Rijksmuseum, Amstel Hotel (Amsterdam, ca. 1905)

Figuur 13 Officieren zittend op de loop van een kustkanon (fort onbekend)

Figuur 14 Bomvrij onderkomen (fort onbekend)

Figuur 15 - Visiekaart van metropoolgebied Amsterdam uit de Structuurvisie 2040, de blauwe puntjes zijn Stellingforten

Een ander militair gebouw bevond zich op een meer opvallende locatie. Graansilo Korthals Altes (1896-1897) werd op de zuidelijke oever van het Noordzeekanaal gebouwd voor de opslag van grote hoeveelheden graan. Het was één van de eerste industriegebouwen in het nog te ontwikkelen westelijk havengebied. In de loop der jaren werd het gebouw vergroot en tegenwoordig heeft ook dit complex een woonfunctie.³⁰⁸ (zie figuur 11)

³⁰⁸ Ibid. 16, p. 130

Ook enkele Amsterdamse iconen zijn tijdelijk in de Stelling in Amsterdam opgenomen. Zo stond in Artis het Rijkspostduivenstation, dat van 1894 tot 1918 dienstdeed ten behoeve van de communicatie tussen de verschillende stellingsonderdelen. Op het terrein van het Rijksmuseum bevonden zich drie kelders en twee vijvers die waren bedoeld voor het opvangen van regenwater als nooddrinkwatervoorziening. Het Concertgebouw heeft tijdens de mobilisatie van de Eerste Wereldoorlog gediend als onderkomen van manschappen, en ook een deel van het Amstel Hotel heeft in deze periode als verblijf van de Stellingcommandant gediend.³⁰⁹ (zie figuur 12)

Militair Amsterdam was subtiel verweven met de bestaande stedelijke omgeving. Hoewel de gebouwen reeds lange tijd hun oorspronkelijke functie verloren hebben, is de Stelling zonder meer in de stad aanwezig. De Stelling in Amsterdam is duidelijker zichtbaar dan velen zich realiseren.

Representatie

UNESCO Werelderfgoed

De Stelling van Amsterdam is sinds 1996 Werelderfgoed, door haar authenticiteit, compleetheid, en integratie van traditionele waterbeheersing. De Stelling past namelijk binnen het thema ‘Nederland-Waterland’, dat één van de vier thema’s is waaraan Nederlandse erfgoedsites moeten voldoen om voorgedragen te kunnen worden voor de Werelderfgoedlijst. UNESCO verwoordt dit als volgt: “Since the sixteenth century, the people of the Netherlands have used their expert knowledge of hydraulic engineering for defence purposes (...) The sites of the forts are directly linked with the existing infrastructure of roads, waterways, dykes and settlements and the main defence line runs mainly along pre-existing dykes”.³¹⁰

Met andere woorden, de Stelling is een historisch monument dat is aangelegd in een eeuwenoude traditie van waterhuishouding die, ondermeer door de inpoldering van meren en binnenzeeën en de Deltawerken, internationale faam geniet. Maar bovenal is het een laatnegentiende-eeuwse structuur die is geïntegreerd in het huidige cultuurlandschap.

Herbestemming van de forten

Zoals al eerder gesteld, streven verschillende partijen ernaar de forten van de Stelling een goede herbestemming geven. Alleen zo kunnen deze monumenten ook voor toekomstige generaties behouden blijven. Dat is echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. De forten zijn niet altijd even goed bereikbaar, velen zijn slecht onderhouden en ook de oorspronkelijke militaire vorm van de forten

³⁰⁹ Ros, René, <http://www.stelling-amsterdam.nl/kazernes/index.html>

³¹⁰ UNESCO, p. 488

leent zich niet voor een breed scala aan functies. Toch is het wel mogelijk, en is in veel gevallen de uitdaging aangegaan. Om deze ontwikkelingen te illustreren, volgen nu drie voorbeelden van forten in verschillende uitvoeringsfasen.

Vuurtoreneiland Durgerdam – conceptfase

Vuurtoreneiland Durgerdam was eigendom van Rijkswaterstaat. Toen deze er via commerciële verkoop afstand van wilde doen, kwam Staatsbosbeheer naar voren om het eiland te kopen, of eigenlijk te redden. Deze organisatie wilde een verantwoord behoud van erfgoed en ecologie van het eiland garanderen. Het eiland is namelijk gelegen in een zogenaamde Ecologische Hoofd Structuur (EHS), een netwerk van belangrijke natuurgebieden. Net als alle forten en onderdelen van de Stelling, is het Vuurtoreneiland een provinciaal monument.

In de projectgroep die zich al geruime tijd over herbestemming van Durgerdam buigt, zitten behalve Staatsbosbeheer ook de Gemeente Amsterdam, de Provincie Noord-Holland en de Dienst Landelijk Gebied. Zaken waar de projectgroep zich de komende periode over zal buigen, zijn bijvoorbeeld het vinden van een nieuwe duurzame functie voor lange termijn, het aantrekken van een betrouwbare en creatieve erfpachter of huurder, de bereikbaarheid en toegankelijkheid, respect voor geschiedenis en natuur en het zoveel mogelijk consolideren van de bestaande bebouwing. De projectgroep zoekt vooral naar een functie die is afgestemd op de omgeving (in dit geval natuurgebied IJdoorn, het historisch dorpje Durgerdam en het IJsselmeer), waarbij de beleving van natuur en geschiedenis centraal staat.³¹¹

Kustbatterij Diemerdam – uitvoering werk

In 2006 kwam de Kustbatterij Diemerdam in eigendom van Stadsherstel, een organisatie die zich in en rond Amsterdam inzet voor het behoud en onderhoud van het historische stadsbeeld. Deze aankoop is de eerste stap in een proces om meerdere forten van de Stelling aan te kopen en een passende herbestemming te geven. Kustbatterij Diemerdam, ook wel Fort Diemerdam genoemd, ligt aan de oude Zuiderzeedijk en in een dynamisch gebied. Naar het noordoosten bevindt zich de nieuwbouwwijk IJburg en naar het westen het natuurgebied de Diemer Vijfhoek. Het fort wordt herbestemd als culturele pleisterplaats langs de fiets- en wandelroute tussen Amsterdam en Muiden en als informatiepunt over het fort en de Stelling. Hiertoe laat Stadsherstel momenteel een nieuw paviljoen bouwen, met daarin een restaurant en multifunctionele ruimte voor verhuur. Dit paviljoen krijgt een organische vorm, maar wordt neergezet op de exacte locatie van en met dezelfde 'afdruk' als de oude conducteurswoning.^{312 313}

³¹¹ N.a.v. interview met Christine Meeusen, verantwoordelijk projectleider bij Staatsbosbeheer (19 mei 2010)

³¹² N.a.v. interview met Stella van Heezik, verantwoordelijk projectleider bij Stadsherstel (12 mei 2010);

Kunstfort bij Vijfhuizen – herbestemd

Het Fort bij Vijfhuizen opende in 2005 als ‘Kunstfort bij Vijfhuizen’. Na een nauwe samenwerking tussen de nieuw-opgerichte Stichting Kunstfort bij Vijfhuizen, de Gemeente Haarlemmermeer en de Provincie Noord-Holland kan dit fort zich presenteren als één van de meest geslaagde herbestemmingprojecten van de Stelling. De restauratiearchitect van het project stelt dat het fort met respect voor haar kwaliteiten en authentieke onderdelen is gerestaureerd. Vijfhuizen is omgevormd tot een dynamisch kunstcentrum. De oude metalen genieloods op het terrein voor het fort is herbestemd als expositieruimte.³¹⁴ Ernaast verrezen twaalf ‘atelierwoningen’ en een blok van zes appartementen. De verkoop van deze woningen diende namelijk als belangrijke inkomst voor de realisatie van de renovatie van het fort.³¹⁵ Deze nieuwbouw is uitgevoerd in ruw hout, als verwijzing naar de verweerde staat van de bouwmaterialen van het fort en naar de traditie van de oude kringwetboerderijen.³¹⁶

De ‘Stiltestelling’

In 2001 vroeg de Provincie Noord-Holland aan journalist Gerard van Westerloo een visie te geven op de betekenis van de Stelling van Amsterdam. “Waarom?”, vroeg hij zich af, “Waarom zouden we de stelling als eenheid moeten koesteren? Toch niet om het verhaal wat de stelling vertelt? De stelling vertelt geen gelukkig verhaal, gelukkig maar. Hier zijn geen ontberingen geleden, hier is geen wederzijdse massamoord gepleegd. Als de stelling een menselijk verhaal heeft, dan is het een verhaal van verveling. Van jonge jongens die een paar jaar van hun leven nutteloos hebben liggen wachten op wat nooit gekomen is...”³¹⁷

Conform de eerdergenoemde ontwikkelingen betoogde Van Westerloo dat “pas als de stelling van Amsterdam een nieuwe lading krijgt, een betekenis die ze niet alleen aan de geschiedenis ontleent, pas dan zal ze werkelijk tot leven komen (...) In de eenentwintigste eeuw moet de stelling van Amsterdam de kring van stilte worden die de stad verdedigt tegen het oprukkende lawaai. Het verschil met de negentiende eeuw is dat de vijand nu van buiten én binnen komt. Castricum rukt op. De Zaanstreek rukt op. Beverwijk rukt op. Maar Amsterdam zelf ook. Er moeten dus nieuwe inundatievelden aan twee kanten van het fort gekoesterd worden. Ze hoeven niet meer vol met water te lopen. Ze moeten vollopen met stilte...”³¹⁸

³¹³ De conducteur van een Stellingfort was verantwoordelijk voor het onderhoud en bediening van het geschut op het fort

³¹⁴ Het genie was het onderdeel van het leger wat ondermeer verantwoordelijk was voor de constructie en onderhoud van militaire gebouwen en constructies

³¹⁵ Stichting Kunstfort bij Vijfhuizen, pp. 110-114

³¹⁶ Kringwetboerderijen waren de enige toegestane bebouwing binnen het vrije schootsveld van de forten, die in hout waren gebouwd zodat ze in tijden van dreigend gevaar snel gedemonteerd of afgebroken konden worden.

³¹⁷ Westerloo, Gerard van, p. 25

³¹⁸ Ibid., p. 33, ook n.a.v. interview met Harma Horlings, landschapsarchitect bij Staatsbosbeheer (19 mei 2010)

Plan 2040 van de Gemeente Amsterdam

De visie van Van Westerloo, door de Provincie Noord-Holland in beleidsplannen overgenomen, is ook te bespeuren in de ruimtelijke ordeningsplannen van de Gemeente Amsterdam voor de lange termijn, verwoord in de Ontwerp Structuurvisie 'Amsterdam 2040'. Enerzijds ordent de Stelling van Amsterdam namelijk "vanuit haar oorspronkelijke functie het watersysteem en biedt een krachtig ontwerppunt voor de lokalisering voor waterbuffers en waterbergingsmogelijkheden om te anticiperen op de klimaatveranderingen". Anderzijds wordt de Stelling neergezet als een groene singel rond de stad, die moet dienen als stilteruimte in het verstedelijkt gebied en als recreatiegebied voor de Amsterdammers. Immers, "De stelling is een samenhangende groene structuur op precies de juiste fietsafstand van de stad om recreatief betekenisvol te zijn". De gemeente wijst op de bijzondere overgang van de stad naar het omliggende land, door middel van groene scheggen. Deze dringen door tot in de stad, onder andere vanuit Waterland in het noorden, de Diemerscheg in het oosten, de Amstelscheg in het zuiden en het Amsterdamse bos in het zuidwesten. Hierbij vormt de Stelling van Amsterdam als het ware de groene begrenzing van de Amsterdamse metropoolregio.

De Gemeente Amsterdam heeft bovendien oog voor het belang voor het erkennen en integreren van de UNESCO werelderfgoedstatus. Zo stelt ze dat "UNESCO streeft naar een nieuw type werelderfgoed waarin samenhang van steden en hun omgeving en de cultuurhistorische en natuurlijke werelderfgoedwaarden worden samengebracht. De stelling en de stad bieden een mooi uitgangspunt voor dit type werelderfgoed. De relatie met de kust (recreatie, biodiversiteit, kustverdediging, bron van bouw materiaal, waterbeheer) en de gooi (globaal hetzelfde rijtje exclusief kustverdediging) vullen de stelling en de stad aan tot een nauw samenhangend landschapscomplex".^{319 320 321}(zie figuur 15)

Presentatie

De voorheen vrijwel onzichtbare Stelling van Amsterdam wordt zichtbaar gemaakt. Spraakmakende en vooral minder flatteuze gedachten van bij de aanleg van de Stelling betrokken legerbevelhebbers laten zien hoe er binnen eigen gelederen over de Stelling werd gedacht. De logistieke planning van de Stelling en het militaire Amsterdam laten zien dat de structuur van de Stelling uit meer bestaat dan alleen forten, dijken en sluizen. De UNESCO werelderfgoedstatus, de herbestemmingplannen voor verschillende forten en de opname van de Stelling in ruimtelijke ordeningsplannen laten zien

³¹⁹ Gemeente Amsterdam, pp. 58-61;

³²⁰ De zeventiende-eeuwse grachtengordel van Amsterdam is dit jaar genomineerd voor de UNESCO werelderfgoedstatus

³²¹ Over de ruimtelijke ordeningsplannen van de Provincie Noord-Holland en de stad Amsterdam kan nog meer geschreven worden, waar echter in dit essay niet nader op ingegaan kan worden.

dat de linie ook – of juist – in de toekomst een belangrijke rol gaat spelen. Hierbij wist Gerard van Westerloo het streven naar meer zichtbaarheid van de Stelling mooi te beschrijven: “De stelling is nu grotendeels slecht herkenbaar en ontoegankelijk (wat natuurlijk wel past bij zijn historie, toen voor een groot deel ook bedoeld om bewust niet gezien te worden) maar is uit oogpunt van het behoud van het monument natuurlijk ongewenst (de ervaring leert dat wat niet gezien en herkend kan worden op den duur ook niet beschermd wordt)”.³²² Het behoud van erfgoed kan alleen bereikt kan worden door te laten zien waar het over gaat en wat er nou eigenlijk zo bijzonder aan dit erfgoed is.

Het thema ‘het onzichtbare wordt zichtbaar’ zal in de presentatie van de Stelling van Amsterdam als onderdeel van de tentoonstelling ‘Het Verlangen Naar Buiten’ in het Amsterdams Historisch Museum dan ook nadrukkelijk aanwezig zijn. Het is de bedoeling dat de presentatie niet een losstaand verhaal is, maar dat het eerder het beginpunt van een ontdekkingsstocht is. Een ontdekkingsstocht waarin de bezoeker kennis maakt met de Stelling en die doorgaat buiten het museum. Er zijn een zestal uitgangspunten waarmee de bezoeker geprikkeld moet worden:

- Ze worden geïntroduceerd in de Stelling.
- Ze maken kennis met minder bekende kanten van de Stelling.
- Ze zien dat de Stelling niet alleen rond Amsterdam ligt, maar ook is geïntegreerd met (herkenbare) elementen binnen de stad.
- Ze begrijpen dat de Stelling ook juist in de toekomst een belangrijke recreatieve functie voor de stad zal krijgen.
- Ze voelen zich gestimuleerd om ook echt één of meerdere onderdelen van de Stelling te bezoeken.
- Ze onderkennen het belang van het behoud van de Stelling, die niet alleen nationaal, maar ook werelderfgoed is.

De belangrijkste vraag bij het opstellen van dit tentoonstellingsonderdeel is hoe de Stelling het best zichtbaar te maken is in het museum. Het is een uitdaging om een dergelijke uitgestrekte structuur overzichtelijk te presenteren in een beperkte ruimte. De opstelling moet derhalve een multi-zintuiglijke ervaring worden. Genoeg diversiteit in het aanbod van tentoonstellingsobjecten is hierbij belangrijk om het geheel niet eentonig te maken. Maar een te gevarieerd aanbod is evenmin wenselijk, zodat de bezoeker het overzicht en de onderlinge samenhang niet uit het oog verliest. Tijdens het onderzoek voor dit essay heb ik de volgende objecten gevonden:

³²² Westerloo, Gerard van, p. 31

- Oude foto's, die vooral in de vorm van collages worden gepresenteerd. Zo kan een minder statisch en meer overdonderend effect worden behaald.
- Oude kaarten en plattegronden, die ter illustratie, overzicht en technische onderbouwing worden toegevoegd.
- Interessante citaten die in dit essay zijn opgenomen. Deze worden geprojecteerd op één of meerdere wanden van de tentoonstellingsruimte.
- Een driedimensionale maquette van het Fort bij Krommeniedijk. Hierdoor is te zien hoe een fort van de Stelling er van binnen uit ziet.
- Het officiële UNESCO certificaat waarop de Stelling van Amsterdam als werelderfgoed wordt aangewezen.

Er zijn veel bronnen die ik nog niet heb gevonden, en naar welke nader gekeken moet worden:

- Objecten die de Stelling vooral in praktische zin tastbaarder kunnen maken, zoals uniformen, wapens, gebruiksvoorwerpen of zelfs een kanon (al dan niet een reconstructie op schaal, al dan niet met geschutskoepel, zoals tegenwoordig te zien in het Fort bij Spijkerboor of museum Fort aan den Hoek van Holland).
- Een maquette van de Stelling of losse onderdelen, zoals een fort met bijbehorende fortwachterswoning, conducteurswoning, genieloods, sluizen en inundatiegebieden. Hierbij zou het bijvoorbeeld boeiend zijn om een model te hebben waarin met 'echt' water de werking van inundatie wordt laten zien.
- Nabouwen van een interieur van een bomvrije verblijfsruimte in een fort, die vrij te betreden en dus te ervaren is door de bezoekers.
- Digitale (groei)kaarten waarop de Stellingonderdelen in de stad Amsterdam en de (toekomstige) ontwikkelingen van de Amsterdamse metropoolregio naar voren komen.
- Korte documentaire over de verschillende herbestemmingprojecten van de Stellingforten, die in uitvoering dan wel afgerond zijn.

Om in de presentatie over de Stelling, aan de hand van de bovengenoemde voorwerpen eenheid te krijgen, staat audio centraal. De bezoeker wordt niet alleen visueel meegevoerd door het verhaal van de Stelling, maar ook met geluid. De verduistering van de tentoonstellingsruimte is een bijkomend effect dat de ervaring zal versterken. Hierbij licht bij elk audiofragment de bijbehorende vitrine, object of opstelling op. Het centrale thema van 'het onzichtbare zichtbaar maken' wordt hierbij dus letterlijk benaderd. De presentatie bestaat uit vijf onderdelen, te weten:

- Onderdeel 1: Introductie
 - De spot gaat aan.
 - Opstelling: er zijn een aantal kaarten te zien, van de huidige situatie van Amsterdam en omgeving, en van de situatie rond 1900, toen de constructie van de Stelling in volle gang was. Ook zijn de maquette van het Fort bij Krommeniedijk, enkele (gebruiks)voorwerpen en een oud Stellingkanon tentoongesteld. (voor een voorbeeld, zie figuur 13)
 - Idee: in dit onderdeel wordt de bezoeker geïntroduceerd met de Stelling van Amsterdam. De kaarten en maquette geven een snel overzicht van de Stelling, en de voorwerpen roepen een sfeerbeeld op.
 - Audio: achtergrondgeluid van een militaire kapel die instrumentale stukken speelt, luider en duidelijker klinkt een voorgelezen citaat van Gerard van Westerloo (zie pagina 27, “de stelling is nu ... ook niet beschermd wordt”); dit citaat wordt ook op een van de wanden geprojecteerd.
- Onderdeel 2: De heren achter de Stelling
 - De spot gaat aan.
 - Opstelling: een reconstructie op schaal van de kamer van de Stellingcommandant, mogelijk in een vitrine. Op een werktafel zijn onder andere bouwtekeningen en oude foto's van groepen poserende officieren te zien. Eveneens op tafel staan een karaf wijn, een aantal halfvolle glazen en een asbak met een sigarenpeuk. (voor een sfeerbeeld, zie figuur 3)
 - Idee: de Stelling, het grootse verdedigingswerk, bestond eigenlijk vooral op papier. Er was veel aan gepland en op gestudeerd, maar toch klonken er ook kritische noten.
 - Audio: achtergrondgeluiden van een 'rooksalon' waar gepraat en gelach van heren klinkt, evenals het getingel van kristal. Luider en duidelijker klinken de citaten van de legerbevelhebbers die bij de constructie van de Stelling waren betrokken (zie de citaten op pagina's 5, 6, 7); de citaten worden ook op de wanden geprojecteerd.
- Onderdeel 3: De structuur van de Stelling
 - De spot gaat aan.
 - Opstelling: digitale (groei)kaarten en foto's.
 - Idee: de bezoeker ziet hoe de logistieke structuur van de Stelling in elkaar zat, een structuur waarvan de wortels tot in Amsterdam reiken. Op digitale kaarten van Amsterdam en omgeving van circa 1900 komen achtereenvolgens de stad Amsterdam, de forten van de Stelling en de verbindingswegen en -onderdelen binnen de Stelling naar voren. Vervolgens zoomt de kaart in op de hoofdstad en

visualiseren de verschillende militaire gebouwen in de stad zich, aan de hand van fotocollages en korte toelichtende teksten. (zie figuren 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12)

- Audio: achtergrondgeluiden van de bedrijvigheid van vroeg twintigste-eeuws Amsterdam.
- Onderdeel 4: De Stelling in gebruik
 - Spot 1 gaat aan.
 - Opstelling: de reconstructie van een bomvrij onderkomen van een fort, waar de bezoeker door heen kan lopen. Dit is de hoofdopstelling van deze tentoonstelling. Binnenin worden door de spot collages van historische foto's en gebruiksvoorwerpen belicht.
 - Idee: het leven op een Stellingfort wordt gevisualiseerd, zoals dat zich voornamelijk tijdens de mobilisatie 1914-18 heeft afgespeeld. (voor een sfeerbeeld, zie figuur 14)
 - Audio: achtergrondgeluiden van lachende en pratende soldaten, marcheren en gezang. Dan klinkt het geluid van een overvliegend vliegtuig, steeds harder tot het plotseling stil wordt. Dit fragment verwijst naar de ingebruikname van oorlogsvliegtuigen tijdens de Eerste Wereldoorlog – en nadat de Stelling gereed was – waardoor de Stelling haar functie verloor.
 - Spot 1 gaat uit.
 - Spot 2 gaat aan.
 - Opstelling: dezelfde reconstructie van een bomvrij onderkomen van een fort, nu met een spot op andere objecten, zoals een moderne overzichtskaart van alle forten en het beschermde gebied (zie figuur 1), het officiële UNESCO document van aanwijzing van de Stelling als werelderfgoed, en een geluidloze documentaire of projectie over verschillende herbestemmingprojecten van Stellingforten (zoals Durgerdam, Diemerdam, Vijfhuizen).
 - Idee: de Stelling is één van de werelderfgoederen in Nederland, dat behouden kan worden door de forten passend her te bestemmen. Deze benadering van twee verschillende boodschappen in eenzelfde opstelling dient ter letterlijke illustratie van herbestemming: *old form meets new function*.
 - Audio: achtergrondgeluiden van stedelijk geruis, waarmee wordt gewezen op de toenemende verstedelijking in het gebied rond de Stelling.
- Onderdeel 5: De Stelling in de toekomst
 - De spot gaat aan.

- Opstelling: een grote tafel met daarop de visiekaart Amsterdam 2040 (zie figuur 15), met op de wanden rondom een aantal uitvergrote foto's van Stellingonderdelen en hun huidige en toekomstige ruimtelijke context.
- Idee: de Stelling krijgt in nieuwe ruimtelijke ordeningsplannen een belangrijke functie als recreatiegebied van de stad, waarin de wisselwerking tussen de historische Stellingonderdelen, de verstedelijking en de natuur centraal staan.
- Audio: achtergrondgeluiden van natuur (zingende vogeltjes, kabbelend water, wind). Eveneens zal een citaat van Gerard van Westerloo (zie pagina 25, "pas als de Stelling ... vollopen met stilte") te horen zijn; dit citaat wordt ook op een van de wanden geprojecteerd.

Zo komt de bezoeker aan het einde van een ontdekkingstocht langs de Stelling van Amsterdam, waarin verleden, heden en de toekomstvisie naar voren komen. De Stelling wordt (her)ontwikkeld van vergeten verdedigingslinie tot een zeer ruimtelijk, groen en stil recreatiegebied in het Amsterdamse metropoolgebied. Dat is nu écht het verlangen naar buiten!

Bibliografie

Den Beer Poortugael, J.C.C., *Amsterdam in Staat van Beleg*, 's-Gravenhage 1878.

Van Dam van Isselt, W.E., *De Stelling van Amsterdam*, eerste druk, Utrecht 1905.

Van Dam van Isselt, W.E., *De Stelling van Amsterdam*, tweede druk, Utrecht 1910.

Gemeente Amsterdam, *Ontwerp Structuurvisie, Amsterdam 2040, Economisch sterk en duurzaam*, Amsterdam 2010

Gevers Leuven, A.C.Th., *Overzicht van Neêrlands Verdedigingsmiddelen*, 's-Gravenhage 1869.

Kuipers, Marieke, 'De Militaire Marge: De negentiende-eeuwse Militaire Gebouwen langs de Singelgracht', in *Amsterdam, het beschouwen waard*, Amsterdam 1993.

Von Schmid, L.M.A., *De Permanente Inrichting van de Stelling van Amsterdam*, 's-Gravenhage 1896.

Stichting Kunstfort bij Vijfhuizen, *In This Colony/In Deze Kolonie*, Vijfhuizen 2005.

UNESCO, *The World's Heritage, a complete guide to the most extraordinary places*, Parijs 2009.

Vesters, Paul (red.), *De Stelling van Amsterdam, Harnas voor de hoofdstad*, Utrecht 2003.

Westerloo, Gerard van, *De Stiltestelling*, Amsterdam 2001.

Internet:

Ros, René, *Stelling van Amsterdam, een Stadsmuur van Water*, www.stelling-amsterdam.nl

Stadsdeel Centrum,

http://www.centrum.amsterdam.nl/projecten/alle_projecten_0/@245172/campus_stadgenoot/

8. Volkstuinen in Amsterdam

Een datsja voor iedereen

Veronique Rap

Introductie

Volkstuinen lijken vandaag de dag te bestaan uit twee verschillende soorten. Aan de ene kant de tuinen vol huisjes, kabouters en nette stukjes gras en aan de andere kant de tuinen vol groenten en wilde bloemenpartijen. In beide soorten is tuinmeubilair te vinden, dan wel in de vorm van witte plastic stoelen met bloemetjes kussens, dan wel in de vorm van een tussen de bomen gedrapeerde, door de zon verschoten hangmat. Beide tuinen hebben namelijk als doel recreatie.³²³ In de jaren zeventig bleek al uit onderzoek dat nog slechts 2,3% van de volkstuinbezitters de tuin bezat uit nut voor het verbouwen van aardappelen en groenten.³²⁴ In mijn gesprek met volkstuinbezitster Saskia van Praag noemt zij eveneens het bovengenoemde verschil tussen de oude en de nieuwe

³²³ C. Zeevat red. *Tot nut en genoegen. Volkstuin cultuur in Nederland* (Rotterdam 2001). 16.

³²⁴ F. Zantkuijl, *Van coelghearde tot vrijetijdstuin* (Amsterdam 1974). 122.

volkstuinbezitters. Waren het vroeger mannen met gezinnen, nu zijn het werkende vrouwen van rond de 40 die een volkstuin bezitten.

Volkstuinen passen binnen het thema's 'Amsterdam en de regio' en 'het verlangen naar buiten' doordat zij het verlangen naar buiten van Amsterdammers representeren. Dit verlangen naar buiten komt tot uitdrukking in de bewerking van stukjes tuin en het recreatief gebruiken van de tuintjes door vele Amsterdammers, vanaf het begin van de twintigste eeuw tot heden. In de begin jaren, vanaf 1909 toen in Amsterdam de eerste volkstuin werd geopend, was er wellicht in mindere mate sprake van een verlangen naar buiten. Echter de zelfvoorziening door middel van het verbouwen van groenten op kleine stukjes grond vond plaats aan de randen van de stad, waardoor dit eveneens past binnen het thema 'Amsterdam en de regio'. Momenteel worden volkstuinen zelfs gezien als 'Datsja', de Russische naam voor buitenhuis, en representeren daarmee het verlangen van de Amsterdammers om buiten te zijn. Het gevoel van buiten zijn wordt vooral duidelijk als je zelf door een volkstuincomplex dwaalt, met zijn overvloed aan groen, een reiger langs een sloot, vogelgeluiden om je heen en dat zo dicht bij de stad.

Door de jaren heen groeide de stad Amsterdam, maar dit betekende niet dat de tuinen midden in de stad kwamen te liggen en daardoor blijven de volkstuinen binnen het thema 'Amsterdam en de regio' passen: de volkstuincomplexen werden en worden namelijk mee naar buiten verplaatst. Momenteel zijn er in Amsterdam en directe omgeving 29 volkstuincomplexen met 6000 tuinen. Dat deze tuinen populair zijn is te zien aan de wachtlijst voor een tuin. De complexen zijn gevestigd in een aantal gebieden aan de rand van Amsterdam zoals aan de Buitensingel bij Duivendrecht in Amsterdam zuidoost, in de buurt van de Buitengouw en Liergouwen aan de rand van Amsterdam Noord en in de buurt van Sloterdijk.³²⁵

³²⁵ Bond van volkstuinders, <http://www.bondvanvolkstuinders.nl/> (laatst geraadpleegd 30 juni 2010).

Afb. 1 Ligging volkstuintuinencomplexen in Amsterdam

Interpretatie

Coelghaerden, pleziertuinen en volkstuintuinen

Het is van belang het begrip volkstuin goed af te bakenen om niet verstrikt te raken in de veelheid van moestuinen, boomgaarden en andersoortige tuinen die sinds de middeleeuwen bestaan. Eveneens heeft dit deel als doel achtergrondinformatie te geven voor een betere beeldvorming rondom volkstuintuinen in Nederland in het algemeen en in Amsterdam in het bijzonder. Eén van het soort oude tuinen dat tot nut was voor de voedselvoorziening is de coelghaerde, oftewel kooltuin. In verschillende bronnen wordt aan deze coelghaerde gerefereerd als de voorloper van de volkstuin, omdat deze tuinen in de Middel Eeuwen door de bevolking in plaats van door de adel werden onderhouden.³²⁶ Steden verpachtten hiervoor grond buiten de stadsgrenzen en weldoeners stelden land beschikbaar op het platteland aan landarbeiders. Pas vanaf de industriële revolutie werden dergelijke stukjes grond ook beschikbaar voor industriearbeiders. Deze tuinen kunnen beschouwd worden als tuinen van charitatieve aard.³²⁷

In de zeventiende eeuw ontstonden in Rotterdam de 'laanorganisaties', waarbij aan lanen buiten de stad particuliere tuinen lagen. Naast groenten werden er in deze tuinen waarschijnlijk ook siergewassen verbouwd. In dezelfde tijd kwamen ook in Leiden de eerste recreatieve tuinen op, de

³²⁶ F. Zantkuijl, *Van coelghaerde tot vrijetijdstuin* (Amsterdam 1974). 5-6.

³²⁷ C. Zeevat red. *Tot nut en genoegen. Volkstuin cultuur in Nederland* (Rotterdam 2001). 13.

voorlopers van de 'speelthuynen'. Deze luthoven van de gegoede burgerij waren volledige siertuinen en bedoeld ter ontspanning.³²⁸ Rond 1800 waren er in Amsterdam, net als in Rotterdam, ook 'Plezier tuinen' te vinden net buiten de Singelgracht. Dit waren openbare parken met wandelpaden, herbergen en zomertheaters. Deze moesten rond 1867 echter wijken voor de stadsuitbreiding.³²⁹ Een luxere vorm van ontspanning buiten de stad werd beleefd op de buitenplaatsen, waar de gegoede burgerij genoot van het buitenleven. Wellicht kunnen we dergelijke tuinen beschouwen als de voorlopers van de recreatieve volkstuinten, waarbij de arbeiders genoten van het buiten zijn. De volkstuinten die wij nu kennen hebben echter een hele ontwikkeling doorgemaakt en zijn niet vanaf het begin recreatieve tuinen geweest en daardoor zijn de bovengenoemde tuinen volgens mij niet te beschouwen als voorlopers van de huidige volkstuinten. Hierbij sluit ik mij aan bij L. Jansen die in 1967 het boek 'Oorsprong en ontwikkeling van het volkstuintwezen in Amsterdam' schreef. Een ander verschil dat hij benoemt tussen de pleziertuinen en de volkstuint is dat de pleziertuinen vooral bedoeld waren voor de welgestelde Amsterdammers, terwijl de latere volkstuinten voor de arbeidersklassen waren bedoeld. Hij meent dan ook dat er geen rechtstreeks verband tussen beide soorten tuinen bestaat.³³⁰ Om deze reden wil ik de tot nu toe genoemde historische tuinen bij deze achter mij laten en verder gaan met de werkelijke geschiedenis van de Amsterdamse volkstuinten.

De Maatschappij tot Nut van het Algemeen

In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide in vele lagen van de bevolking het verlangen naar buiten. Contact met groen werd van belang geacht voor de ontwikkeling van mensen. Eén van de personen die van invloed was op dit denken was de Engelsman Ebenezer Howard, de schrijver van het boek 'Garden Cities of To-morrow'. In zijn utopische wereld zouden verstikkende miljoenensteden ingeruild moeten worden voor 'woonkernen op mensenmaat, met een overvloedig aanbod aan groen'. Toch bleef groen vooral weggelegd voor de welvarendere klassen, doordat er toegangsgeld gevraagd werd voor bijvoorbeeld botanische tuinen. Ook de parkbeweging, die zorgde voor een groei van openbare stadsparken aan het einde van de negentiende eeuw, was niet succesvol in het bereiken van de arbeidersklassen. Door deze ervaring geloofden latere hervormers dat er pas resultaat geboekt kon worden bij de arbeidende klasse door middel van actieve omgang met de natuur, zoals tuinieren. Tuinieren was op dat moment immers nog niet weggelegd voor de lagere klassen en het tonen van ethische plaatjes had geen zin gehad. Voordat de volkstuinten opkwamen, waren er al initiatieven om het groen dichterbij de arbeidende klasse te brengen door

³²⁸ F. Zantkuijl, *Van coelgheerde tot vrijetijdstuint* (Amsterdam 1974). 5-6.

³²⁹ C. Zeevat red. *Tot nut en genoegen. Volkstuint cultuur in Nederland* (Rotterdam 2001). 13.

³³⁰ L. Jansen, *Oorsprong en ontwikkeling van het volkstuintwezen in Amsterdam* (Amsterdam 1967). 1-4.

groen in ziekenhuizen en in stationshallen te promoten. Ook tuintjes voor schoolkinderen behoorden tot de middelen. Daarnaast gold het houden van kamerplanten als alternatief voor een tuintje. Dit leidde tot een beschavende missie van tuinbouwverenigingen die planten beschikbaar stelden aan arbeiders. Een bekende organisatie in Nederland was 'Floralia'.³³¹

Al deze eerdere initiatieven kwamen bijeen in de volkstuinbeweging, die evengoed een vorm van liefdadigheid voor en opvoeding van arbeiders was.³³² In Nederland was de Maatschappij tot Nut van het Algemeen van belang voor de ontwikkeling van de volkstuinten. De Maatschappij werd opgericht in 1784 uit een ethisch streven naar volksopvoeding en volksgezondheid. De oprichter was doopsgezind en de maatschappij handelde vanuit de beginselen van de christelijke godsdienst om het algemene volksgeluk te bevorderen.³³³ In 1838 stelden de Maatschappij in Franeker, in het arme noorden, de eerste tuintjes beschikbaar aan arbeiders.³³⁴

Andreas Stynen meent in het boek 'Fatsoenlijk vertier' dat de volkstuinbeweging ageerde tegen de uitwassen van het kapitalistische systeem, zoals de vervreemding ten opzichte van privé-eigendom, die inherent was aan industriële productie. In België speelde het antisocialisme, waarbij het eigen bezit van een tuin centraal stond, een belangrijke rol bij de opkomst van de volkstuinbeweging. Zij zagen het bezitten van een eigen stukje grond als oplossing voor de achterstelling van het proletariaat. Van belang hierbij waren de ideeën van Jozef Goemaere en van de Franse geestelijke Gruel, die cafébezoek, sport en bioscoopbezoek verfoeiden. Christelijke waarden speelden een belangrijke rol bij hun 'ideologie'. Volkstuinen zouden arbeiders zowel met God als met het vaderland verzoenen door het contact met de grond.³³⁵

Het Comité en de Bond

In 1909 werd in Amsterdam het 'Comité voor Volkstuinen' opgericht om de aanleg en het gebruik van volkstuinten in de hoofdstad te bevorderen. Dit initiatief kwam voort uit sociale bewogenheid van de leden. Leden waren onder meer de advocaten prof. Mr. Van Hamel, Mr. Oldewelt en Prof. Mr. Meyers en architect Berlage. Volkstuinders hadden zelf geen inspraak in dit comité.³³⁶ Dit past binnen de boven geschetste christelijke idealen. Na de oprichting van het comité in Amsterdam werden daar de eerste volkstuincomplexen gesticht. De eerste hiervan was 'Tuinwijck', geopend in 1909, waarvoor Berlage het toegangshek ontwierp. Andere tuinen in Amsterdam waren: Hofwijck

³³¹ C. Smit red., *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008). 123-135.

³³² A. Stynen 'Vrienden van den grond. Natuur en arbeiderstuinen tegen moreel verval' in: C. Smit red., *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008). 135.

³³³ F. Zantkuijl, *Van coelghearde tot vrijetijdstuin* (Amsterdam 1974). 16.

³³⁴ Nutscommissie voor Volkslectuur, *Volkstuinen. Een handleiding voor oprichters en verbouwers* (Groningen 1919).

³³⁵ C. Smit red., *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008). 141-150.

³³⁶ F. Zantkuijl, *Van coelghearde tot vrijetijdstuin* (Amsterdam 1974). 24.

(1913), Nieuw-Amsterdam (1917) en Buitenzorg (1918). Omstreeks 1913-1914 waren er in Amsterdam 780 tuinen te vinden, verspreid over drie complexen.³³⁷

Vanaf de jaren tien werd er voor het eerst een onderscheid gemaakt tussen ‘arbeiderstuinen’ en ‘volkstuintuinen’. De volkstuintuinen werden gekenmerkt door ontspanning en gezien als tegenhanger van het stadse leven.³³⁸ Deze tuin werd gekenmerkt door het fatsoenlijk vertier en kwamen voort uit de eerdere liefdadigheidstuinen van bijvoorbeeld het Comité of de Maatschappij tot het Nut van het Algemeen.³³⁹ Het onderscheid kwam tot stand na een onderzoek van Mr. Oldewelt, die een enquête hield onder besturen van tuingroepen. Hij stelde een lijst op met de belangrijkste verschillen.³⁴⁰

De Eerste Wereldoorlog was van invloed op de ontwikkeling van de volkstuintuinen. Door de behoefte aan voedsel werd er extra grond vrijgegeven voor voedselvoorziening, de zogenaamde oorlogstuinen werden daarop aangelegd. Door de groei in het aantal volkstuintuinen werd in 1917 de Bond van Huurders van Volkstuinen opgericht om de gemeenschappelijke belangen van de tuinders te behartigen. In 1918 was er in Amsterdam 98 hectare beschikbaar voor volkstuintuinen met daarop 4833 tuintjes. In 1919 werd in Amsterdam vervolgens de Bond van Volkstuinders opgericht.³⁴¹

1921 wordt in verschillende bronnen aangewezen als een keerpunt in de ontwikkeling van de volkstuintuinen. Er was vanaf dat moment geen sprake meer van voedselgebrek, waardoor de volkstuintuinen meer een recreatief karakter kregen. In Amsterdam werd het complex ‘Klein Dantzig’ in 1921 geheel door de Bond zelf opgericht, zonder inmenging van bijvoorbeeld het Comité voor Volkstuinen. In 1928 werd vervolgens een landelijk ‘Algemeen Verbond van Volkstuinders Vereenigingen in Nederland’ opgericht.³⁴² Vanaf datzelfde jaar werd het officieel goedgekeurd iets anders te verbouwen dan groenten en werd het bouwen van een huisje op de volkstuintuin toegestaan.

Verhuizen

Vanaf de jaren vijftig werden volkstuintuincomplexen voor het eerst opgenomen in bestemmingsplannen en ze kregen daardoor een permanent karakter. Vanaf de jaren zeventig was het toegestaan om in de zomermaanden op de volkstuintuin te overnachten.³⁴³ In deze tijden krijgen de volkstuintuincomplexen ook veel te maken met gedwongen verhuizingen om plaats maken voor nieuwe bebouwing. Naarmate de stad groeide, schoven de tuincomplexen op naar de randen van de stad. Zo moest de eerste volkstuintuin van Amsterdam, ‘Tuinwijk’, geopend in 1909 en al een keer verhuist in 1939 van de

³³⁷ Ibidem.

³³⁸ C. Zeevat red. *Tot nut en genoegen. Volkstuin cultuur in Nederland* (Rotterdam 2001). 14.

³³⁹ C. Smit red., *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008). 154.

³⁴⁰ F. Zantkuijl, *Van coelghearde tot vrijetijdstuin* (Amsterdam 1974). 24-25.

³⁴¹ F. Zantkuijl, *Van coelghearde tot vrijetijdstuin* (Amsterdam 1974). 26.

³⁴² F. Zantkuijl, *Van coelghearde tot vrijetijdstuin* (Amsterdam 1974). 37.

³⁴³ C. Zeevat red. *Tot nut en genoegen. Volkstuin cultuur in Nederland* (Rotterdam 2001). 15.

Polderweg naar de Oosterringdijk, in de jaren zeventig verhuizen door de aanleg van de ringweg, dit maal naar de Liergouw bij Schellingwoude en Ransdorp.³⁴⁴

Momenteel zijn de volktuinen onderdeel van de beleidsplannen van de gemeentelijke en landelijke afdelingen van Ruimtelijke Ordening. In Amsterdam zijn ze geïncorporeerd in het beleid 'Amsterdam groene wereldstad' voor 2010 tot 2030.³⁴⁵ Volgens deze plannen moeten de volkstuinparken gemoderniseerd worden, waarbij recreatie centraal zal staan. De complexen zullen worden omgevormd tot semiopenbare recreatiegebieden.³⁴⁶ De hoofddoelen van de 'Nota Volkstuinen' uit november 2005 zijn: 'het waarborgen van voldoende aanbod van volktuinen' en 'moderniseren van volkstuinparken'. Ook hierbij draait het om het vergroten van de toegankelijkheid van de parken en het versterken van het sociaalrecreatieve medegebruik.³⁴⁷ Echter vandaag de dag zijn volkstuincomplexen nog steeds niet verzekerd van hun voortbestaan.

Volkstuinen in de Tweede Wereldoorlog

Tot nu toe is de Tweede Wereldoorlog nog niet aan bod gekomen, maar deze oorlog had grote invloed op de volktuinen door onder andere de toename van oorlogstuinen voor voedselproductie. 1941 was een bewogen jaar voor de volktuinders in Amsterdam. Door het tekort aan voedsel kreeg het Algemeen Verbond van Volkstuinderverenigingen Nederland (AVVN) een belangrijke taak in de voedselvoorziening. Alle andere tuinverenigingen moesten op last van de Duitsers opgaan in het AVVN en er kwam één maandblad 'De Volkstuin'. Dit maandblad mocht geen kritiek uiten en alle tuinders moesten zich laten registreren. Daarnaast moesten alle Joden per 1 november 1941 hun tuin opzeggen.³⁴⁸ Dit was het resultaat van het verbod voor Joden om deel te nemen aan verenigingen en stichtingen zonder economisch doel.³⁴⁹ In 1941 werd de AVVN voor het eerst erkent door de overheid. In de notulen van het AVVN uit oktober 1941 wordt de dag van deze erkenning beschreven als een 'haast historische dag'.³⁵⁰ Men moet echter in gedachten houden dat dit een erkenning was door de bezetter.

In 1941 werden volktuinen in Amsterdam onderworpen aan overvallen door de bezetter. In 'Het Illegale Parool' van 10 oktober 1941 werd verslag gedaan van deze 'razzia' en werd gemeld dat

³⁴⁴ Tuinpark Tuinwijk, *Geschiedenis* <http://www.tuinparktuinwijk.nl> (Laatst geraadpleegd 30-05-2010).

³⁴⁵ M. Vos, *Amsterdam groene wereldstad* (Amsterdam 2009).

³⁴⁶ VROM, *Volkstuinen. Vraag en Antwoord*, <http://www.vrom.nl/pagina.html?id=34214> (laatst geraadpleegd: 30-05-2010).

³⁴⁷ Dienst ruimtelijke ordening Amsterdam *Nota Volkstuinen in Amsterdam* (Amsterdam 2005).

³⁴⁸ Hoofdbestuursvergadering van BVV op Zondag 2 november 1941. Stadsarchief Amsterdam 424.

³⁴⁹ Verordening 199 van 22 oktober 1941. <http://www.wezen.org/RS/Boek-1/noten/Geschiedenis/verordeningen-40-45.pdf> (laatst geraadpleegd: 9 juni 2010).

³⁵⁰ Notulen Vergaderingen van het dagelijks bestuur van het AVVN 10 oktober 1941, Stadsarchief Amsterdam 424.

tuinen platgetrapt waren, ruiten ingegooid en illegale radio's meegenomen.³⁵¹ In de vergadering van het AVVN van oktober 1941 werden de overvallen niet als een groot probleem beschouwd, men had immers een radiovergunning nodig voor het bezit van een radio. De conclusie van het bestuur was: 'niets aan doen'.³⁵²

Er is niet veel bekend over wat er gebeurd is met Joodse volkstuinbezitters in de oorlog. Er is echter van een aantal gevallen bekend dat zij hun functie hebben neer moeten leggen, waaronder de voorzitter van *Ons Genoegen* de heer S. Cosman. Volgens de notulen van de vergaderingen van de bond waren 'omstandigheden des tijds' daarvan de oorzaak.³⁵³ Ook mevrouw T. Verdoner-Salomons moest haar bijdrage aan het maandblad de Volkstuin stopzetten door 'tijdsomstandigheden'.³⁵⁴ Op 19 november 1943 overleed een zekere Geertruida Verdoner-Salomons uit Amsterdam in Auschwitz.³⁵⁵

Representatie

De volkstuinten representeren verschillende groepen en verschillende onderwerpen die te maken hebben met 'het verlangen naar buiten'. Ten eerst zal worden ingegaan op 'voor wie' dit thema aansprekend is en wie er wordt vertegenwoordigd door dit thema. Vervolgens zal behandeld worden 'wat' er vertegenwoordigd wordt.

Wie?

De presentatie zal als eerste de vroegere Amsterdamse arbeiders vertolken door het tonen van de geschiedenis van het volkstuinwezen in Amsterdam. Hierdoor is te zien hoe de volkstuinten van de arbeiders eruit zagen. Oudere bezoekers zullen dit mogelijk herkennen van vroeger. Jongere generaties zullen deze herkenning niet hebben, maar kunnen zich voorstellen hoe hun ouders of grootouders zonder veel geld op deze manier voorzagen in het levensonderhoud. Het tonen van de 'arbeidende klasse' is naar mijn mening een welkome toevoeging op de andere presentaties van het 'buiten zijn' van rijkere Amsterdammers op hun buitenplaatsen aan Vecht of Amstel.

Daarnaast worden de huidige en alle volkstuinbezitters van Amsterdam uit het verleden vertegenwoordigd in deze tentoonstelling. Het leven op een volkstuin met tuinieren, sociale

³⁵¹ 'Razzia in Amsterdamse Volkstuintjes' in : *Het Illegale Parool* 25 (10 oktober 1941) blz. 8.. <http://www.hetillegaleparool.nl/archief/1941/411010-8.php> (Laatst geraadpleegd: 3-6-2010).

³⁵² Notulen Vergaderingen van het dagelijks bestuur van het AVVN 10 oktober 1941, Stadsarchief Amsterdam 424.

³⁵³ 24e algemene vergadering van de BVV, 3 mei 1941, Stadsarchief Amsterdam 424.

³⁵⁴ Notulen 6 januari 1942. Stadsarchief Amsterdam 424.

³⁵⁵ Digitaal Monument Joodse Gemeenschap In Nederland (<http://www.joodsmonument.nl>).

activiteiten en recreëren zal te zien zijn en daarmee worden zij gerepresenteerd. Typisch Amsterdamse figuren zoals Simon Vinkenoog en de Amsterdamse plekje van de volkstuinten zorgen hierbij voor een Amsterdams gevoel en kunnen zo alle Amsterdamse bezoekers aanspreken. Ook tegenslagen op de volkstuinten, zoals verhuizingen en de oorlog kunnen iedereen bekend voorkomen. De tentoonstelling representeert dus zowel de Amsterdamse volkstuinbezitter als iedere andere Amsterdammer.

Niet alleen Amsterdammers die het museum bezoeken zullen zich herkennen in de presentatie, maar ook volkstuinbezitters uit andere delen van het land en zelfs uit andere landen. Volkstuinten waren immers geen puur Amsterdams fenomeen en het noodgedwongen verhuizen van volkstuinten beperkte zich ook niet tot Amsterdam.

Daarnaast zal 'het verlangen naar buiten' niet alleen herkend worden door bezoekers die in het bezit zijn van een volkstuin, maar ook door bezoekers die er van houden om buiten te zijn. In het algemeen zullen dit alle mensen zijn die soms verlangen naar de natuur en recreatie in de natuur. In het bijzonder zullen dit de mensen zijn die verlangen naar buiten en in de stad op vier hoog drie achter wonen en daardoor niet beschikken over een tuin. Al deze bezoekers kunnen zowel jong als oud zijn en autochtoon, allochtoon of toerist. Volkstuinten zijn immers overal en ook het verlangen om buiten te zijn bestaat overal en bij iedereen.

Als laatste wil ik nog de mensen met bijzondere herinneringen noemen: bijvoorbeeld mensen waarvan de ouders vroeger een volkstuin hadden of mensen die het vroeger erg krap hadden en daardoor in eigen tuin groenten verbouwden. Zij zullen door oude foto's herinnerd worden aan deze tijd.

Wat?

De tentoonstelling representeert echter niet alleen personen. Ten eerste zal de tentoonstelling eveneens aspecten van de geschiedenis van het volkstuinwezen en de geschiedenis van het 'buiten zijn' in de volkstuinten van de Amsterdammers representeren.

Daarnaast representeren volkstuinten niet alleen volkstuinten, maar meer dan dat. Zij representeren het verlangen naar buiten van de volkstuinbezittende Amsterdammers in het bijzonder en van ieder ander in het algemeen. Hierbij kan gedacht worden aan de representatie van 'liefde voor de natuur', 'in de tuin werken', 'ontspanning door buiten zijn', 'groene vingers' en de 'drang naar buiten in een sociale omgeving'.

Als laatste, naast al deze liefde voor het buiten zijn, representeert de tentoonstelling de groene stad Amsterdam en de recreatie en ontspanningsmogelijkheden die daar zijn.

Presentatie

Om bovengenoemde groepen allen te kunnen representeren in de tentoonstelling zal deze onderverdeeld zijn in een aantal thema's: *Het ontstaan van de Amsterdamse volkstuin, Tegenslagen: verhuizen en de Tweede Wereldoorlog en Het leven op de volkstuin*. In alle drie de thema's zal het Amsterdamse volkstuinleven naar voren komen met het thema als leidraad.

Het ontstaan van de Amsterdamse volkstuin

In het eerste deel van de tentoonstelling zal de bovengeschetste geschiedenis van de Amsterdamse volkstuinen centraal staan, hierdoor krijgt de bezoeker een idee van het ontstaan en de belangrijkste ontwikkelingen van volkstuinen in Nederland, maar vooral in Amsterdam. De tentoonstelling van de geschiedenis zal starten bij de oprichting van de Maatschappij tot het Nut van het Algemeen in 1784 om het geheel in een breder kader te plaatsen. Vervolgens zullen de belangrijkste ontwikkelingen behandeld worden: de oprichting van het Comité voor volkstuinen in Amsterdam, de oprichting van de Bond van Volkstuinders en de stichting van de eerste tuinen. Extra informatie over de stichting van de specifieke tuinen is te vinden in: L. Jansen, *Oorsprong en ontwikkeling van het volkstuinwezen in Amsterdam* (Amsterdam 1967).

Korte teksten zullen worden geïllustreerd met oude foto's en documenten. Zo is er een foto van de opening van de eerste volkstuin in Amsterdam, Tuinwijk in 1909, waar de voorzitter van het Comité de heer J.A. van Hamel een toespraak houdt. Ook zullen er foto's te zien zijn uit de beginjaren van de volkstuincomplexen. Eveneens is er een foto te zien van koningin Wilhelmina die het park 'Ons Lustoord' bezocht in 1928. Op de foto's is te zien dat de volkstuincomplexen aan de rand van de stad liggen. Uit de jaren veertig is er een bijzondere tekening beschikbaar van de Joodse kunstenaar Ro Mogendorf. Interessante en leuke documenten om de foto's te vergezellen, zijn het tijdschrift 'De Volkstuin', jaarverslagen, reglementen en pachtovereenkomsten. Ook een boek met opmerkingen over de staat van de tuinen is erg leuk om te presenteren.

Ter verlevendiging van de tentoonstelling zullen er verschillende objecten te zien zijn uit de volkstuinen. Hierbij kan gedacht worden aan oud gereedschap, maar ook aan decoratie voor de tuin, typische tuinhekjes en brievenbussen en een oud watervat dat momenteel staat op tuincomplex Dijkzicht.

Afb. 2 Sfeerimpressie volkstuin

Tegenslagen

Om de ontwikkeling van het volkstuinwezen in Amsterdam te typeren is er meer nodig dan het laten zien van het ontstaan en daarom zullen ook negatieve ontwikkelingen een rol spelen in de tentoonstelling. De twee belangrijkste tegenslagen voor het volkstuinwezen in Amsterdam waren de gedwongen verhuizingen en de Tweede Wereldoorlog. De oorlog had echter niet alleen negatieve gevolgen. Door het voedselgebrek groeide het aantal tuinen snel.

Verhuizen

Verplaatsingen van volkstuintuinen hebben vaak plaatsgevonden en vinden nog steeds plaats door de groei van de stad. De tuinen moeten plaats maken voor woningbouw, kantoren of infrastructuur en dit toont duidelijk de 'verovering van het achterland' door Amsterdam.

De verplaatsingen van volkstuintuinen zal getoond worden aan de hand van oude foto's en er is een mogelijkheid van een aantal tuinen de verplaatsing naar buiten op een kaart weer te geven. Er zijn foto's van de afbraak van het volkstuincomplex Tuinwijck en de verplaatsing van tuinhuisjes van complex Ons Lustoord. Ook zijn er foto's waarop de bedreigende bebouwing voor de volkstuincomplexen goed te zien is, waarbij volkstuintuinen worden ingesloten door kantoren en wegen. Eveneens is er foto en film materiaal van protesten tegen de sloop van volkstuintuinen tussen het einde van de jaren vijftig tot in de jaren zeventig, waaronder een foto van een mars tegen de bouw van de Universiteit in de watergraafsmere in 1970 waardoor 1054 tuinen moesten worden opgeofferd.

Volkstuinen in de Tweede Wereldoorlog

Het Algemeen Verbond van Volkstuindersverenigingen Nederland (AVVN), de Bond, kreeg een belangrijke taak in de voedselvoorziening in de Tweede Wereldoorlog. Alle andere tuinverenigingen moesten opgaan in het AVVN en er kwam één maandblad 'de Volkstuin'. Daarnaast moesten alle Joden per 1 november 1941 hun tuin opzeggen'. Deze gebeurtenissen kunnen getoond worden in het museum aan de hand van verschillende documenten. In het Stadsarchief van Amsterdam is binnen het archief van de Bond van Volkstuinders een deel gericht op 'oorlogstuinen' en dit deel bevat veel interessante documenten. In 1941 werden volkstuinen in Amsterdam ook nog eens onderworpen aan overvallen door de bezetters. Dit is te lezen in 'Het Illegale Parool' en in de notulen van de vergadering van de AVVN. Beide documenten kunnen tentoongesteld worden.

Zoals eerder genoemd kwam volkstuinbezitster mevrouw Verdoner Salomons, ook wel Tante Trudie genaamd, om in Auschwitz. Zij schreef regelmatig gedichten in het maandblad 'De Volkstuin', deze zijn zeer geschikt om weer te geven in de tentoonstelling. De gedichten van Tante Trudie zouden ingesproken kunnen worden, waardoor deze te beluisteren zijn of zij kunnen op de muur geprojecteerd worden. Een kleinschalig, maar bruikbaar onderzoek naar Amsterdamse volkstuinen in de Tweede Wereldoorlog is gedaan door mevrouw S. van Praag en te vinden op: <http://www.volkstuin40-45.nl/>.

Volkstuinen werden door de bezetter als goed tijdverdrijf beschouwd en nuttig voor de voedselproductie. Om het bezit van volkstuinen te bevorderen maakten zij dan ook een aantal promotiefilmpjes, die te tonen zijn in de tentoonstelling. Voorbeelden van deze promotiefilmpjes zijn: 'Nederland voedt zichzelf: drukte in de volkstuintjes' en films over de 'productieslag'.

**Gedicht Tante Trudie in: De Volkstuin,
augustus 1941.**

*Ondanks alles,
Ondanks droogte, somb're tijden,
Zag ik den volkstuin wondermooi.
Kon ze me opnieuw verblijden
En een diepe vreugd' bereiden
Met haar groen en bloementooi.*

*Nu het reizen is verboden
Of vermoeiend is en lang,
Komt het volkstuinpark u nooden
Om den vrijen tijd te dooden
En ge doet een goeden gang.*

*Want de stilte en de bloemen
Spreken van de eeuwigheid
En de dingen niet te noemen
Waarop mensen zich beroemen
En ook van een schooner tijd*

Leven op de volkstuin

Om een beeld te geven van het leven op de volkstuinen van Amsterdammers zal in dit laatste gedeelte hiervan een sfeerimpressie gegeven worden. In dit deel draait het dan ook niet meer zo zeer om het overbrengen van informatie, maar gaat het om het creëren van het 'volkstuin gevoel'. Het 'volkstuin gevoel' zal het beste over te brengen zijn door middel van foto's, film, spulletjes en muziek.

De sfeer zal vooral bepaald worden door een fotoreportage van het Amsterdams Fonds voor de Kunst. Vanaf 1972 gaf het Amsterdams Fonds voor de Kunst en zijn voorloper de Amsterdamse Kunstraad fotografen opdracht om series foto's rond een bepaald thema te maken. Een van de thema's is 'Volkstuinen' waarbij vele Amsterdammers geportretteerd zijn op hun volkstuin in de jaren zeventig en tachtig. Naast de portrettering van de bezitters zijn ook de sociale bezigheden op de volkstuin en de tuinen gefotografeerd. De volkstuinen werden gefotografeerd in 1977 en in 1989-1990.³⁵⁶

Er is de mogelijkheid om de bekende Amsterdamse dichter Simon Vinkenoog hierin een plaats te geven. Hij bezat lange tijd een volkstuin op het park 'Buitenzorg' en er bestaat een filmpje over een opendag op dit volkstuinencomplex waarop Vinkenoog in zijn tuin een gedicht voordraagt. Ook is hij door de radio geïnterviewd om een reactie te geven op het idee van de gemeente Leeuwarden om volkstuinen in te zetten als middel tegen overgewicht. Een tegenpool van

³⁵⁶ 10002: Collectie Documentaire foto-opdrachten.
<https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/10002.nl.html> (laatst geraadpleegd: 21-06-2010).

Vinkenoog, die eveneens een volkstuin bezit, is Frits Bolkenstein. Hij schreef voor de uitgave 'Tot nut en Genoegen' het voorwoord. Deze tekst kan geprojecteerd, dan wel ingesproken worden om het leven op de volkstuin weer te geven. Ook is het mogelijk met hem naar zijn volkstuin te gaan en hem daar te portretteren, zodat er een tweeluik ontstaat met Vinkenoog.

Dit geheel kan verlevendigd worden met spullen uit de volkstuinen, zoals kabouters, kruiwagentjes met bloemen, nep reigers, gereedschap en een grasmatje. Daarnaast kan er geluisterd worden naar de liedjes *Me Volkstuintje* van Dorus (T. Manders) en naar *Samen in de Volkstuin* van De 3 Jacquets.

Deze Amsterdamse volkstuinsfeer kan worden aangevuld met aquarellen van een bijzondere volkstuinbewoonster die haar liefde voor de natuur via de aquarellen toonde. Het gaat hier om Maria Hofker-Rueter. Zij woonde in Amsterdam Zuid nadat zij was teruggekeerd uit Nederlands-Indië en bezat vanaf 1949 een volkstuin op Amstelglorie. Haar aquarellen van bloemen representeren in deze tentoonstelling het verlangen naar buiten en de liefde voor de natuur van iedereen, ongeacht hij of zij zich kan identificeren met de volkstuinbewoners. De aquarellen zijn terug te vinden in haar jaarboeken, welke in het bezit zijn van het Teylers Museum in Haarlem.

Afb. 3 Foto's gemaakt in opdracht van Amsterdams fonds voor de Kunst

Bibliografie – Volkstuinen in Amsterdam

Algemeen verbond van volkstuinders verenigingen in Nederland *De betekenis van het volkstuinwezen in Nederland* (1958).

Bond van volkstuinders, <http://www.bondvanvolkstuinders.nl/> (laatst geraadpleegd 30 juni 2010).

Bosch, N., Volkstuinen. Groene vingers in Amsterdam in *Stad en Groen* 4 (1999).

Dienst ruimtelijke ordening Amsterdam *Nota Volkstuinen in Amsterdam* (Amsterdam 2005).

Jansen, L., *Oorsprong en ontwikkeling van het volkstuinwezen in Amsterdam* (Amsterdam 1967).

Nutscommissie voor Volkslectuur, *Volkstuinen. Een handleiding voor oprichters en verbouwers* (Groningen 1919).

Smit, C., red., *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008).

Stichting recreatie, *Over Volkstuinen ...nu* (1978).

Tuinpark Tuinwijk, *Geschiedenis* <http://www.tuinparktuinwijk.nl> (Laatst geraadpleegd 30-05-2010).

Vos, M., *Amsterdam groene wereldstad* (Amsterdam 2009).

VROM, *Volkstuinen. Vraag en Antwoord*
<http://www.vrom.nl/pagina.html?id=34214> (laatst geraadpleegd: 30-05-2010).

Zantkuijl, F., *Van coelghearde tot vrijetijdstuin* (Amsterdam 1974).

Zeevat, C., red. *Tot nut en genoegen. Volkstuin cultuur in Nederland* (Rotterdam 2001).

Bronnen

'Razzia in Amsterdamse Volkstuintjes' in : *Het Illegale Parool* 25 (10 oktober 1941) blz. 8..
<http://www.hetillegaleparool.nl/archief/1941/411010-8.php> (Laatst geraadpleegd: 3-6-2010).

Stadsarchief Amsterdam

Archief nummer 424:

1 Notulen

1-7 Notulen der algemene vergaderingen, Hoofdbestuursvergaderingen, dagelijksbestuursvergaderingen, gecombineerde vergaderingen, redactievergaderingen, propagandavergaderingen en oprichtingsvergaderingen van afdelingen. 1919-1944. 7 delen

7 1940 mei 9-1944 febr 5

8 Notulenboek 1944-1946.

9 Notulenboek 1946-1947.

10 Notulenboek 1947.

11 - 18 Overige notulen 1927-1989.

12 Notulenboek v/d Bond van Volkstuinders 1939-1941.

13 Notulenboek v/d Bond van Volkstuinders 1941-1943.

14 Notulenboek v/d Bond van Volkstuinders 1943-1944.

19 - 40 Notulen van verschillende soorten vergaderingen, commissies en congressen 1948-1969.

19 Notulen 1948.

20 Notulen 1949.

21 Notulen 1950.

2 Jaarverslagen

53 - 57 Jaarverslagen v/d Bond van Volkstuinders te A'dam . 1928-1989.

54 1934-1942.

55 1944-1966.

58 - 84 Jaarverslagen v/d verschillende tuingroepen 1928-1964.

59 Amsterdam - Noord 1946-1948.

72 Klein Dantzig 1937-1964.

73 Nut en Genoegen 1928-1964.

74 Ons Buiten 1937-1964.

75 Ons Lustoord 1940-1964.

3 Organisatie

85 - 87 Algemeen

85 Oprichting en ontwikkeling .

86 Statuten en reglementen van verschillende volkstuinverenigingen .

87 Diversen . 1917-.

93 - 96 Overeenkomsten .

93 Pachtovereenkomsten I . 1935-1972.

94 Pachtovereenkomsten II . 1935-1972.

5 Ledenadministratie

107 - 109 Commissieboeken v/d Bond van Volkstuinders 1927-1935.

107 1927-1932.

108 1932-1934.

109 1935.

114 - 118 Ledenlijst en ledenboeken . Zonder jaaraanduiding .

114 Ledenlijsten . Zonder jaaraanduiding .

115 Ledenboek . Zonder jaaraanduiding .

116 Alfabetisch ledenboek . Zonder jaaraanduiding .

117 Alfabetisch ledenboek . Zonder jaaraanduiding .

118 Alfabetisch ledenboek . Zonder jaaraanduiding .

6 Oorlogstuinen

119 - 124 Pachtovereenkomsten v/d volkstuinen te Amsterdam . Zonder jaaraanduiding .

119 Tuingroep "Ons Buiten" .

120 Tuingroep "Uitweg" .

121 Tuingroep "Over 't IJ" .

122 Afdeling "Kweeklust" .

123 Afdeling Amsterdam - Noord .

124 Afdeling Amsterdam - Zuid : "Ons Lustoord" .

125 - 131 Oorlogstuinders te Amsterdam . Zonder jaaraanduiding .

125 Gegevens van tuinen van verschillende firma's . Zonder jaaraanduiding .

126 Bataafsche Petroleum Mij. Zonder jaaraanduiding .

127 Koninklijke Nederlandsche Stoomboot-Mij. Zonder jaaraanduiding .

128 Nederlandsche Handel-Mij. Zonder jaaraanduiding .

129 Smit . Zonder jaaraanduiding .

130 Glissen / Comm. Oost . Zonder jaaraanduiding .

131 Contracts Comm. Oost . Zonder jaaraanduiding .

132 - 151 Oorlogstuinen in Nederland . 1941-1947.

132 Landelijke tuinaanvragen 1941.

133 Landelijke tuinaanvragen 1942.

134 Contributielijsten van de verschillende tuincomplexen 1942-1944.

135 Opzichters Ned. Heide-Mij. 1942.

136 Pachtovereenkomsten 1942-1946.

137 Oorlogscomplexen 1942-1946.

138 Vragenlijsten bij toetreding 1941-1944.

139 Algemeen Verbond van Volkstuinders Verenigingen in Nederland : diversen . 1941-1947.

140 Vokstuinhouders in Limburg 1941.

141 Toetredingsaanvragen in Amsterdam 1941-1942.

142 Centrale Inkoop Cie. 1941-1945.

143 V.V. "Nederhorst" . 1944-1945.

144 Oorlogstuinen Gelderland 1946.

145 Correspondentie Overijssel 1946.

146 Correspondentie N.-Brabant 1946.

147 Correspondentie Z.-Holland (A t/m N) . 1946.

148 Correspondentie Z.-Holland (O t/m Z) . 1946.

149 Regering oorlogstuinen 1941-1945.

150 Verpachters van Bureau Aardappelverbouw Arnhem 1942-1943.

151 Verpachters v/d volkstuinten 1941-1942.

7 Tuindersbladen

159 - 164 De Volkstuin 1931-1951. 6 delen

159 1931-1932.

160 1933-1937.

161 1938-1941.

162 1942-1946.

163 1947-1950.

164 1951.

8 Documentatie

182 - 183 Krantenknipsels 1940-1945.

182 Diverse krantenknipsels . Zonder jaaraanduiding .

183 Krantenknipsels (A t/m Z) . 1940-1945.

184 - 187 Klein materiaal 4 pakken

184 Klein materiaal I . 1 pak

185 Klein materiaal II . 1 pak

186 Klein materiaal III . 1 pak

187 Klein materiaal IV . 1 pak

9. BIO vakantieoord

Bleekneusjes naar Bergen aan Zee

Anna van der Molen

Introductie

Voor de arme Amsterdammertjes werd in 1933 een paradijs ingericht. Dit paradijs kreeg vorm in de villa Russenduin in Bergen aan Zee. Stichting BIO kocht in 1930 deze villa op en richtte hem in als vakantieoord voor de bleekneusjes uit de stad.³⁵⁷ Wat de kinderen zich niet konden veroorloven, maar wel hard nodig hadden, werd op dit hoge duin toegankelijk gemaakt. Zon, zee en strand in overvloed. Stevige maaltijden die de zwakke stadskinderen moesten laten aansterken. In zes weken tijd werd het bleekneusje een stevige knaap of meid met een gezonde kleur op de wangen.

Stichting BIO zorgde ervoor dat de ongezonde stadskinderen voor een aantal weken konden aansterken in de gezonde omgeving van Bergen aan Zee. Dankzij stevige pap en vele gymoefeningen keerden veel kinderen sterker en zwaarder huiswaarts. Later werden niet alleen stadskinderen meer naar BIO gestuurd, ook bleekneusjes van het platteland konden er terecht. Niet alleen stichting BIO bekommerde zich om het arme kind, er waren landelijk meerdere organisaties actief die

³⁵⁷ Zeiler, F. *Het Russenduin en de verdwenen schulpweg*, p. 25

vakantiehuizen hadden van Limburg tot Schiermonnikoog. Al deze vakantieoordn waren er op gericht kinderen met rust, reinheid en regelmaat weer op de been te helpen.

Niet alle kinderen waarderden echter deze aanpak.³⁵⁸ Het gezonde eten en de wandelingen waren de kinderen soms liever kwijt dan rijk. Daarnaast was heimwee een terugkomend verschijnsel. Hoewel bij de bleekneusjes het verlangen naar buiten wellicht minder aanwezig was, werd de buitenlucht wel als belangrijk gezien. Het was gezond om in de zomervakantie een paar weken buiten te bivakkeren, in de frisse lucht en in de zon. Dat het stadsleven ongezond was, lieten de organisaties duidelijk blijken. Dit wordt ook zichtbaar in de reclamefilmpjes van stichting BIO, met teksten als “Moeten zij dan in hun sloppen en stegen blijven, in de benauwde atmosfeer van de groote stad?” riep de organisatie mensen op gul te doneren voor het goede doel.³⁵⁹ Deze filmpjes werden in de bioscopen getoond, waarna er collectanten met de biobussen rondgingen om geld in te zamelen.

Dit thema laat zien hoe ook de armere bevolgingsklasse naar buiten ging en daar hun tijd doorbracht. Niet voor recreatie, maar vanuit een medische achtergrond. Volgens BIO “zingt de zee haar gezondheidslied”.³⁶⁰ Bergen aan Zee is het achterland dat gebruikt werd om de arme Amsterdammertjes te huisvesten en laten aansterken. Daarbij is BIO geïnitieerd door de Amsterdamse bioscoopexploitant Abraham Tuschinski.³⁶¹ Het is een mooi voorbeeld van hoe Amsterdam omgaat met de nadelen van de grote stad en oplossingen zoekt in de toe-eigening van het achterland.

Interpretatie

Bergen aan Zee kende voor de oprichting van het koloniehuis Russenduin al een geschiedenis van Amsterdamse toe-eigening. In 1851 kocht de Amsterdammer Jan Jacobus Henricus Van Reenen de heerlijkheid Bergen. Van Reenen brak met zijn Amsterdamse contacten en vestigde zich in Bergen.³⁶² Tot 1923 zou Bergen in het bezit van de familie Van Reenen blijven. In deze tijd veranderde het woeste duinlandschap in een elitaire badplaats en werd de Zeeweg gerealiseerd.³⁶³

Het Russenduin behoorde ook tot het bezit van de familie Van Reenen. Dit hoge duin dankt zijn naam aan de slag om Bergen in 1799. In dat jaar vochten de Brits-Russische troepen tegen het

³⁵⁸ KRO *Wij zijn de geschiedenis*, interview met Jan Venema en Kees Zoontjes

³⁵⁹ DVD *BIO Collectiefilms door de jaren heen*

³⁶⁰ KRO *Wij zijn de geschiedenis*

³⁶¹ Artikel *Waar de BIO-zon schijnt*

³⁶² Haan, de W., *Een heerlijkheid als familiebedrijf. De familie Van Reenen in Bergen, 1851-1923*, In *Beelden van de Buitenplaats*, p. 112

³⁶³ Haan, de W., p. 120

Frans-Bataafse leger. Op twee oktober sneuvelden veel Russische soldaten, volgens de overlevering moeten er wel drieduizend Russen begraven liggen op het duin.³⁶⁴ Begin twintigste eeuw werd het perceel waar het Russenduin op lag te koop aangeboden. August J. Janssen, commissaris van de Deli-Maatschappij, zag in dit gebied van dertien hectare zijn toekomstige buitenverblijf. Hij kocht het perceel en in 1916 gaf hij opdracht tot de bouw van een kasteelachtige villa; Villa Russenduin.³⁶⁵ Janssen spaarde kosten noch moeite voor de bouw van zijn villa, het werd een riante villa met bijgebouwen en stallen. Er waren vijf badkamers, een eetzaal met eiken parketvloer en grote openschuivende deuren naar de tuin.

Meneer Janssen maakte de oplevering van zijn villa echter nooit mee, hij overleed enkele weken na de oplevering.³⁶⁶ De villa bleef een jaar leeg staan en gaat dan de verkoop in. Het buitenhuis bleek echter moeilijk te verkopen, de vraagprijs was hoog en de mogelijkheden om het om te bouwen tot een hotel waren beperkt. Bovendien rustte er nog steeds een erfdienstbaarheid op het perceel, dat was opgesteld door de familie Van Reenen. Hierin stond dat er onder andere geen arbeidershuizen, bordelen, danshuizen, koffiehuisen, bierhuizen, ziekenhuizen of sanatoria mochten worden opgericht. De familie Van Reenen wilde dat de badplaats gebruikt zou worden door gezonde mensen, en niet zou worden geassocieerd met ziekte.³⁶⁷

Opmerkelijk is dat toen de strand- en badcultuur in de negentiende eeuw in Nederland op kwam, deze juist gepaard ging met de gezonde effecten van de zee en het strand. De elite begaf zich naar de kust, om daar in badhuizen tot rust te komen.³⁶⁸ Pas begin twintigste eeuw kwam de kust bij de lagere klassen in trek; vakantiedagen en loonstijgingen maakten dit mogelijk.³⁶⁹ Hiermee veranderde het strand gaandeweg van luxe rustplaats voor de elite naar recreatieplek voor mensen uit de arbeidersklassen.

Uiteindelijk kwam Villa Russenduin in het bezit van stichting BIO. Op vijf januari 1931 kocht deze stichting de villa, nadat hij meer dan tien jaar had leeggestaan. De regels van de familie Van Reenen hebben kennelijk moeten wijken, want de villa werd ingericht als koloniehuis voor de armste kinderen uit de grote steden. De groene omgeving en de gezonde zeelucht moesten bijdragen aan het herstel en de groei van deze bleekneusjes. De komst van het koloniehuis bracht de nodige ingrepen in de villa met zich mee; er werd een hoofdentree met verwarming aangelegd, zodat de jassen en schoenen van de kinderen makkelijk konden drogen, er werden moderne keukens ingericht, met de nieuwste machines zoals een aardappelmachine waarmee in tien minuten

³⁶⁴ Zeiler, F. p. 22

³⁶⁵ Smook-Krikke, M., *Een kasteel in Bergen aan Zee. De geschiedenis van het huis op het Russenduin*, p. 25

³⁶⁶ Smook-Krikke, M., p. 29

³⁶⁷ Ibidem

³⁶⁸ Ool, van, M., *Het verlangen naar buiten. De Nederlandse geschiedenis van het buitenleven*, pp. 18-19

³⁶⁹ Ool, van M., p. 23.

aardappelen voor alle kinderen werden geschild.³⁷⁰ Er werd een verdieping aan de villa aangebouwd, een gymnastiekzaal gemaakt en een ziekenkamer ingericht. Het mooiste van dit koloniehuis was echter het verwarmde zwembad. Voor zo ver bekend was het Russenduin het enige koloniehuis in Europa dat hier over beschikte.³⁷¹

Eind negentiende eeuw kwam er meer aandacht voor de omstandigheden waarin armere kinderen moesten opgroeien. Ze leefden vaak dicht op elkaar in kleine, donkere huizen. Hun voeding was minimaal en eentonig en hygiëne was over het algemeen ver te zoeken. Ziekten als tyfus en tuberculose zorgden voor veel sterfgevallen. In deze tijd kwam het inzicht dat rust, reinheid en regelmaat een uitkomst zou kunnen bieden voor deze kinderen.³⁷² Hier op voortbordurend werden verschillende organisaties opgericht die de schrijnende omstandigheden aan de kaak stelden. In 1927 initieerde Tuschinski de 'Stichting BIO vakantieoord ten behoeve van het zwakke en arme Nederlandse kind'. De bioscopen hadden al ervaring met collectes voorafgaand aan de films die gedraaid werden en vertoonden voortaan alleen nog reclamefilmpjes voor het BIO vakantieoord.³⁷³ Deze eerdere collectes waren ook de aanleiding om een eigen stichting op te zetten, de bioscopen hoefden geen keuze meer te maken welke stichting ze wel en welke ze niet lieten collecteren. Vanaf 1927 werd er alleen nog maar geld opgehaald voor stichting BIO. De herkomst van deze naam is niet helemaal duidelijk, waarschijnlijk is het afgeleid van bioscoopbond, maar er wordt ook gespeculeerd over Blijdschap In Overvloed en de betekenis van bio als in 'leven'.³⁷⁴

De BIO reclamefilmpjes werden bekend door het hele land. Voorafgaand aan de hoofdfilm werden deze filmpjes gedraaid waarin arme stadskinderen te zien waren. Deze kinderen waren dun en zwart van de viezigheid. Daarna werden de kinderen in de Villa Russenduin getoond, spelend op het strand en lachend in de grote eetzaal. Hun zwarte smeerlaag had plaatsgemaakt voor een gezonde zongebruinde kleur en ze zagen er ook niet meer zo mager uit. In plaats van door de smalle, donkere steegjes te lopen, renden ze door de duinen en zwommen in het overdekte zwembad. Het was een paradijs voor deze kinderen. Afgesloten werd meestal met een pakkende tekst als "steunt ons bij ons voornemen en denk aan hetgeen gij zoojuist op het witte doek gezien hebt, als men U zostraks om een bijdrage zal vragen voor de uitzending van het misdeelde stadskind naar het BIO-vakantieoord".³⁷⁵ Als afsluiting kwamen collectanten langs met een schuddende biobus, om zo veel mogelijk geld op te halen voor het goede doel.

³⁷⁰ Smook-Krikke, p. 43

³⁷¹ Artikel *Waar de BIO-zon schijnt*

³⁷² Swankhuizen, M., *Bleekneusjes, Vakantiekolonies in Nederland 1883-1970*, p. 15

³⁷³ Smook-Krikke, p. 33

³⁷⁴ Ibidem, p. 47.

³⁷⁵ DVD 75 jaar BIO *collectefilms door de jaren heen*

Op één juli 1933 werd het Russenduin officieel geopend. De eerste bleekneusjes, geselecteerd door de schoolarts, arriveerden in de villa. Er zouden nog vele jaren volgen waarin bleekneusjes werden gevoed met dikke pap en getraind in de gymzaal, maar ook buiten op het strand en in de bossen, waarna ze op tijd naar bed gingen en in een eigen bed konden slapen. In 1967 verlieten echter de laatste kinderen het Russenduin, het koloniehuis werd gesloten. De groeiende welvaart had er voor gezorgd dat er minder bleekneusjes zijn die uitgezonden moesten worden. Daarbij veranderden de pedagogische inzichten en werd uitzending naar een koloniehuis niet meer als ideale oplossing gezien. Stichting BIO had ondertussen in Arnhem een dependance opgebouwd, die speciaal gericht was op lichamelijk gehandicapte kinderen. Dit vakantieoord bestaat nog steeds. Villa Russenduin staat ook nog steeds boven op het duin, het is nu een bed and breakfast en heet Huize Glory.

Representatie

Het BIO vakantieoord en de villa Russenduin passen naadloos in het thema 'Het verlangen naar buiten'. Het gaat om Amsterdamse stadskinderen die in de sloppen en stegen een armoedig leven leiden. Dit geeft een kleine schets van de leefomstandigheden in de stad rond het einde van de negentiende, begin van de twintigste eeuw. Het laat zien waarom er een verlangen naar buiten bestond. De omstandigheden waren zo slecht, dat organisaties het heft in eigen hand namen om deze kinderen een paar weken rust en gezondheid te gunnen. Daarnaast laat het onderwerp zien hoe er gekeken werd naar de gebieden aan de kust, in dit geval Bergen aan Zee. Dat er werd gezegd dat de zee een gezondheidslid zingt, geeft aan hoe het strand en de omgeving verheerlijkt werden. Er was een grote tegenstelling tussen de kust en de stad. Deze verheerlijking was echter niet onterecht, de weken in villa Russenduin deden de bleekneusjes daadwerkelijk goed.

Het is daarom ook interessant om te kijken naar het gezondheidsthema dat met dit onderwerp samenhangt. De stad werd als ongezond beschouwd, terwijl de achterlanden de basis boden voor heilzame weken. Rust, reinheid en regelmaat kwamen hierbij aan de orde. Niet alleen de omgeving, maar ook de activiteiten droegen bij aan het herstel van de kinderen. Op tijd naar bed en voldoende te eten in de eerste plaats, maar ook sport- en speluren waren heel belangrijk. Het koloniehuis was voor dit alles de perfecte locatie.

De villa Russenduin zelf heeft ook een indrukwekkende geschiedenis. De toe-eigening van dit achterland gaat van de Van Reenens, via August Janssen naar Tuschinski en het BIO vakantieoord. Stuk voor stuk Amsterdammers die Bergen aan Zee zagen als een plek om de drukte van de stad te ontvluchten. Door ook een accent op dit gegeven te leggen is het onderwerp nog breder te trekken, zowel in tijd als in klasse. Op die manier is er ook aandacht voor de tijd van de Van Reenen familie en

hun motieven, als voor August Janssen en de bouw van de villa. Beide komen uit gegoede families en trekken ook naar Bergen aan Zee. Daarna komt dan de tijd van de villa als koloniehuis aan bod, waarbij juist wordt ingegaan op het arme Amsterdam dat naar buiten verlangde.

De betrokkenheid van Tuschinski bij de oprichting van de stichting drijft de tweedeling tussen achterland en stad nog meer op de spits. De reclamefilmpjes werden in de bioscopen getoond, dus alleen in de grote steden. De mensen in de stad die de filmpjes zagen herkenden wellicht het verlangen naar buiten. De tegenstelling tussen arm en rijk komt hier ook naar voren, de rijkere mensen die het konden veroorloven naar de bioscoop te gaan worden opgeroepen geld te geven voor de arme kinderen.

Voor Amsterdammers is dit onderwerp herkenbaar, ze herkennen zowel de biobus en de reclamefilmpjes van vroeger, als het leven in de drukke stad van nu. Wellicht trekken de bezoekers van de tentoonstelling ook naar de kustgebieden in hun vrije tijd.

Voor Nederlanders is het thema niet onbekend, buiten Amsterdam werd er ook gecollecteerd voor het BIO vakantieoord. Daarnaast zijn er kinderen uit de provincie naar koloniehuisen gestuurd. Mijn opa uit Vroomshoop, een dorpje in Twente, heeft zelfs in Bergen aan Zee gezeten. Daarbij geeft dit thema een goed beeld van het leven in de grote stad aan het eind van de negentiende eeuw en de gezondheidsklachten en -oplossingen die daarmee samen hingen.

De buitenlandse toeristen zullen niet bekend zijn met het de stichting BIO, maar wellicht wel met het verlangen naar buiten. Dit thema laat zien hoe in Amsterdam dit verlangen leefde en hoe er naar gehandeld werd. Het geeft een beeld van het leven in de grote stad destijds en de problemen die daar mee samen vielen.

Presentatie

Een icoon dat zeker in deze tentoonstelling aan bod zouden moeten komen is het beeldmateriaal van het BIO vakantieoord. Ten eerste de reclamefilmpjes die in de bioscopen zijn gedraaid. Deze filmpjes laten zien wat het beeld van het stadskind in die tijd was en hoe de weken in het koloniehuis eruit zagen. Het zijn typische polygoon filmpjes met een hoog nostalgisch karakter. Er zijn nog verschillende filmpjes te vinden van door de jaren heen, maar de vroegste blijven het leukst.

Ten tweede zijn er verschillende foto's die in en om villa Russenduin gemaakt zijn. Zij tonen de slaapzaal, de gymnastiekzaal, de eetzaal, het zwembad, en ga zo maar door. Dit allemaal met kleine bleekneusjes in dezelfde pakjes erop. De groepsfoto's die gemaakt zijn van de kinderen die in Russenduin verbleven zijn ook mooi om de collectie op te nemen. Door deze foto's krijg je een goed beeld van hoe het leven in het BIO vakantieoord er uit heeft gezien.

De combinatie van film en foto vult elkaar goed aan. De films worden door het publiek bekeken door de ogen van de Amsterdammers die voorafgaand aan de hoofdfilm een reclamefilm te zien kregen. Veelal zijn arme stadskinderen te zien die in lompen gekleed door donkere steegjes lopen. De foto's laten juist het beeld van het koloniehuis zien. Daarop zien wij wat de bleekneusjes ervoeren als ze zes weken uitgezonden werden. Ander beeldmateriaal wat het beeld van het vakantieoord goed aanvult zijn interviews met mensen die als kind zes weken in Villa Russenduin hebben doorgebracht. Een ander icoon wat in de museale presentatie niet zou mogen ontbreken is de originele biobus. Het is een herkenbaar beeld voor veel mensen die de collectes in de bioscopen nog meegemaakt hebben. Daarnaast is hij ook herkenbaar, omdat de biobus in de filmpjes weer terugkomt.

Naast de foto's en de filmpjes zou ik niet teveel andere objecten plaatsen. Er kan gedacht worden het geheel aan te vullen, met bijvoorbeeld, gymnastiekpakjes uit het koloniehuis, maar wellicht leidt dit meer af van de andere objecten dan dat het iets toevoegt. Een collage van mooie foto's en verschillende filmpjes die getoond worden vertellen mijn inziens al genoeg van het verhaal van het BIO vakantieoord.

Het moet de bezoekers bij blijven dat er begin twintigste eeuw kinderen in Amsterdam woonden die zo weinig daglicht en hygiëne zagen, dat er een organisatie was die ze naar Bergen aan Zee stuurde. In Bergen aan Zee stond een villa Russenduin stond die het hele jaar door kinderen huisvestte die moesten aan sterken. Deze kinderen kregen daar goed te eten en hadden een eigen bed. Voor deze stadskinderen was het een zegen om buiten in de zon te kunnen spelen en elke dag te douchen. De boodschap die ik over wil brengen is dat het verlangen naar buiten niet alleen een zaak van de elite was, die naar hun buitenplaatsen trokken. Voor de Amsterdamse kinderen werd het niet als verlangen, maar als noodzaak beschouwd om naar buiten gaan. Het gezondheidsthema wat er mee te maken heeft, geeft het onderwerp een extra laag. De hele cultuur van koloniehuisen mag bij het verlangen naar buiten niet vergeten worden. Het geeft een prachtig tijdsbeeld, mede omdat er zoveel film- en fotomateriaal overgebleven is.

Bibliografie – *BIO vakantieoord*

Laarse, R. van, *Beelden van de Buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw*. (Hilversum 2005)

Onbekend, *Waar de BIO-zon schijnt*. Artikel via Stichting BIO te Arnhem

Ool, M. van, *Het verlangen naar buiten, De Nederlandse geschiedenis van het buitenleven*. (Amsterdam 2008)

Smook-Krikke, M., *Een kasteel in Bergen aan Zee. De geschiedenis van het huis op Russenduin*. (Bergen, NH 2006)

Swankhuisen, M., *Bleekneusjes. Vakantiekolonies in Nederland 1883-1970*. (Bussum 2003)

Zeiler, F., *Het Russenduin en de verdwenen Schulpweg*. Artikel via <http://www.duinenenmensen.nl/content/duinen/achtergrondartikelen/F.%20Zeiler%20Het%20Russenduin%20en%20de%20verdwenen%20schulpweg%201996.pdf>

10. We gaan Kamperen!

Dewi van Veldhuizen

Introductie

Wie kent dat gevoel niet? Met een zaklamp 's nachts op zoek naar je slippers om naar de wc te gaan. 's Ochtends in de natuur wakker worden. Ik heb het natuurlijk over kamperen. Tegenwoordig is het gemakkelijk: luchtmatrasje, lichtgewicht tent met een kuipgrondzeil, alles in de kofferbak van de auto. Voor de kinderen op de achterbank een portable dvd-speler en dan op weg naar Zuid-Frankrijk. Vroeger ging dat heel anders. Het hele gezin ging op de fiets van Amsterdam naar Bussum, pannen en potten aan de fiets gebonden. Slapen deed je niet op een luchtbed, maar op een tijk, bij de boer gevuld met stro. Op een tentoonstelling over het verlangen naar buiten mag natuurlijk het thema kamperen niet ontbreken. Kamperen is het ultieme buiten zijn. Uit de stad, dicht bij de bodem, dicht bij de oorsprong. Kampeerterrein de Fransche Kamp is al sinds begin van de twintigste eeuw een plek waar Amsterdammers de natuur in trekken en waar sinds de jaren twintig ook gekampeerd wordt. Ook nu nog zijn er veel Amsterdammers die hier tijdens het seizoen hun caravan of hun tenthuisje, een demontabel huisje dat een tussenvorm is tussen een tent of caravan, hebben staan. In deze paper zal ik het thema kamperen en in het bijzonder kampeerterrein de Fransche Kamp belichten aan de hand van drie analyse niveaus: interpretatie, representatie en presentatie. Deze analyse leidt tot de keuze van drie sleutelstukken. Deze objecten zijn iconisch voor het thema kamperen.

Interpretatie

De mens slaapt al heel lang in een tent, maar het fenomeen kamperen is relatief nieuw. In deze paragraaf staat de historische ontwikkeling van het kamperen en het kampeerterrein de Fransche Kamp bij Bussum centraal. Eerst wordt de ontwikkeling van de vrije tijd voor de arbeider behandeld. Daarna staat de oorsprong van het kamperen in Engeland centraal. Vervolgens zal de opkomst van kamperen in Nederland behandeld worden. Tot slot wordt de lange geschiedenis van kampeerterrein de Fransche kamp behandeld.

Vakantie lijkt tegenwoordig een alledaagse gebeurtenis. De meeste mensen gaan meer dan één keer per jaar op vakantie. Dit hedendaagse verschijnsel van één of meer vakanties per jaar is echter niet

los te zien van de negentiende-eeuwse industrialisatie die een vrij radicale scheiding van werktijd en vrije tijd met zich mee heeft gebracht. De vrije tijd bestond uit eerst uit de avonden en de weekeinden maar later ook uit zomervakanties. De strijd om meer vrije tijd groeide eind negentiende eeuw uit tot een van de speerpunten van de arbeidersbeweging. Deze beweging zorgde na de Tweede Wereldoorlog voor een gestage groei van het aantal vakantiedagen voor grote groepen werknemers. Ook de toekenning van een vakantietoeslag werd steeds gewoner. Rond 1950 hadden de meeste werknemers in Nederland jaarlijks 18 vakantie- en feestdagen. Rond 1960 werd de vijfdaagse werkweek ingevoerd, hierdoor ontstond de vrije zaterdag en een gemiddelde werkweek van 45 uur, die vervolgens werd terug gebracht naar 38 uur. De vrije tijd werd steeds verder uitgebreid en in 1966 werd het recht op vakantiedagen in de wet geregeld. In 1981 bedroeg het gemiddeld aantal vakantiedagen 23,5. De toegenomen beschikbaarheid van vrije tijd in combinatie met het toegenomen inkomen maakte het voor meer mensen mogelijk een vakantie buitenshuis door te brengen. Bij een onderzoek naar de vakantiebesteding in 1947 bleek 56% van de ondervraagde mensen dat jaar met vakantie te zijn geweest. Onder vakantie werd daarbij verstaan een verblijf van minimaal 24 uur buiten de woongemeente (Ribbens, 2002).

Het kamperen is begonnen in Engeland als een elitaire aangelegenheid (De Lathouder, 1992). Toen de eerste rijwielen op de markt kwamen werden er tochten gemaakt van hotel naar hotel. Toen de fiets verder werd ontwikkeld tot de fiets die we nu kennen, een fiets met gelijke wielen en luchtbanden, groeide de populariteit van het fietstoerisme. De gelijke wielen gaven de mogelijkheid om bagage mee te nemen en de luchtband maakt de rit veel comfortabeler. De Engelse kleermaker T.H. Holding zag de mogelijkheden van dit fantastische vervoersmiddel en ontwierp eind negentiende eeuw de eerste lichtgewicht tentjes die je achter op de fiets kon meenemen. Holding richtte in 1906 de eerste 'Camping Club' ter wereld op. Een van de leden was de Nederlander Carl Denig, de naamgever van één van de bekendste kampeerwinkels. Hij richtte in 1912 een eigen club op: de Nederlandse Toeristen Kampeer Club (NTKC). De leden waren over het algemeen rijke jonge heren. Voor de arbeider was het allemaal niet te betalen, maar die had toch nauwelijks vrije dagen en kwam dus niet in aanmerking voor de kampeersport. Omstreeks 1915 was de fietskampeerder dus nog een curiositeit in Nederland.

Twee belangrijke groepen die in het begin van de twintigste eeuw de natuur in trokken om te kamperen waren de jeugdbonders en de scouts (Van Ool, 2008). Voor de scouts was het kamperen avontuurlijk en kampeervaardigheden waren een belangrijk onderdeel van deze jeugdbeweging. Bij de verschillende jeugdbonden stond de studie van de natuur centraal.

De Franche Kamp is niet de eerste camping van Nederland. Deze eer gaat naar Bakkum bij Castricum. Dit kampterrein was net als de Franche Kamp min of meer toevallig op die plek ontstaan, op het toenmalige privé-landgoed van een Duitse prinses, Prinses Von Wied (Op Bakkum 1914 - 2002, 2002). In 1914 gaf zij toestemming aan een aantal personen om op het landgoed hun tenten op te slaan. In het jaarverslag van 1920 van de Provinciale Staten, dat het domein inmiddels beheerde, valt te lezen: "Op 1 mei wordt een vergunning verleend aan elf dames en negen heren om enige tijd op het Landgoed te kamperen" (Op Bakkum 1914 - 2002, 2002). Slechts enkele jaren later, in 1924, was er al sprake van 517 kampeersers die hun tentje in Bakkum opslaan. In datzelfde jaar werd dan ook besloten om voor het eerst een tarief in te stellen en kampeergeld te heffen. In 1928 kwam er een belangrijke verbetering en uitbreiding van Kamp Bakkum tot stand: het kampeerterrein werd opgeknapt en voorzien van drie toiletgebouwen, wasgelegenheden en een wachthuisje. Het kampeerterrein in Bakkum was dus al relatief vroeg voorzien van allerlei voorzieningen. Dit verschil met de Franche kamp is ook heden ten dage duidelijk. Kamp Bakkum is nu onderdeel van Kennemer Duincampings, terwijl de Franche Kamp beheerd wordt door een stichting. De camping kent een commerciële opzet en veel van de oude gebruiken zoals tenthuisjes en seizoenskamperen zijn verwaterd. De Franche Kamp herinnert daarom nog veel meer aan de begintijd van het kamperen.

Het kampeerterrein de Franche Kamp is gelegen ten zuiden van Bussum. Het kampterrein maakte oorspronkelijk deel uit van de Franche Kamp heide. Dit stuk heide heeft haar naam te danken aan de gebeurtenissen in de "Hollandse oorlog" van 1672-1678. Er streken ruim 4000 Franse manschappen met hun kampementen neer op de heidevelden nabij 's Graveland (Stichting tot behoud en beheer seizoenkampeerterrein de Franche Kamp, 1997). Het terrein herbergt nog een ander stukje militaire geschiedenis. Over het terrein verspreid liggen kazematten, deze zijn rond 1914 gebouwd voor het veldleger van Naarden. De kazematten werden in 1943 in opdracht van de Duitsers volgestort en dichtgemetseld.

Volgens Albert Fokko Mulder (1974) waren het Spanderswoud, Kamphoeve en de Franche Kampheide voor 1920 nog betrekkelijk weinig door de Amsterdamse bevolking bezocht. Karakteristiek voor het Gooiland waren de ongerepte heidevelden met her en der een groep vliegdennen. Pas toen de fiets een algemeen verbreid vervoersmiddel werd, trokken jongeren uit arbeiderskringen (vaak jeugdbonders) de stad uit. Zij zochten waarschijnlijk recreatiegebieden op die van oudsher een bekende naam hadden. Daarna volgde het weekendkamperen. Men kampeerde in zelfgemaakte tenten of in oude legertenten. De kampeersers sliepen op stro dat zij bij de boer ophaalden. Het kampeergerei was zwaar en de kampeersers konden hun spullen ook bij de boer achterlaten tot een volgend weekend. Op het terrein van de Franche Kamp was een pomp geslagen,

waar de kampeerders terecht konden voor hun drinkwater. Het forensenkamperen maakte rond 1925 opgang op de Fransche Kamp. Omstreeks 1930 stonden er 150 á 180 onderkomens op de Fransche Kamp. Forensenkamperen betekende dat het gezin ook buiten de vakantie en de weekeinden op het kampterrein verbleef en dat de kostwinnaar heen en weer pendelde naar zijn werk. De bewoners waren eigenaar van een demontabel huisje dat een tussenvorm is tussen een tent en een huisje en huren een staanplaats. Het forensenkamperen was populair: in 1966 waren er maar liefst 150 terreinen in Nederland die bekend stonden als forensenkampeerterrein (Stichting Interuniversitair Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, 1968).

In 1932 heeft de gemeente Amsterdam samen met de provincie Noord-Holland en de zes Gooise gemeenten een stuk van het Gooi circa 1500 ha aangekocht van de erfgooiers vereniging “Stad en Lande” (Stichting tot behoud en beheer seizoenkampeerterrein de Fransche Kamp, 1997). Voor het beheer hiervan werd op 11 november het “Gooisch Natuurreservaat” opgericht met de opdracht het stuk te bewaren en te behoeden voor verdere bebouwing. Het “Gooisch Natuurreservaat” werd in 1932 o.a. de beheerder over het terrein waar werd gekampeerd. Vanaf dat moment sprak men over ‘kampeerterrein De Fransche Kamp’ genoemd naar de gelijknamige heide. In 1939 was het aantal onderkomen op de Fransche Kamp opgelopen tot circa 300.

Slechts enkele kampeerders hadden een auto, motor of bromfiets. De meesten kwamen per fiets met al hun kampeerspullen achterop, richting Bussum. Ook later toen er meer kampeerders over een auto beschikten gingen veel mensen met de fiets naar het kampeerterrein zodat zij ook in Bussum over een fiets konden beschikken. Mevrouw Korff, die al meer dan 40 jaar op de Fransche Kamp staat, herinnert zich nog goed hoe ze met een miauwende kat in de fietstas naar de Fransche Kamp fietste (Korff, 24-05-2010). Na 1945 gingen sommige kinderen voor een half jaar in Bussum naar school. Vader pendelde dan heen en weer naar zijn werk van Bussum naar Amsterdam en terug, of kwam alleen in de weekeinden.

Van de aanvankelijke linnen tenten werd langzamerhand tentzeil vervangen door hout (Mulder, 1974). Vanaf 1945 boden de boeren mogelijkheid tot winteropslag. Slapen deed men o.a. op stro. Een katoenen tijk hield het stro op zijn plaats. Een tent was op deze manier snel vol. Overdag werden de tijken daarom opgestapeld. Voor de boodschappen waren er in de loop van de jaren allerlei verschillende winkels op de Fransche Kamp, maar in de beginperiode gingen de boeren met een bakfiets of met paard en wagen volgeladen met groenten bij het kampeerterrein langs.

Voor vertier zorgden de kampeeders zelf. Voetballen tegen de Bussumse “mergpijpen of een gezellige avond bij het zandzeetje, een zandverstuiving met een wel, aan de overzijde van de Fransche Kampweg (Stichting tot behoud en beheer seizoenkampeerterrein de Fransche Kamp, 1997). Bomen werden versierd met lampionnen. Een orkestje zorgde voor een vrolijke noot. Na de oorlog werden er ook twee kampeerverenigingen opgericht: De Fransche Kamp en “t Gooi’. Beide verenigingen organiseerden van allerlei activiteiten, zoals kaarten en spelletjes voor kinderen. De twee verenigingen zijn nu gefuseerd, maar er was altijd veel rivaliteit tussen de kampeerverenigingen. Je was een Gooier of eentje van de Fransche Kamp en het werd niet altijd gewaardeerd als je bij beide verenigingen met de activiteiten meedeed (Hoogendorp, 24-05-2010). Langzamerhand werd het kamperen een stuk comfortabeler. Er werden voorzieningen als een theehuis (1939) en het eerste toilet (1941) gebouwd. In 1952 werd de kantine de Fransche Ruiter in gebruik genomen. In de herfst en de winter deed de kantine dienst als restaurant. Veel bekende artiesten hebben op getreden zoals Ria Valk, Willie Alberti, The Blue Diamonds en Ronny Tober.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog liep het aantal kampeeders sterk terug (Stichting tot behoud en beheer seizoenkampeerterrein de Fransche Kamp, 1997). In 1941 werd bepaald dat kampeeders tussen 24.00 en 4.00 niet aanwezig mogen zijn. Sommigen kampeeders kwamen toch naar de Fransche Kamp en sliepen in barakken op het terrein. Anderen logeerden bij kennissen in de buurt. Er was een tekort aan brandstof. Daarom werden er kookvoorzieningen gebouwd, waar men tegen geringe vergoeding kon koken. Het kampgebied was in de jaren na 1900 geleidelijk aan begroeid geraakt door verspreide vliegdennen. Deze begroeiing verdween omstreeks 1944 in de noodkacheltjes. Na 1945 werd het kampterrein weer bijna volledig beplant.

In 1946 kwamen de kampeeders mondjesmaat terug (Mulder, 1974). De hoofdtoegang werd verhard. In de jaren 50 was het animo voor kamperen zo groot dat er een wachtlijst ontstond van ongeveer 3 jaar. Het kamp kreeg zijn vaste ruimtelijk structuur pas in de jaren ‘50. Daarvoor was het terrein bezet met linnen tenten of oude legertenten die her en der waren neergezet. Na 1932 werden deze tenten geleidelijk vervangen door een meer weersbestendige constructie de zogeheten tenthuisjes. Deze tenthuisjes bestonden uit wanden van hout of board gemonteerd op een houten frame en een houten vlier, met een linnen of canvas dak. In 1969/1970 zijn er 547 optrekjes die in een voorgeschreven noord-zuid opstelling staan. De ruimte rondom de huisje is vrij toegankelijk.

De kampbevolking is in 1969/1970 onderzocht door Albert Fokko Mulder (1974) door enquêtes af te nemen van de eigenaren van de 547 tenthuisjes en hun gezin. Het was op dat moment een specifiek Amsterdamse hobby nederzetting. Van de respondenten had 95,4 procent het woonhuis in

Amsterdam en van de niet-Amsterdammers woonde bijna de helft in een van de randgemeentes. In 1969 was het aandeel op handarbeid berustende beroepen duidelijk in de meerderheid:

Beroepsstatus	Percentage
Ongeschoolden	29.0
Geschoolde arbeiders	41.4
Kleine zelfstandigen: winkeliers, ambachtslieden, marktkooplieden e.d.	19.6
White collar: middelbare en leidinggevende employés	0.9
Zonder beroep	9.5

Tabel 1 Beroepsstatus

De meeste staanplaatshouders hadden eerst een bestaand tenthuisje overgenomen (51 procent). Een andere grote groep had zelf hun tenthuisje gebouwd (47 procent). Slechts enkelen hadden hun huisje kant en klaar gekocht. De gemiddelde gezinsgrote was groter dan die in de gemeente Amsterdam en veel gezinnen hadden kinderen in de lagere school leeftijd.

Door verschillende invloeden liep de bezetting in de zeventiger jaren terug. In 1988 was er sprake van sluiting. In de winter 1988/89 presenteerde een door de kampeerders opgerichte werkgroep een overlevingsplan met als doel het voortbestaan van de Fransche Kamp. Het terrein werd ingekrompen en 'de stichting tot behoud en beheer' nam op 10 februari 1989 de exploitatie van kampeerterrein over van het Gooisch Natuur reservaat. De Fransche Kamp draait tegenwoordig op een groep vrijwilligers, zelfs het schoonmaken van de toiletten wordt door de vrijwilligers gedaan om het stageld laag te houden (Bleij, 13-05-2010). Er staan nog ongeveer 60 tenthuisjes op de Fransche Kamp. De oudere staanplaatsen hebben beschikking over een elektriciteitsaansluiting, maar als er nieuwe plekken worden verhuurd dan worden deze opgeleverd zonder stroom en wateraansluiting (Korff, 24-05-2010).

Er kan gesteld worden dat de aantrekkingskracht van de Fransche Kamp nog steeds uit de dezelfde drie factoren bestaat als in de beginperiode. Ten eerste het verblijf in de natuur en de ruimte voor de kinderen om te spelen, die vaak in de stad ontbreekt. Ten tweede maken de relatief goedkope overnachtingen het voor een brede groep mensen mogelijk om te kamperen. Tot slot zijn met name voor de wat oudere kampeerder de sociale contacten en de gezelligheid belangrijk.

Representatie

In deze paragraaf staat de betekenis van het thema kamperen en de Fransche Kamp centraal. Het thema kamperen heeft een gelaagde betekenis. Er worden vier mogelijke betekenissen besproken: 'vakantie', 'herinneringen', 'de natuur in' en 'hilariteit'.

Vakantie

Een van de belangrijkste associaties met het begrip kamperen is vakantie. Volgens Orvar Löfgren blijft vakantie een van de weinig haalbare utopia in ons leven (Löfgren, 1999). Dit droombeeld genereert veel energie, maar ook veel frustratie en teleurstelling. Dit verlangen naar een perfecte vakantie is herkenbaar voor veel mensen. Orvar Löfgren introduceerde in zijn boek het begrip "vacationscape". Persoonlijke herinneringen vermengd met de collectieve beelden, vormen landschappen van pittoreske huisjes en zeegezichten. Deze landschappen worden continue geframed, gepromoot en beïnvloed door twee eeuwen toerismegeschiedenis. Het beeld van een tent is voor veel mensen een belangrijk onderdeel van deze "vacationscape". Voor de groep buitenlandse toeristen die nog nooit hebben gehoord van de Fransche Kamp zijn de kneuterigheid en de aardappelemmer niet herkenbaar. Het vakantiegevoel dat uit het thema spreekt is echter universeel en juist voor de buitenlandse vakantieganger herkenbaar.

Sociale relaties

De voorwerpen die getoond worden binnen het thema kamperen en de Fransche Kamp symboliseren niet alleen het kamperen, maar ook de sociale relaties en de positie van de arbeiders in het begin van de twintigste eeuw. De Fransche Kamp werd vroeger ook wel spottend het 'misdeeldenkamp' genoemd, omdat het bedoeld was voor arbeiders. Ook werd het wel het "blote voeten kamp" genoemd (Hoogendorp, 24-05-2010). Dit omdat de kinderen en de kampeerders na een dag op de bosgrond zwarte voeten hadden.

Herinneringen

Voor een grote groep mensen die ooit in een tent hebben geslapen zal het thema herkenning opleveren. Herinnering aan fantastische vakanties of aan mislukte avonturen. Natuurlijk geldt dit in het bijzonder voor de kampeerders van de Fransche Kamp en alle anderen die ooit op een forensenterrein hebben gestaan. Voor hen is het thema vertrouwd en belichaamt het hun herinneringen. Maar het kamperen van vroeger en de vakantie van vroeger zullen ook aanspreken bij de groep mensen die deze mooie tijden nog hebben meegemaakt. Op dit moment is bijna een kwart

van de Nederlandse bevolking 55 jaar of ouder. Het aantal ouderen blijft toenemen, in 2030 zal naar schatting ruim een derde van de bevolking 55 jaar of ouder zijn. Met de toename van de groep ouderen neemt ook de vraag naar diensten en producten afgestemd op deze doelgroep toe (Peters, 2006). Het thema kamperen leent zich uitstekend voor deze doelgroep. Daarnaast is kamperen en op vakantie gaan in eigen land ook in 2010 nog populair. Voor kinderen uit het primair onderwijs en jongeren uit het voortgezet onderwijs zijn de kampeerrituelen als het vullen van de tijkken met stro om op te slapen misschien vreemd, maar het concept kamperen is niet onbekend.

De natuur in

Het thema kamperen betekent ook helemaal weg gaan, een hoekje van de wereld vinden waar het goed toeven is (Van Ool, 2008). Naar mate Nederland verstedelijkt, zal de mens steeds meer behoefte hebben om zijn oorsprong te voelen. Hij wil in de natuur zijn, dicht bij de bodem. Kamperen betekent op zoek naar rust en ruimte. Kampeeders op de Fransche Kamp verruilen de stad al sinds de jaren dertig voor de frisse buitenlucht. Mevrouw Hoogendorp en mevrouw Korff die al lange tijd op de Fransche kamp kamperen herinneren zich dat de stank van de stad ze altijd opviel als ze weer terug kwamen in Amsterdam. De betekenis 'de natuur in' is waarschijnlijk vooral belangrijk voor bezoekers die zelf uit een grote stad komen.

Hilariteit

Kamperen, campings en vooral de rol toiletpapier waarmee de kampeerder naar het toiletgebouw gaat zijn een bron van hilariteit. De ongemakken die mensen ondergaan terwijl ze thuis alles goed voor elkaar hebben zijn een rijke bron van anekdotes en leedvermaak. Verhalen over ruzies bij het opzetten van de tent en mislukte eenpansmaaltijden op de primus. Het thema kamperende Amsterdammers is succesvol neergezet door de comedyserie 't Vrije Schaep. 't Vrije Schaep is de naam van de camping, waar de Jordanezen uit de eerste tv-serie het Schaep met de 5 pooten hun toevlucht hebben gezocht. Het is niet toevallig dat de tv-makers voor het thema kamperen hebben gekozen. Een camping is een samenleving in het klein, waarin alles wat gebeurt wordt uitvergroot door het buitenleven en de vrije tijd die men samen doorbrengt.

Presentatie

De presentatie speelt een belangrijk rol bij de overdracht van betekenis tussen musea en hun bezoekers. De indeling en de opzet van de tentoonstelling stellen grenzen aan de manier waarop de bezoekers de objecten kunnen interpreteren en beleven (Noordegraaf, 2004). In deze paragraaf

wordt geschetst welke museale presentatie van de Fransche Kamp het beste bij het thema “het verlangen naar buiten past”. Er zijn drie thema’s geformuleerd. In ieder thema wordt gekozen voor een item dat iconisch is.

In de kantine van de Fransche Kamp is een vitrine ingericht met kampeerartikelen. Deze collectie is door mevrouw Bleij bijeengebracht om de kantine aan te kleden (Bleij, 13-05-2010).

Afb. 1 Deel van de vitrine in de kantine van de Fransche kamp

De voorwerpen uit verschillende perioden geven een beeld van het vroegere kamperen. Het zijn herkenbare voorwerpen; van de douchemunten tot de aardappelemmer. In de gezellige kantine van de Fransche Kamp is de presentatie van de voorwerpen niet zo belangrijk. Het is voor de bezoeker snel duidelijk dat deze voorwerpen bij elkaar gezet zijn als aankleding en als herinnering aan vroeger. In een museumzaal in de binnenstad van Amsterdam zijn de indeling en de opzet van de tentoonstelling belangrijk om de betekenis van de voorwerpen te duiden.

Thema 1 De arbeider gaat kamperen

In het eerste thema staat het ontstaan van de Fransche Kamp en de ontwikkeling van het hedendaags toerisme centraal. Het iconische item dat bij dit thema hoort is het lied van Louis Davids; “We gaan kamperen” uit 1930. De tekst beschrijft een gezin waarvan de vader de kriebels krijgt om te gaan kamperen. Hij “zanikt om een endje touw” en “zet de zeiltjes in de olie”. Het hele gezin gaat naar een vakantiekolonie op de hei, maar op de hei aangekomen loopt het tent opzetten helemaal uit de hand. Vader gedraagt zich bij het opzetten van de tent alsof hij Berlage zelf is. Wimpie krijgt de ladder op zijn hoofd en Lies krijgt een hamer op d’r duim. “Maar als de aarde geurt zingt iedereen weer blij: We gaan kamperen. We gaan kamperen”

Het lied van Louis Davids is meer dan alleen een humoristische tekst op een pakkende melodie. Het lied schetst een tijdsbeeld. Maar het lied van Davids blijft natuurlijk fictie. Het zou niet iconisch als de uitspraken over de tentzeiltjes, het kampvuur, de frisse lucht niet bevestigd zouden worden door andere verhalen uit de Fransche Kamp.

Het verhaal van J. Braak over zijn eerste vakantie op de Fransche Kamp in 1933 is goede aanvullende documentatie bij het lied van Davids. J. Braak was meer dan 50 jaar kampeerder op de Fransche Kamp en is overleden in 2008. Hij beschrijft zijn eerste vakantie in een geïmproviseerde tent die door zijn vader, een invalide kleermaker, is gemaakt van zakken meel. De hele familie kwam op de (geleende) fiets en had veel bagage en weinig geld, maar voor dhr. Braak was het een geweldige vakantie:

“Uiteindelijk kwamen we na zo’n drie uur fietsen in een voor ons heel ander land. We zagen een prachtige paarse hei, we zagen een echt bos. Het Spanderswoud. We ontdekten de Bussumer Grindweg. Een prachtige, indrukwekkende groene poort van beukenbomen. We hoorden vogels in alle toonaarden fluiten. Dat was nog eens wat anders dan een mus! We sliepen in het stro en moeder maakte ’s morgens op haar driepitsstel bruine bonen klaar. Of ze bracht rijst aan de kook, die ze dan in het stro verder liet gaar worden. En als afwisseling genoten we van de meegebrachte tomatensoep. We hoorden ’s morgens de stilte, zagen de zon opkomen en ’s avonds zagen we het avondrood ondergaan. Kortom, we hadden feest!!!” (Braak)

Afb. 2 We gaan kamperen, muziek Louis Davids, tekst Jacques van Tol, Berlijn, begin 1930

We gaan kampeeren!

Op muziek verkrijgbaar à 60 cent.

Nauwelijks is de zomer daar,
 Wordt je bij ons iets geks gewaar
 Vader loopt te brommen of hij fluit,
 Hij zegt tot moeder: „fijne toet,”
 Geef me eens gauw mijn zomergoed,
 'k Laat vandaag mijn Jaegerbroekje uit,
 Stiekum neemt hij de kind'ren mee,
 Scharrelt ie in zijn atelier,
 't Kleine leedsje zehter op de plaats,
 Zanikt ie om een eindje touw,
 Loopt ie te schelden op zijn vrouw,
 Dan heeft die man een krimineele praats,
 Als pa zijn zeltjes in den olie zet,
 Dan nadert voor 't gezin de vakantie pret.

Refrein:

We gaan kampeeren,
 We gaan kampeeren,
 We gaan er voor een dag of veertien tus-
 Lekker maffen in de tent, [sehen uit,
 Want de zon die kost geen cent
 Braaien tot je als een neger bent.
 We gaan kampeeren,
 We gaan kampeeren,
 We liggen allemaal door elkander op den
 Op je rug of op je zij, [grond,
 Met de bikkeselement er bij,
 Want de buitenlucht is zoo gezond.

Heel de kolonie stevent blij,
 Naar een fijn plekkie op de hei,
 Vader slaat de paaltjes in den grond,
 Lies krijgt de hamer op d'r duim
 Vader verslikt zich in zijn pruim,
 Spuit zijn lunch heel sierlijk uit zijn mond.
 Vader zakt bij de paaltjes neer,
 Jankt: Haal een dokter, ik krapeer,
 Wat doet ze met d'r pooten aan mijn
 Mee, die partij voor Liesje trekt, [kamp,
 Scheldt Pa voor dooje architect,
 En wenscht papa een voortgezette kramp.
 Pa wordt dan even kregel, en heel droog,
 Zet hij mama een nijptang in haar oog.

Als pa de zeilen eischen wil,
 Geeft ma een Indianen gil,
 Wimpie krijgt een ladder op zijn hoofd,
 Zij wordt krijt wit en sist: 't is sterk,
 Kijk Meheer Berlage is aan 't werk,
 J'hebt mijn kind z'n hersepan gekloofd.
 Gommiesiemijne fluistert Mien,
 Nou kan ik Wim zijn harsens zien,
 Geef is de verbandkist van de vloer,
 Buitea roept oome Gerard: Moord,
 Er zitten wespen in mijn beard,
 Die lamme dingen steken me ajour,
 Maar s'avond, bij het kampvuur op de hier,
 Als d'aarde geurt, zingt iedereen weer blij.

Thema 2 Toen was geluk nog heel gewoon

In de kantine van de Fransche Kamp zijn twee vitrines ingericht met voorwerpen die de kampeeders hebben bewaard. Boven de vitrine hangt het bordje “toen was geluk nog heel gewoon”. Dit is de titel van het tweede thema. Binnen dit thema wordt de bezoeker meegevoerd naar de vakanties van vroeger. Naar de tijd van gezellige spelletjes, toen je als kind nog blij was met een glas gazeuse. De voorwerpen zijn voor iedereen herkenbaar, de sfeer nostalgisch. Het is overigens niet alleen in de Fransche Kamp waar het thema kamperen en vakantie omgeven wordt door nostalgie. In het Apeldoornse museum CODA werd tijdens de tentoonstelling Vakantie op de Veluwe aangeprezen met de slogan: “Een bezoek aan Vakantie op de Veluwe is alsof u op vakantie gaat naar uw eigen jeugd” (CODA, 2009). De bezoeker van deze tentoonstelling, kon zich vergapen aan werk van Koningin Wilhelmina geschilderd op de Veluwe, maar ook rondkijken in een Paradiso-klapcaravan, een stacaravan, het campingwinkeltje vol souvenirs en in het kampeerhuisje dat in alles de jaren vijftig ademde. Het ontbrak de bezoeker zelfs niet aan de mogelijkheid om zelf te midgetgolfen. De tentoonstelling werd geflankeerd door de tentoonstelling 'Bagagedragers' die een overzicht gaf van de evolutie van wat wij aan tassen en koffers op reis meenamen als bagagedragers.

Afb. 3 en Afb. 4 Tentoonstelling Vakantie op de Veluwe CODA, Midgetgolfen en picknicken langs de kant van de weg.

In het CODA kon men dan weliswaar midgetgolfen met uitzicht op een klapcaravan, maar in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem ging men in 2007 nog een stapje verder. In het weekend van 28 en 29 april herleefde de sfeer van de camping in de jaren '60 (Nederlands Openlucht Museum, 2007). De grote weide in het Openluchtmuseum stond vol met caravans en tenten uit de jaren '60 en er werden activiteiten als ochtendgymnastiek en bingo georganiseerd voor de bezoekers. Het geheel werd aangekleed met optredens van straatartiesten die onder andere worstelden met de stokken van hun bungalowtent.

Afb. 5 Kampeerweekend jaren '60 NOM

Het iconische voorwerp dat centraal staat in het thema 'Toen was geluk nog heel gewoon' is een wasbord.

Afb. 6 Wasbord mevr. Monnee

Op dit wasbord heeft mevrouw Monnee tot vier jaar geleden nog de was gedaan (Monnee, 24-05-2010). Wasmachines kwamen pas in de jaren 90 op de Franche Kamp. Daarvoor gingen de vrouwen naar een wasserette in de buurt of deden de was op de hand. Het wasbord is iconisch voor het thema, omdat het als voorwerp herkenbaar is en staat voor een tijd toen het leven nog eenvoudig was.

Afb. 7 Water halen

Afb. 8 Wassen in een teil

De vraag is nu: hoe is de nostalgie van het kampeerterrein over te brengen in het Amsterdams Historisch Museum? Het antwoord is een diorama. Een diorama is een opstelling waarbij de voorwerpen zodanig staan opgesteld dat er een indruk van een mogelijke bestaande werkelijkheid wordt getoond. Het diorama en het panorama waren populaire presentatietechnieken aan het begin van de twintigste eeuw om presentaties aantrekkelijker te maken voor het publiek (Noordegraaf, 2004). Een diorama is om meerdere redenen geschikt voor het thema 'Toen was geluk nog heel gewoon'. Ten eerste is een diorama een goede manier om de context van de voorwerpen te laten zien. Ten tweede is het gebruik van een diorama zelf nostalgisch, omdat het een vorm van presentatie is die inmiddels niet meer zo populair is. Het wasbord van mevrouw Monnee krijgt in dit thema een centrale plek in het diorama. De overige voorwerpen kunnen ook worden gevonden in de vitrine van de Fransche kamp: een wringer, een mattenklopper, een emmer en een aardappelemmer. Een nagemaakt houten voorkant van een tenthuisje zou een geschikte achtergrond vormen voor dit diorama.

Afb. 9 Impressie tenthuisje in een museumzaal

We kunnen niet het thema nostalgie behandelen zonder het bekende motto van David Lowenthal aan te halen: "Nostalgia tells it like it wasn't" (1985). Het gevaar van het thema 'Toen was geluk nog heel gewoon' is dat het plat en hilarisch wordt en dat de nostalgie van het kamperen verwordt tot ordinaire. De balans moet gevonden worden tussen het aansprekend presenteren van hele eenvoudige voorwerpen en een op effect berekende vormgeving die de representatie te veel domineert. Ook bij een nostalgisch thema heeft het museum de verantwoordelijkheid ten aanzien

van de mensen waar de voorwerpen vandaan komen om deze voorwerpen respectvol te behandelen en te presenteren.

Thema 3 Terug naar de Natuur

Het derde thema is 'Terug naar de natuur'. Voor dit thema is er gekozen voor een serie foto's als icoon. Het gaat om een serie foto's uit de beginjaren, de jaren '60 en de huidige situatie op de Franche Kamp. Op de eerste foto zien we een tent staan tussen de vliegdennen. Voor de tent staan een aantal personen op het zand en de hei. De foto symboliseert de vrije natuur waar de kampeerder naar op zoek is.

Afb. 10 Het terrein rond 1932

Afb. 11 Tenthuisjes in 1966

De tweede foto dateert uit 1966 en laat een rijtje tenthuisjes zien die tussen de bomen op het gras staan.

Afb. 12 Tenthuisje in het groen met rechts een kazemat (eigen foto 24-05-2020)

De derde foto is een recente foto waarop we nog steeds de tenthuisjes zien staan in het groen.

Conclusie

In deze paper is een korte geschiedenis geschetst van het thema kamperen en kampeerterrein de Franche Kamp. Het thema kamperen heeft verschillende betekenissen van hilariteit tot sociale relaties. Maar uiteindelijk is er gekozen voor drie mogelijke thema's voor de presentatie: 'Terug naar de natuur', 'Toen was geluk nog heel gewoon' en 'De arbeider gaat kamperen'. De verrassende presentatie van een selectie van historische voorwerpen uit de kantine van de Franche Kamp ondersteund door beeld en geluidsmateriaal zal de museumbezoeker aan het denken zetten over de veranderde besteding van onze vrije tijd en historische betekenis van het kamperen.

Bibliografie – *Wij gaan kamperen!*

Bleij, R. (13-05-2010). [persoonlijke communicatie].

Braak, J. Herinneringen vakantie 1933, from http://www.defranchekamp.nl/informatie/Herinneringen_vakantie_1933.pdf

CODA. (2009). Vakantie op de Veluwe, from <http://www.coda-apeldoorn.nl/tentoonstellingen/coda-museum/verwacht/op-de-veluwe/vakantie-op-de-veluwe/>

De Lathouder, A. (1992). *Leven onder een linnen dak; tachtig jaar kamperen in de NTKC*. Utrecht: Nederlandse Toeristen Kampeer Club.

Hoogendorp (24-05-2010). [Interview].

Korff (24-05-2010). [Interview].

Löfgren, O. (1999). *On holiday, a history of vacationing*. Berkeley [etc.]: University of California Press.

Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.

Monnee (24-05-2010). [Interview].

Mulder, A. F. (1974). *Territoriumverschijnselen in een recreatielandschap, een sociaal-geografisch onderzoek naar de structuur van het territorium en naar de plaatskeuze in de vrije tijd bij bewoners van De Franche Kamp te Bussum*. Delft: Delftse Universitaire Pers.

Nederlands Openlucht Museum. (2007). Jaarthema Vrij als Vroeger.

Noordegraaf, J. (2004). *Strategies of display, museum presentation in nineteenth- and twentieth-century visual culture*. Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen NAI Publishers.

Op Bakkum 1914 - 2002, e. o. t. (2002). PWN Waterleidingbedrijf Noord-Holland.

Peters, M. (2006). De toekomst verzilvert, from <http://www.museumeducatie.nl/doelgroepen6.html>

Ribbens, K. (2002). *Een eigentijds verleden, alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000*. Hilversum: Verloren.

Stichting Interuniversitair Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, S. (1968). *Seizoenkamperen in Nederland*: Stichting Nederlandse Kampeerraad.

Stichting tot behoud en beheer seizoenkampeerterrein de Franche Kamp. (1997). Jubileumkalender.

Van Ool, M. (2008). *Het verlangen naar buiten, de Nederlandse geschiedenis van het buitenleven*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

